

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 6

Хмельницький
2015

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №6 від 30.10.2015 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник культури України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України;

Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник**
/ [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова),
Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип. 6. – 190 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ПАВЛОВИЧ ЯКІВ МАР'ЯНОВИЧ

ЙОГО РОКИ – ЙОГО БАГАТСТВО

“Дитину, де ти? Озовися! Господи, допоможи! Де ж він?” – тітка-сусідка бігала навкруги купи пирію, шукаючи малого Яшка, бо ж знала: голодний, холодний. Попереду ж ніч, дощ січе. А він зарився в купу сухого бур’яну, щоб зігрітися, поплакав тихенько, ображений на весь білий світ, та й задрімав. Врешті витягла таки добросердна тітка його з тієї купи, привела до хати, налила в мишину гарячої страви. Хоч і віднікувався, проте незчувся як вмить опорожнив миску. Отакі сумні та гіркі картинки-спогади дитинства не раз спливають у пам’яті тепер сивочолого Якова Мар’яновича Павловича – художника-подолянина. Бо й справді, хлебнув у житті багато біди та лиха.

Народився Павлович Я.М. у 1940-му в селі Моньки, що на Красилівщині. Отож, перші кроки у своєму житті зробив тоді, коли страшна біда прийшла в наш край – війна. Яша був найменшим із чотирьох дітей. Батько – на фронті. Неймовірно важко було матері. Врешті, страшні поневіряння у роки війни далися взнаки – хвора на серце, вона відійшла у вічність у голодному 1947-му, а батько пішов у світ у пошуках роботи і кращої долі.

А далі – поневіряння у сусідів, у далеких родичів. Ще зовсім підлітком Яшко був змушений їхати самостійно до далекого Сибіру, небачивши у житті навіть потягу, де мешкав старший брат. Його доля теж закинула на край світу, бо ж був засуджений за декілька колосків, підібраних на колгоспному полі, коли пас коней. А потім Яша поїхав до сестер на далеку Луганщину. Там, як і сестри, почав працювати в шахті, бо треба було заробляти на хліб насущний.

Згодом життя підкидало йому ще безліч випробувань, проте працелюбство, добросердечність, порядність, закладені мамою Мартою ще в ранньому дитинстві, присутні у його житті завжди. І скільки пам’ятає себе, з раннього дитинства відчував великий потяг до малювання, до творчості, все щось майстрував.

Із трепетом і гордістю згадує Яків Мар’янович військову службу на прикордонній заставі у далекій Туркменії. Дивлячись на Яшині малюнки, командир застави сказав: “Тобі обов’язково потрібно вчитись”. Згодом, приїхавши із відпустки, він вручив молодому солдату дорожочинний подарунок – три альбоми для акварелій. Отож, служив і готувався до вступу. Але, ще під час служби вступив до Моськовського заочного Народного університету на образотворче відділення, у якому успішно навчався два роки. Після демобілізації, вже на другий день, влаштувався на роботу на

сірчяні шахті (пос. Гаурдак). А потім здійснилася мрія: успішне навчання в Ашхабадському художньому училищі ім. Шота Руставелі.

Одинадцять років життя в Туркменії – то цікава сторінка в долі художника. Було нелегко: приходилося навчатися і працювати одночасно. Тут відбулося становлення його як художника-оформлювача, художника-дизайнера. Цікаво, що юнак – виходець із далекого подільського села, серйозно захопився промисловою і прикладною графікою. По закінченні навчання Яків Мар'янович працював у Торговій палаті та міністерстві побутового обслуговування Туркменії. Виконані ним товарні знаки, логотипи, етикетки, різноманітні упаковки отримували нагороди та призові місця на Всесоюзних та профільних виставках у Москві, Ризі, Ленінграді (тепер Петербурзі), а деякі із товарних знаків та етикеток друкувалися у Німеччині.

Проте, ніякі професійні успіхи не могли зменшити постійної туги за рідним краєм. Повернувшись у 1971 році на рідне Поділля, Яків Мар'янович влаштувався у Хмельницькі художньо-виробничі майстерні. Понад 10 років працював тут головним художником, постійно підвищував свій фаховий рівень. Так, з 1980 по 1985 роки художник навчався на п'ятирічних курсах по проектуванню та дизайну при Центральній експериментальній студії Спілки художників СРСР. З особливим теплом пригадує Яків Мар'янович про роботу в складі дизайнерської групи, яку було сформовано із художників з різних куточків країни. У кожного свій стиль, свої погляди на вирішення поставлених завдань. Так, Яків Мар'янович брав участь у впорядкуванні Центрального Будинку художника на Кримській набережній у Москві, у проектуванні Будинку академії наук СРСР у Пушино, в розробці проекту реконструкції вулиці О.Кобилянської у Чернівцях та інших цікавих проектах. Всі набуті знання, досвід Яків Мар'янович Павлович, звичайно, втілював у життя у рідному краї.

Палітра творчості митця досить широка: графічний дизайн, проектування інтер'єрів, екстер'єрів, оформлення поліграфічної продукції. Багато праці та любові вкладено художником у створення експозицій музеїв – Шепетівського краєзнавчого музею, музеїв М.Островського у Берездові та Ізяславі, музею у Меджибізькій фортеці тощо. Кажуть, що одним із кращих сільських музеїв в Україні є музей села Копачівка Деражнянського району.

Як істинний патріот свого краю, Яків Мар'янович багато зусиль прикладає до увіковічення його героїчної історії. Він є автором комплексного благоустрою меморіальних скверів воїнам Другої світової війни в місті Хмельницькому (військове кладовище), в селах Попівці, Давидківці. Мріє про втілення в життя розробленої ним стели, що увіковічувала б подвиг воїнів-хмельничан, які загинули на фронтах Другої світової війни та Ме-

моріалу воїнів, які отримали звання Героя за звільнення нашого міста.

Загалом художником створено біля 30 музеїв, розроблено понад 300 фірмових знаків, логотипів, піктограм, буклетів, плакатів тощо. Брав участь у багатьох Міжнародних і Всеукраїнських виставках. З 1989 року Яків Мар'янович Павлович – член Національної спілки художників України. Вподовж 1995-2000 років він очолював Хмельницьку обласну організацію. Національної спілки художників України, а з 2000 по 2005 роки був її відповідальним секретарем. Отож, і по вимозі служби і по велінню душі Яків Мар'янович був і є щирим пропагандистом мистецтва, високого і прекрасного. Він написав безліч статей про митців Хмельниччини, організував багато виставок та експозицій художників-колег. Яків Мар'янович з 1995 року є також членом Національної спілки журналістів України, а з 2014 року – член Національної спілки краєзнавців України.

Особливо теплі і творчі стосунки склалися у Якова Мар'яновича з обласною бібліотекою для дітей імені Т.Г.Шевченка, де він багато років працював художником. Тут він допоміг створити особливу ауру, яка сприяє розвитку творчих здібностей дітей, покращенню дружби дитини з книгою. Його виставки-панорами, експозиції, плакати, розроблені з великою майстерністю, фантазією, приваблюють і дітей і дорослих.

За творчу діяльність, вагомий внесок у розвиток та популяризацію образотворчого мистецтва, художнє оформлення установ культури Павлович Я.М. у 2001 році був нагороджений обласною премією ім. В.Розвадовського.

Сьогодні за плечима у Якова Мар'яновича багато прожитого і пережитого. Проте його енергії, працьовитості, закоханості у життя можуть позаздрити і молоді люди. Як людині завжди активної громадянської позиції, йому до щему в серці болить сьогоднішнє непросте становище в Україні, у світі.

Та попри все він завжди у творчому пошуку, в труді, частий гість установ культури, бібліотек, бере участь в роботі журі Всеукраїнських та обласних конкурсів дитячої творчості. Свій досвід та знання він передає молоді, зокрема сину Андрію та невістці Наталі – теж художникам-дизайнерам. І яким же просвітленим і добрим стає його обличчя і сяють очі, коли маленький онук Максимко гукає: “Дідусю, дивись, я намалював голубенького трактора. Бачиш, він оре землю!”

Син Андрій, невістка Наталя та онук Максимко

Дружина Олена та онук Максимко

Композиція у обласній бібліотеці ім. Шевченка

Музей історії Хмельницького центру Державної митної служби України

*Музей історії локомотивного депо Гречани.
Павлович Я.М. разом з Єсюніним С.М.*

ПАВЛОВИЧ ЯКІВ МАР'ЯНОВИЧ – МАЙСТЕР ДИЗАЙНУ ТА ГРАФІКИ

Завітавши до промислового чи продовольчого магазину, ми наче потрапляємо на своєрідну виставку прикладної графіки, адже купуючи той чи інший товар, ми мимоволі зупиняємо свій погляд на упаковці, написах, малюнках. Саме через такі графічні зображення ми знаємо торгові марки чи бренди. А чи замислювались ви, що всі вони оформляються художниками-графіками? Один із таких художників – Яків Мар'янович Павлович – член Національної Спілки художників України, Національної Спілки журналістів України, Національної Спілки краєзнавців України. Працює в галузі графіки, проектування, дизайну та оформительського мистецтва.

Народився митець 15 грудня 1940 року в селі Меньки Красилівського району Хмельницької області. Мати померла у голодному 1947 році, залишивши четверо дітей, з яких Яків був наймолодшим. І хоч як важко жилося малому Якову, та найулюбленішим його заняттям було малювання.

Після закінчення школи поїхав до старших сестер на Луганщину, щоб працювати у шахті. А далі – військова служба на прикордонній заставі у далекій Туркменії, потім робота на сірчаній шахті, будовах, нарешті здійснення мрії – навчання в художньому училищі.

У 1968 р. закінчив Ашхабадське державне художнє училище імені Шота Руставелі (оформлювальне відділення). Уже його дипломну роботу – комплексне оформлення магазину «Сувенір» – помітила місцева преса, відзначивши доцільність, простоту та вдале вирішення теми. А ще Яків Мар'янович закінчив п'ятирічні Вищі курси промислового мистецтва з проектування і дизайну при Центральній експериментальній студії Спілки художників СРСР у Москві, після закінчення яких входив до складу тодішніх найвідоміших творчих груп, де художники пропонували художникам. Ці колективні роботи були втілені в наступні десятиліття.

У складі дизайнерської групи брав участь у розробці проекту реконструкції вулиці О. Кобилянської у Чернівцях, у впорядкуванні Центрального Будинку художника на Кримській набережній у Москві та інших проектах. Про сумісну працю щасливих років розповідає захоплено й так образно-детально, що не побувавши у Москві чи Чернівцях, зримо бачиш, уявляєш велич створеного.

12 років митець жив і працював у Туркменії. Ще будучи зовсім молодим, щойно закінчивши училище, Яків Павлович працював художником-інженером у відділі промислової естетики Міністерства побутового

обслуговування населення Туркменії, позаштатним художником Торгової палати Туркменської РСР (місто Ашхабад, 1966-1971 рр.). Займався прикладною та промисловою графікою, тобто створював товарні фірмові знаки, логотипи, упаковки. Всього було виконано понад 200 робіт, що принесли йому ім'я. Яків Мар'янович дебютував на профільних виставках в Ашхабаді, Москві, Ташкенті, Ризі, Ленінграді. Етикетки Павловича для вино-горілчаних виробів друкувалися тоді в Німеччині за золото: наша поліграфія була безсилою. Його роботи стали популярними і потрапили до каталогів.

У 1970-х роках Яків Мар'янович повернувся на рідне Поділля, а саме до Хмельницького і став першим у місті професійним художником-оформлювачем. Згодом десять років працював головним художником Хмельницьких художньо-виробничих майстерень художнього фонду. З 1989 р. – член Національної спілки художників України, з 1995 по 2000 р. – голова обласної організації Національної спілки художників, а з 2000 по 2005 роки був її відповідальним секретарем. З 1995 р. – Член Національної спілки журналістів України. Його перу належать десятки статей про митців Хмельниччини. Автор ряду публікацій про розвиток мистецтва на Поділлі. З 2014 р. – член Національної Спілки краєзнавців України.

Палітра творчих пошуків художника багатогранна: плакат, проектування інтер'єрів, оформлення книг та різноманітної поліграфічної продукції, але провідною для нього залишається промислова графіка. А визначило захоплення Павловича цим цікавим видом мистецтва знайомство з творчістю всесвітньо відомого талановитого болгарського художника Стефана Кінчева (1905-2001 рр.), котрий присвятив життя створенню фірмових товарних знаків.

Павловичем розроблено понад 350 фірмових знаків, логотипів, піктограм, екслібрисів, біля сотні буклетів, дизайн більше двох десятків книг, а також плакати й каталоги. У логотипах дизайнер поціновує сюжетно-тематичну вичерпність, уміло використовує виразні можливості контрасту білого та чорного кольорів, а також шрифти вітчизняних графіків Нарбута та Хоменка, кирилицю, арабістику, пропонує свої. Поліграфісти знають, як складно сьогодні винайти щось нове. Здається, вже всі накреслення літер за століття знайшли свої завершені форми. Але Якову Мар'яновичу вдалося запатентувати два абсолютно унікальні шрифти.

До того ж, у своїх графічних мініатюрах художник вирішує складні завдання: у лаконічній, виразній формі передається максимум інформації, розкривається характер діяльності різних установ і організацій. Як зазначила філолог і мистецтвознавець Г. Черниш: «Його знаки презентабельно-рекламно-художньо поліграфічні». Та виявляється, аби їх створити, потрібно багато знань, потужна творча уява, розуміння символіки, вдумливий пошук, творча багатогранність та широта інтересів.

Ще один із напрямків творчої діяльності Якова Мар'яновича – просторовий дизайн міського ландшафту. Ним спроектовані ряд скверів, музеїв у місті та області. За його проектом у 2000 р. на честь п'ятиріччя Хмельницької Академії Прикордонних військ імені Богдана Хмельницького встановлено пам'ятник славетного гетьмана (скульптор К. Коржев) та оформлено парадний вхід.

Павлович також є автором комплексного благоустрою меморіальних скверів воїнам Великої Вітчизняної війни у місті Хмельницькому, селах Попівці, Давидківці. Успішно працює художник і в проектуванні малих об'єктів. Зокрема, він створив в грецькому стилі фамільний некрополь родини відомої співачки-хмельничанки Олени Камбурової на цвинтарі у Шаровеччі.

Значне місце у творчому доробку Павловича посідає робота над музейними експозиціями. Загалом він оформив більше тридцяти музеїв. Художником створено експозиції Шепетівського краєзнавчого музею (1982 р.), музею Героя Радянського Союзу, воїна-афганця Оніщука в Ізяславі (1983 р.), музеїв М. Островського у Берездові та Ізяславі (1984 р.), музей-діораму Пилявецької битви у Старій Синяві (1995 р.), музей історії «Промінвестбанку» у місті Хмельницькому (1997 р.), краєзнавчого музею у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (2007 р.), музею історії Хмельницького центру Державної митної служби України (2008 р.), музей села Копачівка Деражнянського району (2010 р.), Деражнянський районний історичний музей (2012 р.), у локомотивному депо Гречани (2012 р.) та багатьох інших. У них автор вдало використовує можливості сучасних технік та матеріалів, різних видів мистецтва, оригінальні дизайнерські розробки та вишукане сюжетно-тематичне рішення кожного музею на підставі його тематико-експозиційного плану. Всі музеї мають надзвичайно змістовне насичення експонатами та ілюстративно-інформативними матеріалами, адже виконувалися Павловичем Я.М. разом із професійними істориками та музейниками. Серед них – знаний хмельницький краєзнавець Єсюнін С.М., спільно з яким було створено п'ять музеїв.

Кожен із створених музеїв оригінальний та неповторний. Наприклад, музею історії села Копачівка Деражнянського району – найбільший на Хмельниччині сільський музей. У ньому сім залів, які дизайнер оформляв усього два місяці, маючи неабиякий досвід роботи з автентичними старожитностями, документальними матеріалами, археологічними знахідками, іншими предметами етнографії та місцевого побуту. За дизайн та оформлення цього музею Яків Мар'янович став Лауреатом громадської регіональної премії «Скарби землі Болохівської» (2011 р.). А загалом, весь творчий доробок у побудові музеїв був оцінений Національною спілкою краєзнавців України, в ряди якої Павловича Я.М. прийняли 2014 року.

Головний іспит для митців – виставка. Яків Мар'янович є учасником багатьох вітчизняних та міжнародних виставок. Його твори експонувалися у Росії, Болгарії, Македонії, Франції, Югославії, Німеччині, Узбекистані, Туркменії, Латвії і, звичайно ж, в Україні. Та де б не відбувалася виставка, він – щирий пропагандист високого і прекрасного.

Проекти музеїв, дизайнерські рішення, шрифти, логотипи, понад три сотні фірмових знаків підприємств і організацій, торгових марок, ескізів, емблем, піктограм – усі ці експонати повно і глибоко розкривають творчий ужинок митця, його смаки, життєву філософію, талант і працелюбність, широке коло взаємин і зацікавлень, любов до людей і життя. Вони відзначаються гарним естетичним смаком, оригінальністю і майстерністю виконання, щирістю пропаганди високого і прекрасного. Художній образ, промовиста символіка, технічна майстерність – усе це злило воедино у художньому почерку митця.

За творчу діяльність, вагомий внесок у розвиток та популяризацію образотворчого мистецтва, художнє оформлення установ культури у 2001 р. Павлович Я.М. був відзначений обласною премією імені Володимира Розвадовського. Нагороджений багатьма Почесними грамотами і дипломами різних рівнів.

Але, розповідь про майстра була б, напевно, не завершеною, якби не згадати той факт, що Павлович вже тривалий час працює художником-оформлювачем у Хмельницькій обласній бібліотеці для дітей імені Т.Г. Шевченка. Його руками оформлені читальні зали, комп'ютерний клас, вестибюль, а також парадний вхід, який, до речі, прикрашений фірмовою емблемою бібліотеки, яку розробив Яків Мар'янович.

Кожна його виставка – це театр книги. Він розуміє дитячу психологію, розуміє задуми та ідеї бібліотекарів і втілює їх у своїх сюжетах до книжкових виставок. Відвідувачі бібліотеки – дорослі і діти – зачаровані авторськими виставками Я.М. Павловича, його майстерністю, фантазіями та ідеями, бо індивідуальна неповторність кожної з них надає творам своєрідної святковості. За десятиліття спільної праці створено десятки експозицій, плакатів, виставок-панорам, перший у бібліотеках України музей, а також розроблено фірмовий стиль бібліотеки.

Яків Мар'янович – постійний член журі Всеукраїнських та обласних конкурсів дитячої творчості, частий гість мистецької вітальні бібліотеки, де проводить практичні заняття для читачів, знайомить з технікою малюнка, розповідає про відомих художників Хмельниччини.

Творче кредо художника – робити те, що до вподоби, не повторюватись, творчо шукати. Безперечно, у дизайні Павлович має свою школу, своїх послідовників. Найважливішими ознаками його стилю назвали синтез мистецтв та концептуальне конструювання. Безумовно, що творчі

знахідки самі собою не приходять – все то наслідок постійного пошуку і праці. Та що б не створював Павлович, він завжди працює душевно, з ентузіазмом та натхненням.

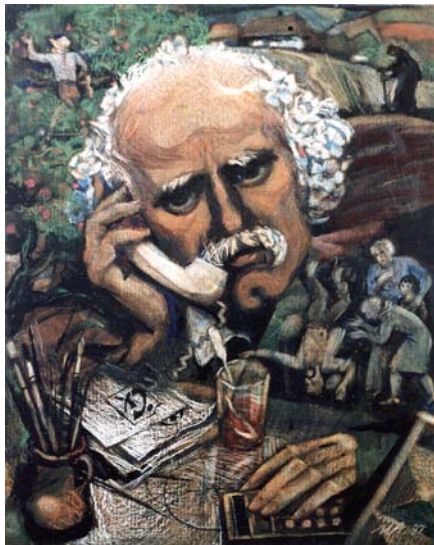
Використані джерела:

1. Артисти, композитори, художники Хмельниччини : бібліогр. покажч. / Хмельницька обласна державна бібліотека ім. М. Островського ; склав С. К. Гуменюк ; рец. Г. С. Гулімовська ; відп. Т. В. Логвиненко ; худож. М. О. Андрійчук. – Хмельницький, 1989. – 79 с.
2. Голунський В. Автор понад 350 фірмових знаків, логотипів, піктограм : [про Павловича Якова Мар'яновича] / Володимир Голунський // «Є Поділля». – 2011. – №2. – 13 січня. – С.3
3. Гостинна Д. Людина світлої долі та умілих рук : [до 70-річчя відомого художника-графіка Я. М. Павловича] / Д. Гостинна // Подільські вісті. – 2010. – №194-195. – 23 грудня. – С.4
4. Карась П. Осяйні миттєвості митця / Петро Карась // Подільські вісті. – 2000. – №146. – 14 грудня. – С.3.
5. Каталог рекламных работ 1970: [экспонированных на выставке в г. Ленинграде в ноябре 1970 года] / Всесоюзная торговая палата. – М., 1971. – 14 с.
6. Середа О. На хвилях душі : [про співачку Олену Камбурову] / Олена Середа // Корчагінець. – 1990. – 2 грудня.
7. Хмельничани – члени Національної спілки художників України : бібліогр. покажч. / уклад. : Шестакова Л. В. // Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2007. – 72 с.
8. Черниш Г. Духовна супремація. – Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2015.
9. Черноус В. Ю. Людина світлої долі та умілих рук : до 70-річчя від дня народження подільського художника Павловича Я. М. / В. Черноус. – Хмельницький : Обласна бібліотека для дітей ім. Шевченка, 2010. – 6 с.: іл.
10. Шандовська Л. Хист дається Богом : [про художника Павловича Якова Мар'яновича] / Л. Шандовська // Подільський кур'єр. – 2000. – №52. – 28 грудня.

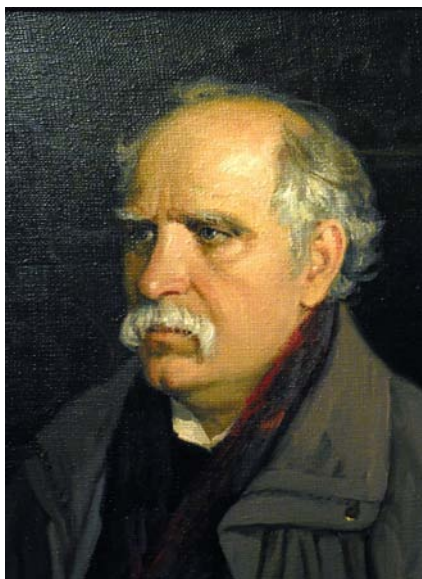
ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ ПАВЛОВИЧА Я. М.
ВІД ДРУЗІВ-ХУДОЖНИКІВ

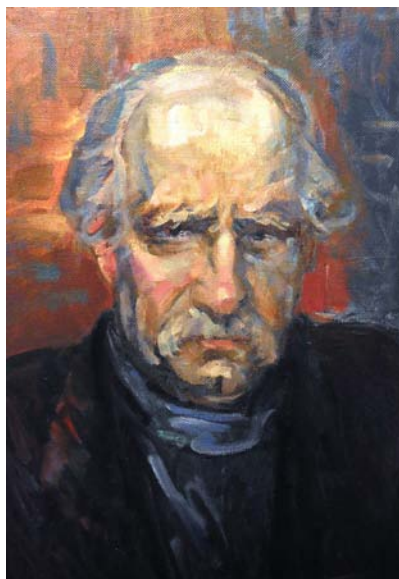
Художник Мягков І.А., 1964 р.

Художник Андрійчук М.О., 1997 р.

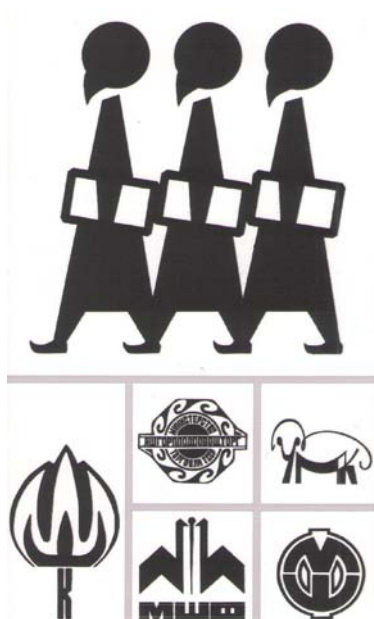

Художник Сивець В.С., 2010 р.

Художник Гульшані С.М., 2012 р.

ЕТИКЕТКИ ТА ТОВАРНІ ЗНАКИ
ЗА АВТОРСТВОМ ПАВЛОВИЧА Я. М.

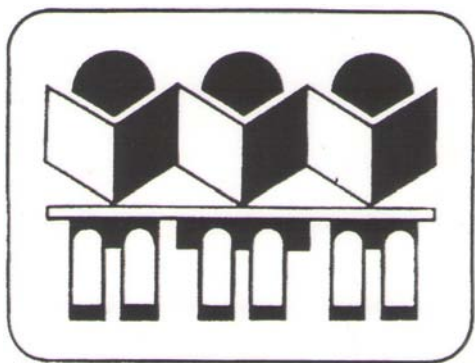
ЧЕТВЕР №134-135 (581-582), 21 листопада 1997 р.

Подільські ВІСТІ

Газета Хмельницької
обласної ради та обласної
державної адміністрації

З'явилась з 10 лютого 1918 року
до 1992 року — "Радянська Поділля".

Шко державної

НАУКОВІ СТАТТІ

*Адамський В.Р.
м. Хмельницький*

БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізується історіографічний процес щодо дослідження різних аспектів заснування, діяльності та ліквідації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, що функціонував у зламний період 1918 – 1920 рр.

Ключові слова: *Кам'янець-Подільський державний український університет, богословський факультет, історіографія, професорсько-викладацька корпорація, науковці, дослідники.*

Із загального доробку праць, присвячених історії Кам'янець-Подільського державного українського університету, висвітленню різних аспектів становлення та діяльності богословського структурного підрозділу відводиться невелика за кількістю та обсягом матеріалу частка [1]. Значною мірою така ситуація пояснюється тим, що виокремлення дослідницького аспекту, пов'язаного із організацією вищої теологічної освіти у світських вищих навчальних закладах в якості окремої теми лише нещодавно закріпилось в історіографії.

Втім, початок історичного вивчення богословського факультету КПДУУ відноситься власне до доби Української революції 1917 – 1921 рр., коли з'явилися перші нариси. Як правило, це були газетні публікації, авторами яких виступали безпосередні учасники тогочасних суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів. Вони намагалися донести до читача інформацію про життєвий шлях та творчі надбання представників професорсько-викладацької корпорації, котрим судилося стояти біля витоків заснування богословської ланки в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету [2; 3], розкрити об'єктивну потребу існування важливої галузі людського знання у колі університетських наук [4; 5; 6; 7; 8], проаналізувати державотворчу складову в діяльності кам'янецьких богословів [9; 10; 11] та ін.

Особливо важливим періодом в історіографії досліджуваної теми були 20 – 30-ті роки ХХ ст. У цей час на еміграції з'явилися оригінальні праці В.О. Біднова, І.І. Огієнка, Д.І. Дорошенка, В.К. Приходька та інших учасників визвольних змагань, які не варто класифікувати винятково як мемуарну літературу, оскільки в них робляться спроби систематизації та аналізу матеріалу, наводяться цілісні унікальні документи або бодай їхні фрагменти.

У 1921 р. з-під пера колишнього декана богословського факультету КПДУУ В.О. Біднова вийшла праця „Церковна справа на Україні” [12]. Аналізуючи різні аспекти церковного відродження новітнього періоду, автор здебільшого на підставі власних спогадів досить детально розповів про найбільш складні моменти у взаємовідносинах між Міністерством ісповідань УНР і українським громадянством та єпископом Подільським та Брацлавським Пименом, окреслив їхнє ставлення до утворення Кирило-Мефодіївського братства та переведення служби Божої на українську мову, зацентрував увагу на участі у цих процесах представників теологічного підрозділу університету.

В.О. Біднову належить і низка інших розробок, в яких прямо чи опосередковано висвітлюються окремі сюжети, дотичні до нашої теми. Так, з нагоди десятої річниці заснування КПДУУ Василь Олексійович відгукнувся змістовною статтею „Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів)” [13]. Розглядаючи вузлові моменти заснування та становлення навчального закладу, він зосередив свою увагу й на організації богословського факультету в структурі університету, зокрема на проблемних аспектах, пов'язаних із формуванням його особового складу.

Цінність цієї праці полягає ще й в тому, що В.О. Біднов подав реакцію на діяльність очолюваного ним підрозділу представників більшовицької влади, які у квітні 1919 р. тимчасово зайняли Кам'янець. У цьому контексті автор досить детально описав візит до навчального закладу народного комісара освіти В.П. Затонського, під час якого останній дав вказівку припинити навчання на факультеті. Підстава крилася у лаконічній сентенції, сутнісно притаманній комуністичному світогляду: „Богослови – наші вороги!” [13, с. 70].

Доволі оригінальний матеріал, присвячений з'ясуванню різнопланових обставин щодо участі представників професорсько-викладацької корпорації богословського факультету в комісії з перекладу на українську мову Святого Письма та видання книжок релігійного змісту В. О. Біднов розмістив у 1931 р. у празькому виданні українського товариства прихильників книги „Книголюб”. При цьому він лаконічно зхарактеризував діяльність Кам'янець-Подільського Кирило-Мефодіївського братства з його

активною позицією в питанні призначення І. І. Огієнка Міністром ісповідань УНР, проілюстрував механізми, завдяки яким опікувана ним справа була піднесена на державний рівень та описав мотивацію залучених до роботи фахових спеціалістів із різних галузей гуманітарного знання [14].

Одним із перших, хто спробував здійснити концептуальне осмислення загальнонаціонального поступу освітньої справи за гетьманських часів, був видатний український історик Д.І. Дорошенко. В „Історії України 1917–1923 рр.” [15], уникаючи певних категоричностей в судженнях, попри виразну симпатію до ідеологічних засад, які були покладені в основу будівництва Української держави П.П. Скоропадського, він поставив за мету подати читачеві якомога більшу кількість фактичного матеріалу, документальних і цифрових даних, зокрема й тих, що відносилися до культурно-освітнього сегменту державотворчої практики, ознайомити з персональним складом професорсько-викладацької корпорації, котрий був запрошений до роботи в Кам’янецькому університеті та окреслити репрезентовані ними наукові осередки України. При цьому певну увагу автор зосередив й на діяльності богословського факультету.

В оглядовій праці „Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу” Д. І. Дорошенко знову зупинився на знакових процесах національного церковного відродження 1917 – 1921 рр., побіжно окресливши коло вирішуваних завдань на цій ділянці Міністерством ісповідань, коли його очолював І.І. Огієнко [16, с. 53–54]. А у виступі на засіданні празького історично-філологічного товариства, що відбулося 30 квітня 1935 р., Д.І. Дорошенко подав автентичну інформацію про життєвий шлях та громадську діяльність В.О. Біднова, виокремивши при цьому кам’янецький період діяльності [17]. На наукових здобутках Василя Олексійовича на пам’ятному засіданні зупинився у своїй промові й С.П. Наріжний [18].

Тема Кам’янець-Подільського державного українського університету становить предмет особливої уваги у творчості ректора навчального закладу І. І. Огієнка. Розглядаючи у „Моєму житті” крізь призму державотворчої практики різні проблемні питання культурно-освітнього порядку, автор зупиняється й на аналізі окремих чинників, що уможливили заснування богословського факультету, діяльності його репрезентантів на ниві громадсько-політичного життя краю та участі у важливій справі відродження національної Церкви [19]. До характеристики певних елементів теологічної освіти та богословської практики І. І. Огієнко повертається і в „Рятуванні України” [20].

Помітне місце в історіографії проблеми займають праці видатного українського церковного діяча В. Липківського. У найбільш фундаментальній із них – „Відродженні Церкви в Україні. 1917 – 1930”, аналізуючи

теоретико-методологічні засади усамостійнення національної Церкви та її розвиток за різних політичних режимів, він розглядає процес у розрізі окремих регіонів, зокрема й Поділля. На його думку, саме в Кам'янці-Подільському містився основний осередок українського церковного руху, в якому університет „брав велику участь” [21, с. 77]. У цьому контексті автор лаконічно зхарактеризував діяльність Кирило-Мефодіївського братства у місті над Смотричем та подав виразні характеристики на окремих культурно-освітніх діячів, які працювали на богословському факультеті.

Про деталі створення Кирило-Мефодіївського братства у Кам'янці-Подільському та його найактивніших репрезентантів йдеться і в іншому доробку В. Липківського, що також входить органічною складовою до історіографії проблеми [22].

На окремих аспектах церковної діяльності зупиняється в своїй праці О. Доценко. Зокрема, він аналізує діяльність єпископа Подільського та Брацлавського Пимена на тлі українського церковного відродження в краї, подає на нього лапідарні, але досить промовисті характеристики. Ось приклад оціночних суджень О. Доценка: „Як і всі москалі цей „святий” чоловік ненавидів українців і все українське ще на початках відродження самостійного життя українського народу і цю свою ненависть вносив до церкви, де з амвону з його ж уст можна було чути прокляття по адресі наших діячів „мазепинців-сепаратистів”, як зрадників „веры, царя и отечества” [23, с. 183]. Наразі автор демонструє низку документів, пов'язаних із наочною ілюстрацією ставлення Пимена до організації церковного життя в його національних формах на прикладах окремих священників та цілих інституцій, народжених революційним часом.

Теоретико-методологічні засади автокефалії перебувають у центрі наукових студій О. Лотоцького [24]. При розгляді різнопланових питань цього порядку він неодноразово використовував на підтвердження своїх теоретичних суджень практичний матеріал із життя національної Церкви у Кам'янці-Подільському, в яких безпосередню участь брали й представники богословського факультету.

Історичний аспект розвитку Української Православної Церкви в ХХ ст. досить ґрунтовно дослідив І. Власовський. Розглядаючи державно-церковні відносини періоду Директорії УНР, автор значну увагу приділив Кам'янецькій добі, дослідивши найбільш актуальні питання, пов'язані з українізацією церковного життя. При цьому він переконливо стверджував, що основним осередком церковно-культурної діяльності на місцевому ґрунті виступав теологічний підрозділ КПДУУ та його науково-освітня корпорація [25, с. 101].

Біографістика питання представників зарубіжної історіографії представлена в основному низкою статей, вміщених в „Енциклопедії україноз-

навства”, що виходила за редакції професора В. Кубійовича [26; 27; 28]. Хоча ці матеріали є неповними в інформаційному плані, проте й до сьогодні вони не втрачають своєї актуальності, що підтверджується аналізом новітньої історіографічної літератури.

Цікаві відомості про діяльність богословського факультету подають відомі державні та громадські активісти й співробітники навчального закладу, праці яких публікувалися у редагованому І.І. Огієнком варшавському часописі „Наша культура”. Як правило, у логічно структурованих текстах ними розкриваються окремі деталі, які суттєво допомагають зрозуміти протікання багатьох латентних процесів, пов’язаних із функціонуванням теологічної ланки [29; 30; 31; 32].

Слід наголосити, що для з’ясування певного контексту подій відродження Української Православної Церкви кам’янецької доби істотну допомогу надають студії Н.Д. Полонської-Василенко, О.О. Воронина, протопресвітера Н. Плічковського [33; 34; 35].

Отже, попри вагоме значення богословського факультету для розвитку національної богословської освіти та науки, наявні дослідження, що вийшли за кордоном, лише принагідно згадують про нього, здебільшого у зв’язку з біографіями визначних українських вчених, які там працювали, або у більш ширшому контексті боротьби за національну вищу школу та відродження національної Церкви у Подільському регіоні.

Наразі на теренах радянської України об’єктивний аналіз будь-яких аспектів становлення та розвитку богословської освіти, незалежно в яких інституціях вона викладалася, практично унеможлиблювався. Історіографія радянської епохи позначена яскраво вираженим критерієм класової приналежності та класової спрямованості в оцінці осіб духовного стану та явищ церковного життя.

Такі методологічні засади визнавалися єдино можливими для історичних студій з богословсько-освітньої проблематики. Разом із тим у перші роки існування радянської історіографії, коли іще допускалася відносна свобода викладу фактичного матеріалу, у науковому просторі з’явилися поодинокі праці, автори яких, аналізуючи різні аспекти функціонування навчального закладу, згадували про існування в його структурі і богословського факультету. Саме до таких розвідок належить праця В. Гериновича [36].

Побіжно про сам факт заснування богословського факультету у вищому навчальному закладі на Поділлі зазначає у короткому нарисі, присвяченого аналізу наукової роботи в Кам’янці-Подільському у революційні часи, Ю.Й. Сіцінський [37].

У 30-ті рр. історіографічна ситуація ще більше ускладнилася, набувши жорстких формулювань ролі церковних чинників у доволі непростих пе-

рипетіях суспільних трансформацій 1917 – 1921 рр. Усе це відбувалося на тлі інкримінації колишнім діячам богословського факультету, котрі свого часу не емігрували за кордон, намагаючись у допустимих формах впроваджувати елементи вітчизняної освітньої практики в навчальний процес, надуманих звинувачень в організації контрреволюційної діяльності. Зокрема, Ю. Й. Сіцинський був звинувачений у причетності до Кам'янець-Подільської філії Спілки визволення України. Під час допитів йому ставилося у провину приналежність до Кирило-Мефодіївського братства, основним осередком якого виступав місцевий університет, та активна участь у авокефальному русі [38, арк. 32].

У висвітленні різнопланових питань державно-церковних відносин та становленні національної системи освіти не став винятком і наступний історіографічний період. Щоправда, світ побачила низка видань, яка збагатила до певної міри фактологічний бік справи становлення духовної освіти, але методологічно праці були виконані на тих самих засадах, що й у попередній період [39; 40; 41]. А відтак їхні висновки не могли вийти за межі усталених норм та оцінок.

Відчутні зміни розпочалися лише на межі 1980-90-х рр. ХХ ст., коли власне був започаткований новітній історіографічний процес. Поволі почала складатися нова історіографічна ситуація, чіткими проявами якої стало поступове долучення радянських істориків до надбань національної та зарубіжної історіографії, повернення до національно-державницької схеми української історії, поступовий відхід від стереотипів марксистської методології, радянського монізму, переорієнтація колишніх дослідників з „інтернаціонально-космополітичного” трактування історії України на національно-державницьке та загальнолюдське її розуміння [42, с. 31].

Цивілізаційне осмислення українського історичного процесу об'єктивно надало додаткового потужного імпульсу в дослідженню проблемних питань різнопланового характеру, зокрема й тих, які стосуються церковно-освітньої та просвітницької тематики, в тому числі знакової доби національного відродження 1917–1921 рр.

Одним із перших, хто за нових історичних обставин звернувся до висвітлення драматичної долі національної Церкви на Поділлі початку ХХ ст. був А.Л. Зінченко. Аналізуючи різні аспекти, пов'язані з її становленням та діяльністю, автор окрему увагу приділив проблемі українізації церковного життя та участі у цьому процесі представників професорсько-викладацької корпорації богословського факультету КПДУУ. Практично на кожного з них він подав виразні характеристики [43, с. 40–41]. Опосередковано тему теологічного підрозділу А.Л. Зінченко розглянув і в наступній своїй праці, присвяченій митрополиту УАПЦ В. Липківському, однак дещо в іншому контексті – як вагомий чинник у вирішенні статутних за-

вдань церковно-просвітницького характеру Кам'янець-Подільським осередком Кирило-Мефодіївського братства [44].

Систематизуючи літературу новітнього історіографічного етапу, ми не можемо оминати увагою фундаментальні посібники провідних фахівців із проблем державно-церковних відносин періоду Української революції 1917 – 1921 рр. В. І. Ульяновського та Б. І. Андрусишина. Перший із них, розглядаючи широкий комплекс різнопланових питань внутрішньоцерковного життя та основних напрямків діяльності Міністерства ісповідань доби гетьманату П. П. Скоропадського, спеціально зупинився на практичній реалізації ідеї з відкриття богословських факультетів у світських вищих навчальних закладах та участі у цьому процесі представників Київської духовної академії [45, с. 191–198].

Наразі Б.І. Андрусишин, аналізуючи ставлення уряду Директорії УНР стосовно релігії та Церкви на заключному етапі визвольних змагань, сконцентрувався переважно на особистісних характеристиках інтелектуальних сил богословського факультету, подавши лапідарні біографічні відомості на найбільш знаних його репрезентантів – В.О. Біднова, Ю.Й. Сіцінського та Й.Х. Оксіюка [46, с. 98–100]. Однак цей матеріал не вичерпує усіх сюжетів, які мають дотичне відношення до предметного поля нашого дослідження. Корисними для нас є також авторські розробки низки проблемних моментів, пов'язаних із українізацією церковного життя, боротьби урядових структур та національно налаштованих представників свідомого українства з єпископом Подільським та Брацлавським Пименом, спробою організації видання богослужбових книг українською мовою.

Особливе місце в загальній палітрі історіографічного доробку історії богословського факультету КПДУ займають праці дослідника національної університетської освіти періоду Української революції 1917 – 1921 рр. професора О.М. Завальнюка. У контексті студіювання предметних питань розроблюваної проблематики він неодноразово звертався до опосередкованого аналізу різних аспектів, пов'язаних із становленням та функціонуванням теологічного підрозділу. У полі зору науковця знаходяться структури навчального закладу з фіксацією пропозиції щодо відкриття богословського відділення на історико-філологічному факультеті [47], обставини формування професорсько-викладацького складу [48], проблеми з організації навчально-виховного процесу в навчальному закладі [49], створення допоміжних закладів та лабораторій [50].

Крім того, на двох науково-практичних конференціях, приурочених 1020-річчю хрещення Русі та 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка, О.М. Завальнюк виніс на публічне обговорення ґрунтовні матеріали, в яких заналізовано окремі елементи фахової підготовки богословів у Кам'янець-Подільському державному українському універ-

ситеті [51] та простудійовано участь представників професорсько-викладацької корпорації структурної ланки у розгортанні процесів церковного відродження на Поділлі в добу Директорії УНР [52].

Усі виокремлені сюжети лягли в основу підсумкового монографічного дослідження О.М. Завальнюка з історії утворення та діяльності національних державних університетів періоду 1917 – 1921 рр., а відтак знайшли своє пряме чи побіжне висвітлення на сторінках цього наукового видання [53].

Характерним для науковців новітнього історіографічного процесу є також особливе ставлення до розроблення царини біографістики, завдяки чому вітчизняна історіографія збагатилася змістовними сюжетами про життєвий шлях та культурно-громадську діяльність непересічних представників національної еліти, котрі творили на богословському факультеті в адміністративному центрі Поділля. Природно, що найбільше персоналіїчних досліджень присвячено постаті ректора КПДУУ І.І. Огієнка, котрий безпосередньо був причетний до вирішення багатьох питань становлення навчального закладу.

Першим, хто на рівні монографічного дослідження представив життєвий шлях та наукову спадщину вченого, був М.С. Тимошик. У двох книгах він достатньо ґрунтовно проаналізував Кам'янецьку добу Івана Івановича, зацентрувавши увагу на його підходах до вирішення освітніх проблем [54; 55]. Науково-освітня спадщина І.І. Огієнка і, зокрема становлення національної вищої школи у період революційних змін, досить скрупульозно розглянуто у спеціальному навчальному посібнику А. А. Марушкевич [56].

Державотворча складова діяльності І. І. Огієнка досліджуваної доби стала предметом наукового зацікавлення І. І. Тюрменко. У полі зору автора перебуває становлення інституту Головноуповноваженого уряду УНР, функціональне призначення якого полягало у налагодженні механізмів задля самої можливості розвитку української справи за умов польської присутності в краї. Звісно, забезпечення безперебійних викладів у навчальних закладах різних рівнів, виступало одним із найголовніших для вирішення завдань відповідальної особи [57].

Питання редакційно-видавничої діяльності, бібліотечної справи і книгознавства, архівістики, бібліографії вченого дослідив професор В.П. Ляхощкий [58; 59]. Різнопланові за змістом питання з життя та творчої діяльності ректора КПДУУ досить плідно розробляються Є.І. Сохаською [60].

Чимало різножанрових публікацій присвячено постаті декана богословського факультету В.О. Біднову. В контексті нашого дослідження необхідно відмітити праці В.І. Ульяновського, С. Ульяновської та А.В.

Портнова, які якісно вирізняються рівнем аналітики та виваженістю висновків [61; 62; 63; 64]. Вважаємо, не буде зайвим наголосити й на тому, що життєвий шлях та культурно-громадська діяльність вченого уже стала предметом дисертаційного дослідження, виконаного І.В. Саламахою [65].

Впродовж останнього часу значна увага дослідників прикута й до непересічної постаті подільського краєзнавця та церковного діяча Ю.Й. Сіцінського. Окрім численних розвідок, опублікованих у різних періодичних виданнях та збірниках праць, в яких аналізуються багатоаспектні питання його творчого життя та громадської діяльності [66; 67; 68], на сьогодні історіографія проблеми збагатилася двома солідними монографіями, авторами яких виступають відомі науковці з Поділля А.М. Трембіцький та М.І. Мошак [69; 70].

Основні життєві етапи П.В. Табінського проаналізовано у працях В.Т. Борщевич та О.І. Лупій, хоча кам'янецький період вченого у них розглянутий досить фрагментарно [71; 72].

Аналізуючи персональні дослідження, не можна обійти увагою напрацювання О. М. Завальнюка. У поле зору професора в науково-пізнавальному плані потрапив практично увесь склад професорсько-викладацької корпорації богословського підрозділу КПДУУ. Характерною ознакою написаних у різний часовий період праць є солідна джерелознавча база та толерантний підхід в оцінках історіографічних надбань [73].

У контексті сформульованої теми необхідно відмітити публікації Е.О. Зваричук, Д.Б. Яневського та М.І. Баюка з історії організації навчального процесу на факультеті [74; 75; 76], розвідки І.М. Преловської, Д.І. Кузовенкова, А.В. Опрі, А.А. Брижак [77; 78; 79; 80] про участь професорсько-викладацької корпорації в діяльності Кирило-Мефодієвського братства, студії В.П. Мацька, П.Я. Слободянюка, В.С. Лозового з дослідження українізаційних процесів Української Православної Церкви на Поділлі [81; 82; 83]. Загальна державотворча проблематика представників богословського факультету розглянута у працях Е.М. Мельника, О.М. Завальнюка, [84; 85; 86].

Окремі факти з досліджуваної теми оприлюднені у працях О.М. Завальнюка, В. М. Даниленка, Ю.В. Телячого, присвячені дослідженню хронологічної канви революційної доби [87; 88; 89]. Перу останньому належить цікава розвідка про організацію та упорядкування Ю.Й. Сіцінським університетського кабінету мистецтв [90].

Новітній історіографічний період позначений якісними змінами авторського складу, котрий зосереджується на дослідженнях богословсько-освітньої проблематики. Поряд із світськими науковцями все частіше до розкриття різних аспектів проблеми долучаються представники духовної вищої школи та церковні діячі. У контексті нашого предметного поля

необхідно відзначити праці протоієреїв В. Ровінського та О. Миханчука [91], окремі висновки яких не є безспірними, але які вносять свою частку інтелектуального знання в розроблювану тему.

Таким чином, історіографічна ситуація з пропонованої теми як у хронологічному вимірі, так і за місцем написання не є однозначною, тим більше завершеною. Умови праці на еміграції надавали значно більше можливостей для аналізу різнобічних аспектів заснування та діяльності богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. Однак брак документальних джерел унеможливив появу солідних розробок. Підготовлені авторами твори носять, як правило, мемуарно-публіцистичний характер, а досліджуваний предмет розглядається у більш ширшому контексті боротьби за національну школу та відродження національної церкви у Подільському регіоні.

Натомість в умовах радянської України науковці були позбавлені можливості об'єктивного та всебічного студіювання теми, оскільки проблематика вищої богословської освіти перебувала під жорстким ідеологічним контролем. І хоча у 1950-1980-ті роки дослідникам вдалося увести до наукового обігу окремі фактологічні матеріали, проте це аж ніяк не вплинуло на загальне формулювання висновків щодо ролі та місця теологічної освіти в системі наукових знань.

Сучасний стан вітчизняної історіографії характеризується появою низки ґрунтовних праць, в яких висвітлюються раніше втаємничені питання та переглядаються усталені погляди на становлення та функціонування богословського підрозділу КПДУУ. Однак комплексного аналізу предмету дослідження не існує до сьогодні і відповідно як самостійна проблема дана тема дослідниками сформульована не була.

Відтак процес ретроспективного аналізу історії богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету ще далекий від свого завершення. Введення до наукового обігу нової значимої інформації та раніше не задіяних джерелознавчих комплексів, їхня систематизація, критичний та комплексний аналіз є актуальною науковою проблемою, яка сприятиме відтворенню об'єктивної картини заснування, діяльності та ліквідації теологічної структурної ланки КПДУУ.

Джерела та література:

1. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918 – 2008): бібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: [уклад.: Т. М. Опря, В. М. Пархоменко, Л. П. Савченко, Є. П. Сільвеструк; редкол.: О. М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.), О. Б. Комарницький та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана

Огієнка, 2009. – 112 с.

2. Біографії професорів. Василь Біднов // Свято Поділля (Видання Подільського Українського товариства „Просвіта”). – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 22 жовтня.

3. Список професорів Кам’янецького Університету // Україна (щоденна газета). – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 22 жовтня.

4. Доля Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету // Відродження (щоденна безпартійна демократична газета). – Київ. – 1918. – 31 (18) серпня.

5. Біднов В. Шевченко та справа українізації церкви / В. Біднов // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам’янець-Подільський. – 1920. – 10 березня.

6. Київський богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 30 сентября (13 октября).

7. Київський богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 7 (20) октября.

8. Київський богослов. Вопрос о богословских факультетах в России (Историческая справка к открытию первого богословского факультета) // Голос Подольской церкви (орган Подольского духовенства и мирян). – Каменец-Подольский. – 1918. – 14 (27) октября.

9. Біднов В. Лист до громадянства / В. Біднов // Україна (щоденна газета). – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 14 вересня.

10. Біднов В. Праця Єпископа Пимена / В. Біднов // Наш шлях (щоденна демократична безпартійна газета). – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 25 листопада.

11. Сіцінський Є. В чім моя провина? / Є. Сіцінський. – Кам’янець-Подільський : Друкарня Кам.-Под. Державного Українського Університету, 1920. – 20 с.

12. Біднов В. Церковна справа на Україні / В. Біднов. – Тарнів : Видавництво „Українська Автокефальна Церква”, 1921. – 47 с.

13. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам’янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В. Біднов // Кур’єр Кривбасу. – 1997. – № 69-70. – С. 64 – 74.

14. Біднов В. Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову / В. Біднов // Книголюб (Прага). – 1931. – Книга 1. – С. 1 – 9.

15. Дорошенко Д. І. Історія України 1917 – 1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упорядник К. Ю. Галушко / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. II: Українська гетьманська держава 1918 року. – 352 с.

16. Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. І. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.

17. Дорошенко Д. Життя і громадська діяльність професора В. О. Бід-

нова / Д. Дорошенко // Пам'яті професора Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 р. – Прага : Видавництво УІФТ в Празі, 1936. – С. 5 – 11.

18. Наріжний С. Наукова праця проф. В. О. Біднова / С. Наріжний // Пам'яті професора Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 р. – Прага : Видавництво УІФТ в Празі, 1936. – С. 12 – 28.

19. Огієнко І. Моє життя (автобіографічна хронологічна канва) / Іван Огієнко // Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятуння України / Упорядник, автор передмови і коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2006. – С. 67 – 172.

20. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / Іван Огієнко. – Вінніпег : Видання товариства „Волинь”, 1968. – 96 с.

21. Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917 – 1930 / Василь Липківський. – Торонто : Українське видавництво „Добра книжка”, 1959. – 337 с.

22. Липківський В. Православна хрестова Церква українського народу / Василь Липківський. – Мюнхен : Видання Православної Церковної Ради УАПЦ, 1951. – 32 с.

23. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції / Олександр Доценко. – К.-Львів, 1923. – Т. II. – Книга 5 (1917 – 1923). – 400 с.

24. Лотоцький О. Автокефалія / О. Лотоцький. – Варшава, 1935. – Т. I: Засади автокефалії. – 207 с.

25. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Нью-Йорк : Друкарня Української Православної Церкви в США, 1961. – Т. IV. – Частина перша (XX ст.). – 384 с.

26. Р. М. Біднов Василь / Р. М. // Енциклопедія українознавства. – Перевидання в Україні. – К. : Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 295.

27. Оксіюк Йосип // Енциклопедія українознавства. – Перевидання в Україні. – К. : Глобус, 1995. – Т. 7. – С. 2346.

28. Табінський Петро // Енциклопедія українознавства. – Перевидання в Україні. – К. : Глобус, 1995. – Т. 9. – С. 3244.

29. Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / Олімпіада Пашенко // Пашенко О. Матеріали до життяпису / Упорядник, автор передмови В. Адамський. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2012. – С. 346 – 379.

30. Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Кіндратович Приходько ; упорядник та автор передмови В. Р. Адамський. – Хмельницький : ПП Заколотний М. І., 2012. – 103 с.

31. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету (Спомини лікарського помічника й скарбника Університету). 1918 – 1920 / Ю. Гудзій // Наша культура (Варшава). – 1936. – Книга 3. – С. 229 – 233.

32. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету (Спомини лікарського помічника й скарбника Університету). 1918 – 1920 / Ю. Гудзій // Наша культура (Варшава). – 1936. – Книга 4. – С. 290 – 295.

33. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Рим, 1964. – 126 с.

34. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ / Олександр Воронин. – Кенсінгтон : Видавництво „Воскресіння”, 1992. – 136 с.

35. Плічковський Н. протопр. Нарис історії Української Православної Церкви / Никодим Плічковський протопр. – Сідней-Аделаїда : Друкарня М. Цюрака, 1985-1988. – 125 с.

36. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Під редакцією професорів: д-ра В. Гериновича, Фр. Кондрацького, М. Курневича та ін. – Кам'янець на Поділлі : друкарня ім. Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1 – 24.

37. Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914 – 1924 рр.) / Є. Сіцінський // Україна (науковий двохмісячник українознавства). – 1926. – Книга 1. – С. 172 – 177.

38. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р – 6193. – Оп. 12. – Спр. П – 15162. – 59 арк.

39. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917 – 1920 рр.) / І. Д. Золотоверхий. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. – 421 с.

40. Вища школа Української РСР за 50 років (1917 – 1967 рр.): У 2-х ч. – К. : Видавництво Київського університету, 1967. – Ч. 1. – 394 с.

41. Грищенко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / М. С. Грищенко. – Радянська школа, 1966. – 260 с.

42. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії / Я. Калакура // Історіографічні дослідження в Україні / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. А. Удод (відп. ред.), Д. С. Вирський та ін. – К. : Інститут історії України, 2014. – Випуск 24. – С. 23 – 37.

43. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. (Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А. Л. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.

44. Зінченко А. Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Арсен Зінченко. – К. : Видавництво „Дніпро”, 1997. – 423 с.

45. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навчальний посібник / Василь Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.

46. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник / Богдан Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.

47. Завальнюк О.М. Міське самоврядування Кам'янця-Подільського і заснування місцевого українського державного університету (1918 р.) / О.М. Завальнюк // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських

зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції „Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків” (16–17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський: інформаційно-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2004. – С. 98 – 102.

48. Завальнюк О.М. Випускники Київської духовної академії – викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2001. – Випуск 58. – С. 58 – 62.

49. Завальнюк О. М. Навчальний процес у Київському і Кам'янець-Подільському українських університетах: проблема якісної організації (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 73 – 104.

50. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і проблема створення матеріально-технічної бази українських університетів у 1918 – 1920 роках / О. М. Завальнюк // Іван Огієнко у діалозі культур і духовності: Огієнківські читання у Чудодієвому: Збірник наукових праць / [Відповідальний редактор П. Ю. Саух]. – Житомир : Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2010. – С. 56 – 64.

51. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і підготовка богословів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918 – 1920) / О. М. Завальнюк // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Збірник доповідей та матеріалів / Упорядники: архієпископ Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К. : Київська православна богословська академія УПЦ КП, 2007. – С. 67 – 75.

52. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет і церковне відродження Поділля (1919 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції „Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне”. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 2008. – С. 95 – 100.

53. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.

54. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності / Передмова М. Г. Жулинського / М. С. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.

55. Тимошик М.С. „Лишуть навіки з чужиною...”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: Наукове видання / Передмови О. Кравченка та В. Скопенка / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука; Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.

56. Марушкевич А.А. Актуальні проблеми науково-педагогічної спадщини Івана Огієнка (Цикл лекцій): Навчальний посібник з педагогіки / А. А. Марушкевич. – К. : Видавництво „АСМІ”, 2005. – 312 с.

57. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / І. І. Тюрменко. – К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 282 с.

58. Ляхоцький В. П. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. П. Ляхоцький. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.

59. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / В. П. Ляхоцький. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.

60. Сохацька Є. Молюсь за весь рідний край...” (Штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності) / Є. Сохацька. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2007. – 276 с.

61. Ульяновський В. І. В. О. Біднов / В. І. Ульяновський // Український історичний журнал. – 1992. – № 10 – 11. – С. 80 – 94.

62. Ульяновська С. Василь Біднов / С. Ульяновська, В. Ульяновський // Українська культура: лекції / за редакції Д. Антоновича; [упорядник С. В. Ульяновська]. – К. : Либідь, 1993. – Додатки. – С. 514 – 526.

63. Портнов А. В. У пошуках „Українського Гейдельбергу”: штрихи до наукової діяльності Василя Біднова (1918 – 1930-ті роки) / А. В. Портнов // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 133 – 134.

64. Портнов А.В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939) / А. В. Портнов. – Харків : ХІФТ, 2008. – 256 с.

65. Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова (кінець ХІХ ст. – 1935 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / І. В. Саламаха. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.

66. Трембіцький А.М. Церковно-релігійна діяльність Євфимія Сіциньського / А. М. Трембіцький // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Церква і держава у служінні народові”. 2-4 листопада 2005 р. / Редакційна колегія: Архієпископ Хмельницький і Шепетівський Антоній та ін. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2006. – С. 350 – 357.

67. Завальнюк О.М. Ю.Й. Сіциньський у 1917 – 1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіциньського та Володимира Січинського: збірник матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Сіциньського і 115-річчю від дня народження В. Січинського / Редакційна колегія: О. М. Завальнюк (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 23 – 29.

68. Модзир В.В. Філантропічна діяльність Юхима Йосиповича Сіциньського при подільській філії українського Товариства Червоного хреста (червень 1919 – жовтень 1920 рр.) / В. В. Модзир // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіциньського та Володимира Січинського: збірник матеріалів

Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Сіцінського і 115-річчю від дня народження В. Січинського / Редакційна колегія: О.М. Завальнюк (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – С. 125 – 130.

69. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцінський (1859 – 1937): наукова та громадська діяльність. Монографія / А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.

70. Мошак М.І. Великий подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцінського / М. І. Мошак. – Кам'янець-Подільський : „Медобори–2006”, 2014. – 408 с.

71. Борщевич В.Т. Митрофорний протоієрей Петро Табінський / В. Т. Борщевич // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки: Науковий журнал. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – Випуск 11. – С. 91 – 97.

72. Лупій О.І. Отець Петро Табінський – апологет церковної єдності / О. І. Лупій // Наукові записки. Серія „Історичне релігієзнавство”. – Острог : Видавництво Національного університету „Острозька академія”, 2012. – Випуск 7. – С. 139 – 147.

73. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.

74. Зваричук Е. О. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету / Е. О. Зваричук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 105 – 110.

75. Яневський Д. Б. Проект „Україна”, або Спроба Павла Скоропадсько-го / Д. Б. Яневський. – Харків : Фоліо, 2010. – 284 с.

76. Баяк М.І. Місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження Поділля в період УНР / М. І. Баяк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 335 – 346.

77. Преловська І.М. Володимир Мусійович Чехівський (1876 – 1937) – видатний діяч Української автокефальної православної церкви (1921 – 1930) / І. М. Преловська // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. колегія: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 464 – 480.

78. Кузовенков Д.І. Відродження діяльності братства святих Кирила та Мефодія в м. Кам'янець-Подільському у 1918 – 1919 рр. / Д.І. Кузовенков // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – Випуск 1. – С. 30 – 31.

79. Опря А.В. Проблема автокефалії української православної церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917 – 1920 роках / А.В. Опря // Матеріали

IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Ред. колегія: Винокур І. С. (голова), Дарманський М.М., Завальнюк О.М. та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 255 – 258.

80. Брижак А.А. Кам'янець-Подільський – форпост духовності (1917 – 1920 рр.) / А. А. Брижак // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Третьої Міжнародної науково-практичної конференції „Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків” (5 – 6 жовтня 2006 р.) / Заг. редакція: О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2010. – С. 58 – 60.

81. Мацько В.П. Іван Огієнко – провісник національної освіти / В. П. Мацько // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Ред. колегія: Винокур І. С. (голова), Дарманський М. М., Завальнюк О. М. та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського, 1995. – С. 319 – 325.

82. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Слободянюк. – Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 2000. – 266 с.

83. Лозовий В.С. Діяльність І. Огієнка щодо українізації церкви в добу Директорії УНР (1919 – 1920 рр.) / В.С. Лозовий // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: Серія історична та філологічна / Відповідальний редактор Є. І. Сохацька. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. – Випуск IV. – С. 114 – 118.

84. Мельник Е.М. Гімназія для дорослих при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918 – 1920 рр.) / Е.М. Мельник // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції „Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків” (14 – 15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський : інформаційно-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2005. – С. 90 – 92.

85. Завальнюк О. М. Українська влада і Кам'янець-Подільський державний університет (1918 – 1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – Випуск 9. – С. 200 – 214.

86. Завальнюк О. М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920-1921 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць / Відповідальний редактор О. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 1. – С. 9 – 20.

87. Завальнюк О.М. І.І. Огієнко і національно-культурне відрядження на Поділлі: хроніка діяльності (1918 р.) / О.М. Завальнюк // Матеріали X-ої

Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. колегія: Винокур І.С. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 342 – 356.

88. Даниленко В.М. Кам'янець-Подільський державний український університет у часи гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): хроніка основних подій / В. М. Даниленко, Ю. В. Телячий // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції „Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків” (16 – 17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : інформаційно-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2004. – С. 104 – 108.

89. Даниленко В.М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920): з хроніки подій / В.М. Даниленко, О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 264 с.

90. Телячий Ю. В. Ю. Й. Сіцінський і кабінет мистецтва Кам'янець-Подільського державного українського університету / Ю. В. Телячий // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Третьої Міжнародної науково-практичної конференції „Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків” (5 – 6 жовтня 2006 р.) / Заг. редакція: О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2010. – С. 113 – 115.

91. Ровінський В. протоієрей. Православ'я на Подолії. Історичні нариси / Володимир Ровінський, протоієрей, Олексій Миханчук, протоієрей. – Кам'янець-Подільський : Видавництво „Дзвін”, 1995. – 176 с.

*Блажевич Ю.І., Блажевич О.І.,
м. Хмельницький*

ТОРГІВЕЛЬНО-ВІЗНИЦЬКИЙ ТА ВІДХІДНИЦЬКИЙ ПРОМИСЛИ В ПРОСКУРІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)

В статті на основі історичних та документальних матеріалів висвітлено становлення, розвиток та занепад торгівельно-візницького (чумацького) промислу та становлення відхідництва мешканців Проскурівського повіту Подільської губернії в кінці XVIII – у XIXст. На прикладах багатьох населених пунктів цього регіону Поділля показано причини розвитку таких допоміжних промислів, їх роль в економічному та соціально-побутовому становищі мешканців краю.

Ключові слова: Поділля, Проскурівський повіт, візництво, чумацтво, відхідництво, ярмарки, Крим, Одеса, Бесарабія.

Питання економічного та соціального розвитку Подільського краю, зокрема й його окремих регіонів, завжди були і є в центрі уваги як маститих вчених так і дослідників-початківців, краєзнавців, журналістів, пошуковців. Серед них Є.Сіцінський, М.Яворовський, П.Гліщинський, М.Орловський, А.Філінюк, С.Єсюнін, Н.Стрембіцька, В.Малий, І.Слабев, С.Багатчук, С.Якимович, Г.Данидєвський, О.Гуржій, І.Аксаков, О.Шмідт, О.Скальковський, І.Золотницький, С.Підгаєць, М.Сумцов та інші.

Одним з найважливіших поза земельних занять мешканців Поділля, як і всієї Правобережної України, у XVIII – першій половині XIX ст. був купецький, торгово-візницький або чумацький промисел. Перші згадки про козаків (грамота міщан Києва з 1499 р.) – це передусім згадки власне про купців рибою, про чумаків, а пізніше уже про тих самих людей як про воєнних людей [4, с. 9-10]. Чумаки торгували сіллю і сушеною рибою, що її привозили з Криму, чорноморського і азовського узбереж, з Галичини та навіть з Донеччини і Поволжя. Водночас вони везли на продаж мед, віск, зерно, дьоготь, шкіри, кустарні вироби, хутра, тютюн, горілку тощо. Для перевезення товарів чумаки користувалися дерев'яними возами або мажами. В такі мажі впрягали двох або чотирьох волів. Так, наприклад, на пароволу мажу вантажили до 60 пудів солі (пуд – 16 кг). Їздили чумаки валками до 100 і більше возів, очолювали валку виборні отамани, які під час поїздки мали абсолютну владу. Постійна загроза нападу в південних степах з боку татарських загонів примушувала чумаків мати при собі зброю і бути завжди напоготові відбити напад будь-яких ворогів. Під час зупинок на ночівлю чумацькі вози ставили замкнутим чотирикутником, зручним для відпочинку і захисту. Чумацькі валки формувалися ранньою весною (виїздили, зазвичай, в неділю), поверталися восени. Для перевезень використовували в основному волів сірої (полової) масті, довжина ріг мала бути щонайменше півтора аршини в сторони. Під час перепочинку 2 чумаки пасли волів, інші варили обід. Волів випасали півтори години, потім їх напували, а самі чумаки обідали, мастили вози і знову продовжували свій шлях. Під час перебування в селах вони міняли свій товар на продукти харчування, однак для вдів, дітей-сиріт та інвалідів чумаки роздавали сіль безкоштовно [5, с. 2-3].

На Поділлі до середини XIX ст. торгівельно-візницький або чумацький промисел, витoki якого сягають раннього середньовіччя, розвивався досить успішно. Найбільша чумацька громада була у Проскурівському повіті. Так, наприклад, один з чумацьких шляхів пролягав з Проскурова на Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський і далі на Бесарабію і Оде-

су. Вивозили пшеницю, мед, сухофрукти, копчені м'ясні вироби, тютюн, горілку тощо. Одеські перекупники частину продавали на місці, а решту вивозили за кордон.

Важливе значення для Поділля мали соляні шахти, якими перевозилась значна кількість солі із Прикарпаття (Галич, Коломия). Головний тракт вів з Коломиї на Кам'янець-Подільський, Солобківці, Бар, Вінницю, Київ. Ще один шлях пролягав через Сатанів, Проскурів, Меджибіж на Вінницю і Київ. Цими напрямками користувалися багаті, які володіли сотнями маж (чумацьких возів), мали багато наймитів або збіднілих чумаків і вели крупну оптову торгівлю. Селянська ж біднота, часто крадучись від панів і влади, таємно випарювала сіль в домашніх умовах (в багатьох випадках соляні копанки були на городах) і нелегально, в нічний час, окружними польовими і лісовими дорогами добирались зі своїм товаром аж до Меджибожа, де велась торгівля вроздріб та в обмін на зерно [1, с. 4]. Як бачимо, гужовий транспорт кілька століть був основним засобом перевезення вантажів.

Через територію Поділля, зокрема й через Проскурів і Проскурівський повіт проходило кілька транзитних шляхів, які вели на Одесу–Дубосари та Одесу–Могилів-Подільський (до Молдавії), на Одесу–Радзивилів (до Австрії), на Одесу–Мокрани (до Пруссії). Перший шлях йшов на Григоропіль, другий – на Балту, Ольгопіль, Ямпіль, третій – на Балту, Ольгопіль, Тульчин, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Летичів, Проскурів, Кременець, Радзивилів, Четвертий (водний) – Дністром до Могильова-Подільського, Проскурів, Кременець, Мокрани і далі Огінським каналом до Пруссії [2, с. 31].

Як бачимо Проскурів і Проскурівський повіт в зазначений період відігравав значну роль у торгівельно-візницькому промислі. Однак в другій половині XIX ст. імперський уряд взяв курс на широке будівництво залізничних шляхів та розвиток водного транспорту і чумацтво поступово почало занепадати. Фактично в цей час пройшла переорієнтація на перевезення вантажів на ближчі і середні відстані, змінився їх асортимент тощо. Через Поділля пройшла залізниця від Волочиська через Проскурів, Деражню, Вінницю на Балту й Одесу. Це привело до активного розвитку візницького і відхідницького промислів. Перехід від феодальних до капіталістичних відносин, особливо після відміни кріпосницького права в 1861 р. продаж землі, розвиток промисловості, насамперед цукрової, переробної, став стимулом для сотень тисяч молодих поселян, які шукали собі коштів на прожиття, створення сім'ї, одержання земельної ділянки, забезпечення необхідними товарами і продуктами.

Розвиток цукрового виробництва привів до збільшення посівних площ цукрових буряків, що зокрема, створило нові робочі місця для відхідни-

ків, які обробляли бурякові плантації з весни до пізньої осені (проривка, сапання, поправка, копання (вручну), вивіз і сезонна робота на цукрових заводах). Їх до речі в другій половині ХІХ ст. на Поділлі було збудовано більше 60. Розвиток цукрової промисловості стимулював збільшення винокурних і гуральних цехів, на які вивозилась «меляса» (продукт переробки цукрових буряків), що широко використовувалась при виготовленні горілчаних напоїв. Для процесу цукроваріння необхідно було багато дров і каменю-вапняку. Все це потрібно було доставляти з каменоломень і лісових масивів. Все це вимагало значної кількості відхідників, візників, вантажників, кочегарів та працівників інших спеціальностей. Така робоча сила була в селах повіту і губернії. Так, наприклад, мешканці сіл Баламутівка (за переписом 1897 р. проживало 1675 осіб), Буйволівці (1385 осіб), Соколівка (1685 осіб), Іванківці-Олешинські (1509 осіб), Климашівка (1703 особи), Олексинець-Підлісний (2024 особи), Хмелівка (1020 осіб), Іванківці-Сатанівські (3347 осіб) загалом займались візницьким промислом і доставляли вантажі на цукрові заводи і для переробної промисловості, на залізничні станції і склади, до млинів тощо [3, с. 704-715, 733, 737].

В Проскурівському повіті, враховуючи наявність лісових масивів, ремісники виготовляли дерев'яні вироби і збували їх в навколишніх селах та містечках на ярмарках. Так, ремісники сіл Пашківці (1197 осіб), Печеськи (1118 осіб), Бубнівка Велика (2750 осіб), Матвійківці (928 осіб), Тростянець (971 особа) виробляли бочки, колеса, кадуби, лопати, граблі, веретена, дерев'яний посуд, ложки, з лози плели кошики, корзини, садові меблі, шкатулки, вази і вивозили їх на продаж на ярмарки в губернії, а також в Одесу та інші південні міста і містечка [3, с. 717-736]. А село Олешин (1856 осіб) славилось своїми ткачами (полотно, рушники, килими тощо), які продавали їх на навколишніх ярмарках і навіть за межами повіту. Окрім цього, в селі було з десяток ремісників, які виготовляли ткацькі верстати і збували їх в межах губернії [3, с. 716]. Своїми полотнами, скатерками, рушниками, сорочками славились мешканці села Іванківці-Олешинські (1509 осіб), які вивозились і продавались по всій окрузі [3, с. 714]. Ремісники містечка Миколаїв (2884 особи) займались вичинкою овечих шкір, шили кожухи, тулупи, рукавиці, безрукавки, які вивозили і збували на ярмарках в Подільській губернії [3, с. 725].

Як вже відзначалось, розвиток нових економічних відносин, розширення на селі, безземелля, злидні змушували мешканців краю, в основному молодь, а їх нараховувалось в Проскурівському повіті до 20-30% в кожному населеному пункті, займатись відхідництвом; тобто виходити і від'їзжати на сезонні роботи в міста і містечка (цукрові заводи, залізничні станції, цегельні, винокурні, гуральні, пекарні, прислуга, водовози,

будівельники, землекопи, візники, вантажники), в сільське господарство (плантації цукрових буряків, городництво, тваринництво, лісорозробка, млинарство, садівництво), на заробітки в Одесу, Херсонський край, у Бесарабію тощо. Наприклад, мешканці сіл Баламутівка (1675 осіб), Черепівка (877 осіб), Юхимівці (1497 осіб) підробляли на постійних і сезонних роботах на залізниці, селяни с. Глезнево (1314 осіб) на Проскурівському цукровому заводі, с. Зеленці (2074 особи) – на заробітках в Бесарабії і Херсонській губернії [3, с. 704, 720, 728, 713, 723].

Жителі сіл навколо Проскурова наймалися на міські роботи прислугою, няньками, сажотрусами, водовозами, займалися будівництвом жител, підсобних приміщень, складів, земляними роботами, штукатуркою, працювали на спорудженні культових споруд, мостів, вулиць тощо. Окрім того, працювали в каменоломнях, в рибацьких артілях, випалювали деревне вугілля, виготовляли різноманітні вироби в гончарних, кушнірських, чоботарських, стельмаських цехах, в кузнях та на інших підсобних роботах.

Через нестерпні умови життя, малоземелля, відсутність заробітку у місцях проживання селяни змушені були займатись візництвом, виїжджали на сезонні роботи в Бесарабію, Херсон, Одесу, Крим, у віддалені губернії Російської імперії.

Матеріали статті можна використовувати в курсах історії України, краєзнавства, народознавства, етнографії, у виховних заходах тощо.

Джерела та література

1. Сис Т. Соляни шляхи / Т. Сис, Паравійчук Л. // Газета «Радянське Поділля». – № 3. – 10.01.1982 р.
2. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України. – Київ: «Наукова думка», 1964. – 186 с.
3. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского // – Біла Церква: вид. О. Пшенківський, 2008. – XII + 996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики).
4. Чумацтво, чумакування // Доступ до електронного ресурсу <http://uk.wikipedia.org/wiki/Чумацтво>.
5. Щербатюк В. Чумацтво: торгово-візницький промисел українців / В. Щербатюк // Доступ до електронного ресурсу: <http://incognito.Day.Kiev.ua/chumaczтво.html>.

*Блажевич Ю.І., Блажевич О.І.,
м. Хмельницький*

ПОДІЛЬСЬКА ЄПАРХІАЛЬНА БІБЛІОТЕКА (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

В статті висвітлюється питання становлення та функціонування бібліотек Подільського єпархіального відомства і, насамперед, центральної єпархіальної книгозбірні, проаналізовано роль і місце цих закладів в духовно-просвітницькій сфері суспільного життя подолян в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *Подільська православна єпархія, церковні бібліотеки, бібліотеки духовних навчальних закладів, єпархіальна бібліотека, фонди, передплата.*

В нинішній період національного відродження та духовного оновлення українського суспільства звернення до історії становлення та розвитку церковних бібліотек кінця XIX – початку XX ст., їх впливу на тогочасну суспільно-політичну ситуацію в умовах інкорпорації Поділля, як і Правобережної України зокрема, в систему Російської імперії, має важливе значення й в сучасних реаліях. Необхідно зазначити, що питання організації та функціонування церковнопарафіяльних, окружних та єпархіальної бібліотек частково розглядалися в наукових розробках вітчизняних та подільських дослідників П.О.Трайцького, І.В.Сесака, Ю.А.Хоптяра, І.А.Опрі, В.С.Прокопчука, О.Б. Айвазян, І.О.Старенького, Т.Р. Соломоної, В.А.Нестеренка, автора цієї статті та інших. Мета цього дослідження – висвітлити місце і роль Подільської єпархіальної бібліотеки в зазначений період.

В другій половині XIX ст. у духовно-адміністративному відношенні Подільська єпархія поділялася на 80, а з березня 1897 року, після укрупнення – на 62 благочинницькі округи. До 1370 парафій ПС входило 1641 церков, при яких діяло 1257 церковнопарафіяльних опікунських рад. При церквах існувало 1230 бібліотек (зокрема при церквах – 1182, 48 – були книгозбірнями благочинницьких округів). Тільки за 1897 р. було засновано 153 бібліотеки (134 – при церквах та 19 окружних) [1]. На початку 60-х років XIX ст. питання функціонування церковних бібліотек не раз ставало предметом обговорення на з'їздах духовенства. Керівництво єпархії закликало священників сприяти організації й розвитку книгозбірень, робити одноразові та щорічні внески на придбання книг. Книжкова крамничка, що працювала при Подільській духовній консисторії, пропонувала пастирям, які в своїх парафіях започаткували церковні книгозбірні, списки книг,

каталоги книг рекомендованих для придбання, зокрема «Каталог книг, найбільше необхідних для церковних бібліотек, при кожній приходській школі», опублікований на сторінках Подільських єпархіальних відомостей за 1879 р. [2, с.280-282].

Як бачимо, архіпастирі Подільської єпархії ніколи не випускали з поля зору питання поповнення книжкових фондів церковних бібліотек і утворення нових духовних книгозбірень. Якщо, наприклад, за 1869 рік кількість таких бібліотек збільшилась на 511 закладів [3, с.393], то в 1876 р. – на 300 [4, с.481], а в 1897 р. – ще на 134 [5, с.47] і загалом наприкінці ХІХ ст. в єпархії діяло 1182 книгозбірні. У їх фондах переважали книги богословського та духовно-морального змісту, адже бібліотеки комплектувалися з релігійно-просвітницькою метою, на поповнення фондів витрачалися кошти церков та церковнопарафіяльних опікунств тощо. Однак були тут й книги загальноосвітнього та світського характеру.

Важливу роль в зазначений період відіграла й бібліотека Давньосховища, заснованою в 1890 р. Вже наступного 1891 р. в книгозбірні нарахувалось 320 книг, кількості брошур і рукописи, передані благодійниками або придбані у приватних осіб [1]. Водночас, в цей же період, завідувач Давньосховища і секретар Подільського єпархіального історико-статистичного комітету Є. Сіцінський у доповідній записці на ім'я правлячого єпископа Димитрія обґрунтував пропозицію про створення єпархіальної бібліотеки, аргументуючи, що такі бібліотеки вже функціонували майже в усіх губернських центрах, а в Кам'янець-Подільському на той час не було навіть окружної книгозбірні [6, с. 804-806]. Це питання було винесено для обговорення на збори під головуванням єпископа Димитрія, де всі присутні визнали необхідність створення Єпархіальної бібліотеки в центрі Поділля. Обговорюючи питання про кошти, облаштування та зміст бібліотеки, збори дійшли до такого висновку: починаючи з 1891 р. 1) Редакція «Подольських єпархіальних відомостей» мала передавати до бібліотеки всі видання, що надходили до редакції; 2) Консисторія, відповідно до резолюції єпископа Димитрія, повинна надавати бібліотеці щорічну допомогу в розмірі 100 руб.; 3) Управлінню зі свічних операцій у Подільській єпархії, за прикладом інших єпархій, передавати на утримання бібліотеки 100 руб. На протоколі єпископ Димитрій поставив резолюцію: «Затверджується; опублікувати в «Єпархіальних відомостях», запросивши церкви і причти єпархії жертвувати на єпархіальну бібліотеку, до процвітання якої на користь духовенства єпархії прошу Божого Благословення, а так як день заснування її співпав з днем пам'яті першого Архіпастиря Поділля Архієпископа Іоннікія, то назвати її Іонніківською і 4 листопада щорічно скликати загальні збори для виписування книг і духовних журналів на наступний рік. Для початку цієї корисної справи вношу і свій внесок – 500 руб.» [7, с. 635-636].

У 1892 році Єпархіальну бібліотеку було відкрито. Вона знаходилася у виданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. У тому ж році до неї приєднала свій фонд бібліотека 4-го Кам'янецького благочинницького округу. 23 січня 1893 р. на засіданні комітету були затверджені «Тимчасові правила Подільської Єпархіальної бібліотеки», в яких регламентувалися основні процеси роботи. Тематика бібліотечного фонду мала бути, в основному, богословського та морально-релігійного змісту. Джерелами фінансування визначалися загально єпархіальні кошти, внески від церков та духовенства 1-го округу Кам'янецького повіту, пожертви. Бібліотекар призначався зі спеціальною оплатою і мав вести записи надходжень до бібліотеки, бути присутнім в книгозбірні у відповідний час, видавати книги і вести записи про видачу літератури тощо. Користування фондом для духовенства Подільської єпархії, службовців духовних навчальних закладів та інших відомчих організацій було безкоштовним, з інших осіб за читання книг і журналів в бібліотеці, а також за винос їх додому бралася плата 4 руб. На рік, 2 руб. – на півроку та 35 коп. – за місяць. Запис читачів проводився по документах, читачі несли відповідальність за збереження книг [1].

У 1892 р. при комітеті вже діяло дві бібліотеки – бібліотека Давньосховища та Єпархіальна. Того року комітет мав 1245 історичних богослужбових друкованих і рукописних книг, наступного додалось ще 150. Вони, відповідно змісту, були розподілені між обома книгозбірнями.

6 лютого 1894 р. був прийнятий і в жовтні затверджений Св.Синодом новий статут Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і бібліотек Давньосховища та Єпархіальної. Бібліотека Комітету, як наукова, мала допомагати членам товариства в їх заняттях історією та археологією. Вона складалася з книг російського, польського та іншими мовами. Поповнювали її через придбання необхідних книг, а також пожертви та обмін виданнями з різними організаціями та науковими товариствами. Так, до Комітету надійшов лист від Таврійського історико-статистичного комітету від 28 лютого 1896 р. за №12, із м. Сімферополя: «На підставі листа Комітету від 8 листопада 1895 р. за №167 Таврійська Архівна Комісія має честь погодитися на обмін виданнями і відіслати бібліотеці Комітету останні номери своїх «Известий» [8, арк. 24]. У 1907 р. до бібліотеки надіслали свої видання 24 організації та товариства з Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Сімферополя, Одеси, Львова та ін. [8, арк. 2]. Єпархіальна бібліотека призначалася для духовенства та інших осіб духовного відомства і складалася переважно з книг та періодичних видань богословського та морально-релігійного змісту, поповнювалася, в основному, за рахунок обміну та придбання книг та журналів. Їх надходило понад 90 назв. З них 41 видання виписували на кошти товариства, а інші отри-

мували з редакцій єпархіальних видань. Так, у 1907 р. обидві бібліотеки отримували такі періодичні видання: журнали й збірники «Богословский инстинкт», «Божия нива», «Воскресний день», «Воскресное чтение», «Вера и церков», «Доброе слово», «Душеполезное чтение», Западнорусская начальная школа, «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Исторический инстинкт», «Кормчий», «Миссионерский сборник», «Миссионерское обозрение», «Народное обозрение», «Наставления и утешения Святой веры христианской», «Нива» (духовний журнал із Львова), «Отдых христианина», «Православная Подолия» та газети «Подолия», «Подольский край», «Подольский голос», «Православный путеводитель», «Православный благовесник», «Почаевские известия», «Пастырский собеседник», «Руководство для сельских пастырей», «Русская старина», «Русский Архив», «Русский паломник», «Сообщения императорского палестинского общества», «Странник», «Трезвая жизнь», «Труды Киевской духовной академии», «Украина», «Университетские киевские известия», «Христианин», «Христианское чтение», «Церковно-приходская школа», «Церковные ведомости», «Церковные известия», «Церковный голос».

Крім того, редакціями передавалися до єпархіальної книгозбірні іноземні видання та деякі газети. Наприклад, у 1907 році бібліотека отримала 50 назв іноземних видань [9, арк. 3]. Щороку до бібліотеки надходили пожертви від різних осіб та організацій, однак товариство постійно мало фінансові труднощі. На одному із його засідань, де обговорювалось питання про передплату періодичних видань до єпархіальної книгозбірні на 1904 р., було оприлюднено таку пропозицію: на утримання книгозбірні потрібно було 350 руб., бібліотекаря – 240 руб. на рік, сторожа – 120 руб., на опалення приміщення – 160 руб., всього 520 руб., а надходило лише 350 руб. Тому збори вирішили із-за недостатнього фінансування скоротити видатки на передплату і замовити тільки 10 назв на суму 91 руб. 75 коп. [10, арк.2]. З цим не погодився єпископ Подільський та Брацлавський Климент: «З великою гіркотою прочитав ухвалу першої статті цього журналу. Якщо Товариство через повну відсутність коштів змушене буде обмежити виписування книг, то що робити тоді з § 36 Статуту Товариства?!... Я вважаю за бажане і корисне об'єднати при Єпархіальній бібліотеці виписку всіх духовних журналів і книг для усіх церковних і благочинних бібліотек єпархії, а також і для сімейного читання книг і журналів. Тоді бібліотека Товариства могла б на правах книжкових складів-магазинів мати величезну скидку – від 25 до 50% або готівкою, або ж журналами і книгами. В Уфі при такій оптовій виписці книг і журналів багато найбідніших церков отримували журнали і книги безкоштовно». Єпископ запропонував зборам обговорити це питання і збільшити щорічну допомогу на бібліотеку від Управління свічного заводу до 500 руб., від себе особисто пожертвував

100 руб. На наступних зборах рішення переглянули і замовлення зробили на рівні попереднього року [10, арк. 11, 13].

Якщо на кінець 1893 р. бібліотеки Комітету мали у своєму розпорядженні 1395 видань, то на початок 1912 р – вже 5411, тобто за 8 років фонд збільшився на 4016 одиниць (у середньому – 500 примірників щороку) [11, арк. 4, 7].

У 1903 р. були прийняті нові правила Єпархіальної бібліотеки, які чітко регламентували її діяльність, статті доходів і витрат, статус бібліотекаря, права та обов'язки читачів. Відповідно до них, члени Комітету, священники, викладачі, службовці духовно-навчальних закладів і установ Подільської єпархії отримували літературу для роботи в читальному залі чи вдома безкоштовно, інші читачі платили за рік 3 руб., за день – 2 коп. [12, с. 146-149].

Восени 1914 р. Музей Подільського церковного історико-археологічного товариства і бібліотеки перебралися в колишнє приміщення духовного училища (нині картинна галерея). Бібліотеки – музейна і Єпархіальна – розмістилися на першому поверсі, там же обладнали читальню. Тоді бібліотека отримувала 109 періодичних видань. На жаль, ці надбання у зв'язку із Першою світовою війною, національно-визвольною боротьбою 1917 – 1920 рр. були розпорошені, деяка частина літератури потрапила до фундаментальної бібліотеки відкритого в жовтні 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету [13, с. 6].

Отже, можна стверджувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Подільської губернії було створено широку мережу бібліотек єпархіального відомства, де, окрім бібліотек освітніх закладів – шкіл, училищ, духовної семінарії, створювались і розвивались церковнопарафіяльної, окружні та Єпархіальна книгозбірні, які існували за рахунок коштів Подільської духовної консисторії, пожертв та благодійництва. Фонд цих книгозбірень складалися, в основному, з духовної та морально-релігійної літератури й обслуговували ідеологічний та освітній напрями діяльності православного духовенства. Водночас духовні бібліотеки були надійним засобом імперської влади щодо формування законослухняних і вірогідних громадян царизму від народження до останніх хвилин життя.

Матеріали цієї статті можна використовувати в курсах історії України, краєзнавства, бібліотекознавства, релігієзнавства, історії української культури, в різноманітних виховних заходах та дослідженнях членів МАН.

Джерела та література

1. Айвазян О.Б. Бібліотека Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст./ О.Б. Айвазян – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
2. Подільські єпархіальні відомості (далі – ПЕВ). – 1879. – № 8. – с. 280-289.

3. ПЕВ. – 1871. – № 16. – с. 393.
4. ПЕВ. – 1877. – № 16. – с. 481-482.
5. ПЕВ. – 1898. – № 7. – с. 47.
6. ПЕВ. – 1891. – № 10. – с. 804-808.
7. ПЕВ. – 1891. – № 47. – с. 635-636.
8. Державний архів Хмельницької області. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.24.
9. Державний архів Хмельницької області. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.3.
10. Державний архів Хмельницької області. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.2.
11. Державний архів Хмельницької області. – Ф.839. – Оп.1. – Спр.6, 23. – Арк.7, 4.
12. ПЕВ. – 1903. – № 13. – с. 146-149.
13. Прокопчук В.С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування до наших днів / В.С.Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.14. – с. 3-39.

Григоренко Л. О., Григоренко О.П.

м. Хмельницький

ГРИГОРІЙ ТКАЧУК: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НА ФОНІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті аналізується життєвий шлях і виробнича діяльність одного із відомих в свій час організаторів сільськогосподарського виробництва Григорія Івановича Ткачука. Особлива увага акцентується на таких надзвичайно важливих рисах його діяльності як підприємливість і бачення перспектив розвитку як підпорядкованого йому колективу, так і галузі в цілому.

Ключові слова: *Ткачук Григорій Іванович, Хмельниччина, Лісоводи, сільське господарство, керівник сільгоспдприємства, зернові культури, тваринництво, підсобні виробництва і промисли, молодь, соціальна інфраструктура.*

Україна є споконвічною хліборобською нацією, що має великі землеробські традиції. З маси українського селянства вийшли сотні і тисячі людей, якими пишається вся країна. Широко відоме ім'я Григорія Івановича Ткачука, людини, яка понад сорок років свого життя очолювала одне з найпередовіших сільгоспдприємств України, прославленого новатора сільсько-

господарського виробництва. Його відзначали титанічна працездатність, сміливість творчого пошуку, безприкладна відданість хліборобській справі, а особиста праця протягом багатьох десятиріч в сільсько-господарському виробництві стала подвигом його життя. Його ім'я по праву належить до визначних представників української трудової сільськогосподарської еліти. Портрети цієї людини свого часу прикрашали сторінки газет, про нього шанобливо писали і говорили з високих трибун. На гребінь заслуженої шани його винесла не епоха. Він став двічі Героєм Соціалістичної Праці, депутатом Верховної Ради СРСР не за вказівкою керівних органів, не за відповідною рознарядкою. Навпаки, за свій стиль

керівництва, методи господарювання він мав і покарання. Після себе він залишив господарство і село, багатшого за яке, можливо, не було в Україні. У Лісоводах, що в Городоцькому районі на Хмельниччині, було все, що забезпечувало чи не найвищий стандарт життя. І хоч вже минуло двадцять шість років, як Г.І.Ткачук пішов з життя, тут все ще свято шанують його пам'ять, все пов'язане з його животворними справами. Так хто ж такою була ця людина, якій ще за життя було встановлено бронзовий бюст, за наукою господарювання до якої добивалися з усіх куточків країни.

Майбутній знаменитий господарник народився 12 квітня 1918 року в селі Підвербці Тлумацького району Івано-Франківської області. Тут пройшли його нелегкі роки дитинства і юності. А потім війна, контузія. Виходили турботливі руки подолян з села Підлісний Олексинець. Так і став Грицько Ткачук подолянином. Коли повернувся з армії, рекомендували його в липні 1945 року головою колгоспу в Лісоводи. Акт про передачу 27-річному Г.І.Ткачуку господарства зберігається в Лісоводському історико-краєзнавчому музеї. З селянською прискіпливістю в ньому перераховано все багатство: кілька коней, одна корова, примітивне знаряддя землеробства [1,арк.33]. З недовір'ям сприйняли тоді кандидатуру молодого голови лісоводці. Колгоспниця М.Угляр через багато років згадувала про ті вибори: «Сидимо, зрозуміти не можемо, сміється над нами секретар райкому чи насправді думає прилаштувати в Лісоводах... хлопчину. Мо-

лоденький же! Худорлявий. В довгій, не по зросту, старенькій шинельці. Тримається несміливо. Скромний, мабуть. Який же з нього голова! Час не для жартів. Господарство зруйноване. Люди від порядку відвикли. Потрібна людина, щоб і справу знала, і вимагати, якщо потрібно, могла. А тут... “Не хочемо його”, – вигукнула якась із жінок. І відразу, як прорвало: “Не хочемо! Не хочемо!” Тоді з-за столу піднявся претендент і твердим, впевненим голосом сказав: “Ви мене не хочете, зате я хочу з вами працювати!”

Звісно, що селяни, переважну більшість серед яких становили передчасно посивілі від війни жінки, не чекали. Його заява про те, що спільними зусиллями необхідно домогтися, щоб вже в цьому році всі мали хліб на столі, вибралися із землянок і відбудували село, вселила в спопелені війною душі надію на краще життя. Обрали. І не помилилися. Мабуть саме з такого голови творив пи-сьменник М.П.Стельмах образ головного героя роману “Правда і кривда” Марка Безсмертного. Новий голова виявився не лише дбайливим господарем, а й добрим організатором. Відзначався вимогливістю, наполегливістю в роботі. Солдатські вдови, інваліди війни, діти, котрі достроково ставали дорослими, стали його підтримкою і опорою. Чоловічих рук було зовсім обмаль. Тому голова разом з іншими трудівниками добував камінь у кар’єрі, вантажив його, доставляв у село, виконував інші найважчі роботи. День і ніч був у праці. У 1988 році одна з пенсіонерок цього господарства, в якій квартирував тоді Г.І.Ткачук, розповідала автору цієї статті про те, що в ті роки в нього було пишне чорняве волосся. “Приходив додому завжди дуже пізно, втомлений. То я завжди чекала його, підігрівала води, щоб він міг помитися. А волосся було таке в пилюці, що він з трудом розчісував його”. У 1985 році ветеран праці ланкова Г.С.Ковальчук згадувала: “Любов’ю згорьовані серця зігривав. Бачили ми: коли б міг, то й небо до чесної трудівниці прихилив би. Як же було не старатися?! У поті чола працювали” [2,с.28].

Мабуть, сама земля лісоводська відчула врешті свого господаря. Г.І.Ткачук проголосив культ праці першоосною буття людини і колективу. Із обраної лінії не сходив ні разу. У селі всі на виду. Люди бачили, що вони мають не просто голову, а ревнивого, запопадливого господаря, що саме з таким можливе краще життя і підставили йому плече. Зміцнювалась трудова дисципліна, підвищувався інтерес трудівників до громадських справ. Г.І.Ткачуку поталанило на роботящих трударів, а їм поталанило на голову, справжнього заспівувача добрих справ у роботі, який ставив інтереси громади над усе. Вже в 1948 році очолюваний ним колгосп став кращим господарством Городоцького району. Г.І. Ткачук не пропускав жодної нагоди, щоб чогось не придбати, не обміняти, як тепер кажуть, по бартеру, не виторгувати. При цьому він завжди виходив з інтересів трудового колективу. В цьому його завжди підтримували лісоводські працелюби.

З року в рік поліпшувалося життя трудівників колгоспу “Україна”. Але голова розумів, що в таких умовах ведення господарства добитися дальших успіхів практично неможливо. Потрібен був прорив. І Г.І. Ткачук його робить: вдало організовує здачу сортового насіння конюшини і конопель. Це дало йому можливість одержати від держави за продану продукцію чималий капітал. Це був своєрідний плацдарм для дальшого зростання. За перше післявоєнне десятиріччя колгосп “Україна”, очолюваний Г.І.Ткачуком, перетворився на передове багатогалузеве господарство України із стабільними високими показниками виробництва. В лютому 1958 року Г.І.Ткачук удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці. А в 1959 році своїм трудовим колективом він уже репрезентував сільське господарство колишнього Радянського Союзу на Всесвітній сільськогосподарській виставці в Нью-Йорку [3,с.157]. Понад 20 років колгосп був постійним учасником Виставки досягнень народного господарства колишнього Радянського Союзу[4,с.10].

Стрімкий економічний прорив викликав безкінечне паломництво: делегації, семінари, наради від районного до всеукраїнського і всесоюзного масштабів. Але над лісоводською Меккою зависло, з провокаційним підтекстом, запитання: у чому ж феномен господарських успіхів Ткачука? Чому, хвалячи і нагороджуючи, ведучи його в Герої, партійне і державне керівництво все ж не поширювало його досвіду на інші колгоспи і радгоспи? Чому? Чому? Чому? Можливо, як думали багато тоді, (та і тепер ще є багато таких), що для цього господарства і його керівника створювали спеціальні тепличні умови, виділяли кращу техніку, більше мінеральних добрив, тобто створювали всі умови для досягнення високих виробничих показників. Адже для одного колгоспу чи радгоспу легше створити відповідні умови для високоефективного функціонування, ніж турбуватися про піднесення всього сільськогосподарського виробництва країни. Що ж, такі міркування до діяльності багатьох “маяків”, “передовиків”, “новаторів» сільського господарства мають право на існування. Але вони неприйнятні до життя і праці Г.І.Ткачука. Відповідь на досягнуті успіхи очолюваного ним сільгоспідприємства є. Вона в одному-єдиному слові – підприємливість. Вона була наріжним каменем його діяльності. Ази її, мабуть, Григорій Іванович засвоїв, коли перебував ще наймитом одного містечкового газди буржуазної Польщі.

Уважно аналізуючи і вивчаючи досвід господарювання (свій і чужий) він дійшов твердого висновку, що село житиме краще, а з ним і місто лише тоді, коли не тільки вироблятиме продукцію, а зразу ж само перероблятиме її, торгуватиме нею, робитиме власний бізнес без посередницьких інстанцій. Село буде добре жити тоді, коли його не дуритимуть і не заважатимуть йому. “Земля і воля” – це старе як світ гасло було для Г.І.Ткачука

завжди актуальним, вірним дороговказом в господарській практиці. Селу потрібні млини, крупорушки, коптильні м'яса й риби, ковбасні, овочеві і фруктові консервні цехи, гуральні, виробництва з переробляння соломки, лісодеревини, майстерні для виготовлення килимів. Адже де ж це бачено, щоб товаровиробник продавав не продукти, а корову. Та в ті часи про переробку на місці сільськогосподарської продукції, допоміжну промислову діяльність в колгоспах і радгоспах можна було лише мріяти. В колишньому Радянському Союзі побічна діяльність колгоспів була визнана незаконною. Цей погляд знайшов відображення в багаточисельних джерелах початку 1950-х років, де стверджувалося, що всяка участь господарства в організації промислової переробки продукції землеробства являє собою діяльність, чужу їх природі і стримує розвиток сільського господарства. І хоча такі погляди не відповідали реальній дійсності, керівники господарств, які наважувалися запроваджувати підсобні промисли, створювати виробництва з переробки сільськогосподарської чи іншої продукції повинні були мати певну громадянську відвагу, нерідко на них дивилися з відзрою. Мовляв, шукають незаконних шляхів збагачення.

За розвиток в своєму господарстві підсобних виробництв і промислів Г.І.Ткачук, вже відома в усій країні людина, одержав суворе партійне покарання. Але від свого не відступив. Не стали йому на заваді представники старої партійної генерації. Компромат не спрацював: надто багато випромінював він трудової енергії. В роки господарювання Г.І.Ткачука в господарстві діяли 15 підсобних промислових виробництв і промислів – кам'яні і щєбневі кар'єри, вапновипалювальне виробництво, асфальтовий завод, столярна майстерня, комбікормовий завод, завод з переробки соняшнику та інші [5,с.77]. У 1980-х роках в колгоспі працювало 500 трактористів, комбайнерів, шоферів, ремонтників [6,с.6]. В переважній більшості на них працювали молоді трудівники. Діяла цільова комплексна програма “Молодь”, як складова перспективного плану соціально-економічного розвитку господарства [7,с.29]. В окремі роки на різних ділянках виробництва в господарстві трудилося до 400 юнаків і дівчат[8,с.24]. Міграційні вітри обходили Лісоводи стороною. Для чого молоді було покидати своє рідне село, коли в ньому були створені всі умови для праці і відпочинку.

Як мудрий і далекоглядний керівник особливу увагу Г.І.Ткачук приділяв розширенню сфери застосування праці на селі для жіночої молоді. Він прекрасно розумів, що якщо тракторист Петро чи шофер Іван не знайдуть собі нареченої в селі, то вони пойдуть на пошуки своїх обранок до міста. І чи повернуться назад, невідомо. А для юнаків, які служили в армії, відкривали особові рахунки, на які щомісяця відкладали певну суму. При поверненні зі служби на попереднє місце роботи вчорашньому воїну вручали ощадну книжку, як жартівливо говорили лісоводці “на

весілля” [9,с.17-18]. Така увага до молоді, матеріальна підтримка, довір’я сприяли тому, що навіть в напружені періоди сільськогосподарських робіт господарство обходилося без сторонньої робочої сили, добивалося високих виробничих результатів з усіх показників. Завдяки передбачливій діяльності Г.І.Ткачука з організації в господарстві допоміжної промислової діяльності вирішувалися економічні і соціальні проблеми розвитку села. Реалізація продукції від цієї галузі завжди приносила прибутки в колгоспну касу. Це в свою чергу давало можливість значні кошти направляти на культурний розвиток села.

В історії сільського господарства нашої країни Г.І. Ткачук залишив свій слід не тільки як талановитий організатор, але як і вдумливий вихователь молоді хліборобської зміни. Предметом його повсякденної турботи була Лісоводська середня школа. Школа була особливим підрозділом господарства. На засіданнях правління про школу вели так само мову, як про сівбу чи жнива. Успішність дітей, їх зв’язок з сільськогосподарським виробництвом було його повсякденною турботою. Все найновіше устаткування, техніку для учнівської виробничої бригади, харчування дітей, житло і продукти для вчителів, – у Лісоводах це було звичайною нормою. Перший кольоровий телевізор у Лісоводах з’явився у середній школі і дитячому садку завдяки особистому клопотанню Г.І.Ткачука. Така співдружність господарства і школи приносила добрі результати як у формуванні в учнів громадянської зрілості, так і готовність продовжувати на рідній землі справу своїх батьків.

Особливо різко негативно ставився Григорій Іванович і до компанійського заклику “Всім класом – у колгосп!” [10, с.37]. Ці заклики особливо лунали в 1960-ті роки, лунали і пізніше Цей заклик йшов не від доброго життя: багато сіл почали обезлюднюватись. Випускників шкіл кидали залатати ще одну діру на зношеній одязі сільського господарства країни. Такий заклик, вважав Г.І.Ткачук, і нереальний, і недоцільний. В його основі лежало зневажливе ставлення до професії хлібороба і молоді людини. Адже країні потрібні не лише працівники і спеціалісти сільського господарства. Не можна відбирати у дітей мрію присвятити себе якійсь справі. Перш за все треба враховувати нахили дітей, їх обдарованість. Кожний школяр – це людина з своїм світом, мріями, думами. Хтось дійсно хоче стати тваринником або механізатором, а хтось мріє лікувати людей, присв’ятити себе музиці або живопису. Навіщо ж іти всупереч юнацьким прагненням Нехай кожний іде своєю дорогою, цікавою для нього. Як голова правління Г.І. Ткачук прагнув до того, щоб орієнтувати учнів на працю в сільському господарстві не закликами й гаслами, а конкретною роботою з ними, турбуватися про них. Не обов’язково, щоб кожен юнак чи дівчина на селі стали трактористом, дояркою, агрономом чи зоотехніком. Але

обов'язково треба, щоб у кожного з них пробудилася любов і повага до землі, до тих, хто їх годує, аби молоді люди любили працю, аби прагнули обрати професію, де вони принесуть найбільше користі рідній країні.

Фахова компетентність, почуття нового, ініціатива, сміливість і готовність брати відповідальність на себе – таким був стиль роботи Г.І. Ткачука. Діловий неспокій, ніяких зупинок – така була суть його помислів. Навіть Героєм Соціалістичної Праці він їздив за досвідом до своїх іменитих колег. Багато вчився сам, закінчив заочно Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. Г.І.Ткачук завжди залишався бережливим хазяїном, нетерпимим до найменшого недбальства. Щоб переконати у перевагах безвідвального способу обробітку ґрунту і необхідності лише однієї культиваци в “Україну” запрошували на семінари агрономів, показували, як це найдоцільніше робити. Що селу потрібна меншої ваги техніка, машини, які не руйнували б землю, цей сивоголовий чоловік не втомлювався переконувати конструкторів, міністрів, відповідальних працівників Кабінету Міністрів України. У 1982 році було гучно ухвалено сумнозвісну Продовольчу програму. І якби хоч частина керівників сільгоспідприємств так дбала про землю та людей, що працюють на ній, як Г.І.Ткачук, то не було б ніякої потреби у тій липовій програмі.

У 1985 році виповнилося 40 років з часу перебування Г.І. Ткачука на посаді голови. Трудівники знали: про вшанування Григорій Іванович і слухати не буде. Не той характер. Але вдячні лісоводці вирішили від свого наміру не відступати. Попри всі заперечення свого керівника урочисто відзначили 40-річчя його головування. Тоді ювіляр запросив усіх до ново-збудованої п'ятиповерхової сільської лікарні, зведеної на кошти господарства. “Сердечно поздоровляю колгоспників, усіх лісоводських трудівників і, особливо, медперсонал з відкриттям палацу здоров'я”, – сказав голова, коли на подвір'ї вшух людський гомін. І ще Григорій Іванович назвав кращих трудівників господарства. Виступ був пройнятий непримиренністю до недоліків. “Будемо відверті, – підкреслив голова, – є в нашому колективі працівники, які хворіють на зарозумілість, переоцінюють зроблене, прикрашають становище справ, наче й не помічають порушень дисципліни, виробничих неполадок. Це абсолютно неприпустимо”. З позицій нових вимог говорив він про невідкладні завдання.

Сорок два роки беззмінно працював Г.І.Ткачук керівником сільгоспідприємства [11,с.35]. І хоч керівники підрозділів, спеціалісти в його господарстві мали повну свободу дій, він завжди рівно о шостій ранку вже був серед людей. Як депутат Верховної Ради СРСР протягом кількох скликань Григорій Іванович велику увагу приділяв запитам і клопотанням своїх виборців. Мені особисто довелося ознайомитися з багатьма вдячними листами на адресу свого депутата. Тут і щира подяка багатодітної

сім'ї за допомогу у вирішенні житлового питання; акуратний дитячий почерк, який сповіщав депутата про те, що після його особистого втручання мама поновлена на роботі, а винні притягнуті до відповідальності; подяка від людини похилого віку, яка свого часу не жаліла сил і здоров'я на колгоспному полі, грудьми захищала рідну землю від чужинців, а на старості зазнала знущань і принижень від власних зарозумілих бюрократів. На дверях його робочого кабінету не було вивіски про години прийому. Він завжди був відкритий до людей, прислухався до їх думки. Як підкреслюють лісоводці – люди, які працювали під його керівництвом, – Григорій Іванович робив добро непомітно, не заради визнання чи нагород.

Дочка Г.І. Ткачука Марія Шаренко згадує: “Коли батько хворів, я стала його особистим лікарем, їздила з ним у відрядження, на з'їзди. Він працював, навіть тоді, коли підступна хвороба безжально ламала його життя. І лише після четвертого інсульту залишив роботу”[12,с.4]. У березні 1987 року Григорій Іванович Ткачук звернувся з заявою до своїх трудівників про увільнення від обов'язків голови у зв'язку з виходом на пенсію за станом здоров'я. Вони задовольнили його прохання і висловили своєму ватажкові сердечну вдячність за спільну працю. Вшановуючи його багаторічну добросовісну працю лісоводці одноставно обрали його почесним головою. Двадцять третього лютого 1989 року Г.І.Ткачук помер. У некролозі, вміщеному у всіх газетах, було сказано: “Г.І.Ткачук був талановитим керівником. Очолюване ним господарство стало справжньою школою передового досвіду, соціально-економічної перебудови села. Г.І.Ткачук відзначався... високою відповідальністю за доручену справу, хліборобською мудрістю, вимогливістю і чуйним ставленням до людей”.

В селі Лісоводи його люблять і пам'ятають. А пам'ять про себе він лишив вічну і велику. Нову школу, лікарню, будинок культури, затишні газифіковані оселі селян, нові технології і нову техніку. Після свого головування Г.І.Ткачук залишив на колгоспному рахунку 27 млн. крб.[13,с.328]. У центрі села Лісоводи, з яким зв'язав своє трудове життя Г.І.Ткачук, йому встановлено бронзовий бюст. Так високо оцінила країна трудові заслуги свого славного сина. Життя і праця Г.І.Ткачука має велике значення для всього селянства, і, особливо, для молодого покоління хліборобів. У місті Городку відкрито меморіальний знак на вулиці, яка названа на честь цього видатного хлібороба. Встановлено пам'ятну дошку на адміністративному приміщенні колишнього сільгоспідприємства “Україна”[14,с.3]. Такою людиною по праву могла б пишатися кожна нація.

Джерела та література

1. Державний архів Хмельницької області. - Ф.П – 6611. - Оп.1. - Од.зб.35. - Арк.33.

2. Панченко П., Григоренко О. Син землі // Хлібороб України. - 1988. - №4. – С.28.
3. Панченко П.П., Баженов Л. В., Григоренко О.П. Музей історії колгоспу “Україна” Городоцького району Хмельницької області// Український історичний журнал. - 1981. - №9. – С.157.
4. Ордена Леніна колгосп “Україна”. Збірник документів і матеріалів з історії колгоспу “Україна” с.Лісоводи Городоцького району Хмельницької області (1944-1977). – Львів, 1977. – С.10.
5. Баженов Л.В., Григоренко О.П. Розвиток сільської індустрії і її вплив на формування трудових ресурсів села // Тези доповідей наукової конференції “Проблеми економічної географії Поділля”. - Кам’янець-Подільський, 1988. – С.77.
6. Панченко П., Баженов Л., Григоренко О., Козакевич М. У колгоспі - 500 механізаторів // Механізація сільського господарства. -1983. - №5. – С.6.
7. Панченко П., Григоренко О. Славний ювілей колгоспу // Механізація сільського господарства. - 1988. - №3. – С.29.
8. Григоренко О., Панченко П. Голос минулого і сьогодення // Соціалістична культура. - 1982. - №7. – С.24.
9. Григоренко О.П. Трудові ресурси сільського господарства Хмельницької області і деякі проблеми їх розвитку // Тези доповідей наукової географічної конференції “Продуктивні сили і природа Хмельницької області”. - Кам’янець-Подільський, 1981. – С.17-18.
10. Григоренко О.П. Підготовка молоді України до праці в сільському господарстві. 1960-1994. - Хмельницький, 1995. – С.37.
11. Панченко П., Григоренко О. Завітайте в Лісоводи // Соціалістична культура. -1988. - №12. – С.35.
12. Олійник І., Щегельська О. Ткачук був вимогливим. І справедливим // Є Поділля. – 2008. – 10 квітня. – С.4.
13. Григоренко О.П. Людина високого обов’язку // Духовні витокі Поділля: творці історії краю. Частина І. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9-11 вересня 1994 р. м. Кам’янець-Подільський. - Хмельницький, 1994. – С.328.
14. Сівач В. Феномен Григорія Ткачука – не привід для партійного піару та ностальгії за радянськими часами // Проскурів. – 2008. – 17 квітня. – С.3.

МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1940-х РОКІВ

В статті аналізується соціально-економічний та культурний розвиток міста Хмельницького (Проскурова) в 1920-х – на початку 1940-х років. Акцентується увага на подіях, коли Проскурів став обласним центром Кам'янець-Подільської області, та в перші дні життєдіяльності міста після нападу Німеччини на Радянський Союз.

Ключові слова: *Проскурів, Хмельницький, Поділля, обласний центр, промисловий розвиток, соціальна інфраструктура, освіта, культура.*

18 листопада 1920 р. в ході масованого наступу Червоної армії кавалерійська бригада Г.Котовського та 135-а стрілецька бригада М.Голубенка після бою з українськими частинами групи генерал-хорунжого А.Загородського заволоділи Проскуровом. Силою зброї більшовики остаточно встановили в місті радянську владу [1, с.75]. У зв'язку з ліквідацією повітів у березні 1923 р. був сформований Проскурівський округ, до складу якого увійшли колишні Проскурівський і Летичівський повіти. Центром округу став Проскурів, замість ліквідованих волостей утворено 16 районів [2, с.200]. А в жовтні того ж року було ухвалено постанову Подільського губвиконкому про організацію в місті Проскурові міської ради [3, арк.56]. Адміністративні процеси продовжували вдосконалюватись. У 1930 р. був ліквідований поділ на округи. Проскурів став районним центром [4,с.202].

Перехід до нових умов життя для мешканців міста здійснювався у надзвичайно складних умовах. Населення відчувало гостру потребу нестачу предметів першої необхідності. Питання відбудови народного господарства розглядалися на засіданнях всіх виробничих колективів, керівних повітових і губернських органів. Нова влада більш значні промислові підприємства передала під управління відповідним республіканським трестам, а частину об'єднала в державні комбінати. Поступово відбудовувалися і ставали до ладу нові промислові підприємства. Вже в 1921 році була відновлена робота на керамічному (колишній цегельний завод Гальперіна), чавуноливарно-механічному (колишній завод Ашкіназі) і дріжджово-пивоварному (колишній завод Кляве) [5, с.44]. В 1927 р. заснована цукеркова (нинішня кондитерська) фабрика [6, арк.15]. Через два роки була організована Проскурівська машинно-тракторна станція, від якої взяла початок нинішня машинобудівна компанія «АДВІС». При машинно-

тракторній станції організована майстерня з ремонту двигунів [7, с.97]. У 1930 р. заснована макаронна фабрика [8, арк.22], а в 1932 р. став до ладу м'ясокомбінат [9, с.21].

Щоб якнайшвидше відбудувати промисловість, повітова рада народно-го господарства передала дрібні підприємства в оренду приватним особам і кустарям. Це сприятливо позначилось в пожвавленні економічного життя міста, поповненні міського бюджету. В кустарній промисловості було зайнято 30,3 відсотків населення міста [10, с.2, 23-28]. На кінець 1925 р. діяли чотири кустарно-промислові артілі і дев'ять артілей інвалідів, що об'єднували понад 400 кустарів. Найбільш поширеними промислами на той час були бондарство, столярство, обробка шкір, виготовлення меблів, кожухів, шапок, слюсарсько-токарських і ковальських виробів.

В 1920-х рр. значні зміни відбулися і в галузі торгівлі, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, культурному житті міста Проскурова. В жовтні 1921 р. була створена педагогічна школа, яка вже наприкінці того ж року була реорганізована у вищі трьохрічні педагогічні курси ім. Шевченка. Саме від цього навчального закладу веде початок нинішня гуманітарно-педагогічна академія [11, с.10]. З 1924 р. почала працювати радіоприймальна станція, яка приймала «радіовісники» з Москви, потім ретранслювала їх на гучномовці, що були встановлені на вулицях міста. Перший такий редуктор-гучномовець був змонтований на стовпі біля входу в міський сад (нині сквер ім. Шевченка) [12, с.45]. Значні події в культурному житті міста відбулися в 1925 р. У жовтні почала функціонувати Проскурівська філія Всеукраїнського Музичного товариства ім. Леонтовича, яка тоді ж оголосила про створення хору – «Проскурівського співочого об'єднання ім. Леонтовича» [13,с.31-33]. А в наступному місяці відкрився Український державний драматичний театр – перший подібний заклад на Поділлі, який увійшов до загальної мережі театрів України [14,с.2]. В 1930-х рр. він був реорганізований на український пересувний робітничо-колгоспний театр.

Серед молоді міста найбільш популярними видами спорту були футбол, волейбол і баскетбол, взимку хокей. В 1927 р. на колишньому іподромі (передмістя Кавказ) був обладнаний перший у Проскурові стадіон, який став головною спортивною ареною у довоєнні роки [15,с.8].

Протягом 1921-1925 рр. у Проскурові виходили газети «Проскурівські вісті», «Голос селянина», «До будівництва» [16,с.78].

Розвиток промисловості, зростання кількості державних установ, закладів торгівлі, охорони здоров'я, освіти і культури, а також значне розташування військових підрозділів сприяло стрімкому зростанню населення міста. У 1923 році в Проскурові налічувалось 24880 мешканців [17,арк.131].

Найбільш швидкими темпами серед міст краю розвивалась економіка Проскурова і в 30-х роках ХХ століття. В середині 1930-х років державні й кооперативні підприємства міста видали продукції більше ніж на 37 млн. крб. На підприємствах працювало понад 3300 робітників [18, арк.92,93]. Швидкими темпами зростає кількість населення міста. В 1930 р. населення Проскурова вже налічувало 33147 чоловік, із них: євреїв – 13922 (42%), українців – 12927 (39%), росіян – 2585 (7,8%), інших – 498 чоловік (1,5%). Найбільшими промисловими підприємствами були цукровий завод із кількістю 45 чоловік штатних і 350 сезонних працівників, механзагод – 130 чоловік, пивоварний завод – 130 чоловік, деревообробна фабрика – 110 чоловік робітників [19,с.18,19].

В роки другого радянського голодомору-геноциду 1932-1933 рр. сучасна Хмельниччина входила до складу Вінницької області. Навіть у прикордонних районах, де були певні пільги і послаблення хлібозаготівель, зокрема у Проскурівському, голодувало населення 21 сільради з 57[20,с.60]. У лютому 1933 року у зв'язку з недостатнім продовольчим забезпеченням міста зафіксовані факти опухання від голоду в 22 родинях проскурівчан – переважно кустарів, пенсіонерів та робітників [21,арк.6-9,131]. До Проскурова, незважаючи на заборони, пробираються голодуючі селяни навколишніх сіл у надії роздобути чи заробити харчі [22,арк.81].

В умовах проведення політики українізації в 1932 році для забезпечення вчителями польських шкіл Правобережжя а Проскуріві був відкритий Польський педагогічний технікум [23,с.12]. Перший набір студентів був проведений в 1933 році. З самого початку його функціонування наштовхувалося на численні труднощі, зокрема відсутність приміщення, коштів, постійні репресії, переслідування викладачів і студентів. Він припинив своє існування в 1935 році.

Найбільшим містом в області Проскурів став в 1939 році. В тому році він вперше за свій історичний розвиток випередив за чисельністю населення міста Кам'янця-Подільського. Населення Проскурова за даними на 1939 р. складало 37481 чоловік, з яких українців було 16536 (44%), євреїв – 14518 (39%), росіян – 3042 (8,1%), поляків – 2921(7,8%) [24,с.11]. На той час ще окремими приміськими селами були теперішні мікрорайони міста – Заріччя, Гречани, Ружична, Лезневе та Книжківці. В роки довоєнних п'ятирічок було розширено й реконструйовано старі і створено нові державні та кооперативні підприємства. В 1938 році в місті працювало 15 державних підприємств, із них обласного підпорядкування – 7 (цукеркова та макаронна фабрики, хлібзавод, цегельний завод, вагоноремонтна та граверна майстерні, друкарня), республіканського – 6(дріжпивзавод, деревообробна фабрика, машинобудівний завод, гречнорушка, птахо – і м'ясокомбінати), союзного – 2(цукрозавод, механзагод). Крім держпід-

приємств було ще 20 промислових артілей [25,с.50]. З 1938 по 1940 рік підприємства місцевої промисловості і промкооперації збільшили випуск продукції більш ніж у півтора рази. В 1941 році в місті вже діяло 17 державних підприємств та 21 підприємство промислової кооперації, на яких понад 10 тисяч робітників виробили продукції на 47,7 млн. крб. Одне з найбільших підприємств міста – цукровий завод переробляв близько 8 тисяч центнерів цукрової сировини на добу. Механічний завод постачав області запасні частини до авто – та сільськогосподарських машин, а також виготовляв деталі устаткування для підприємств коксохімічної промисловості [26,арк.63,64]. Питання будівництва і реконструкції промислових підприємств було в центрі уваги владних структур міста. У 1941 році на будівництво і реконструкцію промислових підприємств міста планували використати 2,9 млн. крб. та на капітальний ремонт 700 тис. Багато коштів виділялось на будівництво м'ясокомбінату, реконструкцію механічного, цукрового і пивоварного заводів, птахокомбінату та інших підприємств. Для спорудження житлових будинків держава того разу виділила 1 млн. 800 тис. карбованців [27,с.80].

В 1920-1930-х роках фактично було закладено систему комунального господарства міста. У 1929 році введено в дію насосну станцію (свердловини були пробурені в заплаві Південного Бугу) та водогінну мережу довжиною у 16 кілометрів. В наступні роки вона збільшилась у кілька разів. Дала струм збудована у 1930 році електростанція на 500 кВт, потужність якої у передвоєнні роки зросла майже втричі. 1937 року розпочато спорудження нової електростанції на 3000 кВт. 1932 року введено в дію гарнізонну та громадську комунальну лазню. За рішенням міської ради в березні 1935 року створено 28 квартальних комітетів, реорганізованих згодом у депутатські групи по благоустрою. Навколо 132 депутатів, що входили до цих груп, згуртувався широкий актив з робітників, домогосподарок, студентів і школярів. Тоді ж міська рада затвердила заходи, внаслідок реалізації яких силами жителів міста протягом 1935–1939 рр. було упорядковано і фактично заново створено парки ім. Коцюбинського та ім. Франка, бульвари на вулицях Дзержинського і Шевченка, закладено Піонерський сквер. Було забруковано десятки кілометрів вулиць і тротуарів, висаджено дерева і квіти. 14 лютого 1941 року збори партійного активу міста обговорили питання про стан комунального господарства міста та його благоустрій у 1941 році. Ставились завдання щодо повного використання виділених державою коштів на благоустрій міста, яких було асигновано в 4 рази більше, ніж у попередньому році. Розгорнулись роботи з розширення водогону, будівництва каналізації, спорудження житла, організації автобусного парку тощо. Однак, втілити ці та багато інших задумів у життя судилось лише у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років

після завершення Другої світової війни. Зростаючі потреби проскурівчан задовольняли більше сотні торгівельних закладів міста – магазини, їдальні, буфети та кіоски. У 1929 році в Проскуріві було організоване міське автобусне сполучення. Єдиний автобус здійснював рейси від залізничного вокзалу до Кам'янецького переїзду (по вулиці Шевченка та Кам'янецькій). В 1939 році на маршрутах міста їздило вже 3 автобуси.

Напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз в місті працювало 13 шкіл (7 середніх, 2 неповних середніх, 3 початкових і одна для глухонімих, які до того ж поділялися і за національною ознакою – були українські, російські та єврейські школи), 20 дитячих садків, у яких 262 вчителі навчали й виховували 6300 дітей. Було завершено ліквідацію неписьменності серед дорослого населення. Кількість медичних закладів та пунктів зросла до 35, серед основних – 4 лікарні, 3 поліклініки, 2 пологових будинки, тубдиспансер, вендиспансер та рентгенстанція. В них працювало 88 лікарів та понад 200 чоловік середнього медичного персоналу. Лікарні мали 750 стаціонарних місць. Якщо в 1935 р. на охорону здоров'я місто мало 1,6 млн. крб., то в 1939-му – 5,4 млн. крб. [28,арк.47-64].

Значні зміни відбулися і в культурному житті міста. В 1941 році шість промислових підприємств мали свої робітничі клуби. Працювали драматичні, музичні, танцювальні та інші гуртки. Діяли 2 кінотеатри, краєзнавчий та санітарно-освітній музеї, музично-драматичний театр, 12 клубів та 14 бібліотек. У листопаді 1940 року урочисто було відкрито новий спеціалізований кінотеатр ім. Чкалова – один із найбільших та найсучасніших на той час в Україні [29,с.71]. Його спорудження почалося ще в 1936 році. 13 листопада 1940 р. на площі перед головним входом на святковий мітинг зібралися тисячі проскурівчан, грав духовий оркестр, звучали палкі промови виступаючих. У цей же день відбувся і перший кіносеанс – демонстрували нову комедію «Музична історія». Кінотеатр ім. Чкалова відразу став гордістю міста і по праву ввійшов до числа найкращих в Україні. Просторий кінозал, фойє, бібліотека, музично-оркестровий зал, буфети, найсучасніша на той час апаратура – все було до послуг відвідувачів. В архітектурному плані нова будівля прекрасно довершила формування тодішньої центральної площі Проскурова: перед кінотеатром височів пам'ятник Леніну (у 1970 році його перенесли до радіозаводу, а в ході революції гідності він був демонтований), навпроти розташувався будинок міськвиконкому (нині військкомат), поруч через будинок – драмтеатр (нині Будинок культури), а з тильного боку кінотеатру розкинувся центральний парк культури та відпочинку. Нині кінотеатр має назву імені Шевченка. У вересні 1938 року в місті перебувала знімальна група відомого кінорежисера Олександра Довженка, що знімала у Проскуріві деякі епізоди фільму «Щорс». Знімальна група працювала у місті два тижні.

Драматичними сторінками в житті віруючого населення міста було проведення державної атеїстичної політики. Радянська влада ставилася до Церкви як до інституції, що мала зникнути. Переслідування, утиски духовенства радянською владою були нормою життя. З приходом більшовиків до влади розпочався небачений за масштабами і жорсткістю антирелігійний терор під прикриттям популістських лозунгів та постулатів наукового комунізму. Для нещадного і невідкладного знищення релігії режим застосовував різні форми. На одурманення віруючих були скеровані спеціальні агітпоїзди, агіттеатри, клуби і товариства безбожників, виходило багато фільмів, книг, брошур, газет, листівок, плакатів антирелігійного змісту. Гоніння Церкви, віруючих носили масовий характер. Під виглядом боротьби з релігією велось планомірне масове знищення національних реліквій, унікальних пам'яток національної культури й архітектури. Особливо шаленіли антирелігійні кампанії напередодні релігійних свят. Влаштовувались атеїстичні лекції, вечори запитань і відповідей, концерти, організовувались радянські весілля, «октябрини», червоні шлюбів і червоні поховання тощо. Жорстока хвиля державних пограбувань вимела з храмів незрівнянні дорогометалеві та інші цінності, що накопичувались упродовж століть. Незабаром войовничі атеїсти взялися й за самі культові споруди, їх використовували не за призначенням. У багатьох випадках храми, церкви, каплиці бовваніли посеред міста пустками, шпарувались непогодою, що викликало численні листи та скарги віруючих: руйнується, нівеється, а віруючим людям не дають можливості в храмі помолитись. Проскурівська влада успішно знищувала «пережитки минулого». За рішенням міської ради в 1936 році почали розбирати костюл Св. Анни (остаточно зруйнували його в 1938 році), в серпні 1937 року закрили Собор Різдва Богородиці та «Велику» синагогу, в 1938 – Покровську цвинтарну церкву, в 1939 – «Зіньківську» синагогу.

22 вересня 1937 року постановою ЦВК СРСР була утворена Кам'янець-Подільська (з 1954 року – Хмельницька) область у складі трьох міст і 36 районів[30,с.1]. Утворення нової області збіглося з новими зловісними репресіями радянської тоталітарної системи проти своїх же співвітчизників, в яких вона вбачала не інакше як «ворогів народу». Знахабіла він ненаситної влади і безупинного експериментаторства над людськими долями комуністична тиранія вершила свою чорну справу. Наприклад, тільки з вересня по грудень 1937 року було заарештовано понад 2 тисячі чоловік новоутвореної області, серед яких в основному керівники підприємств, голови сільрад, інтелігенція, селяни. Репресивні акції проти населення Хмельниччини мали певну особливість в порівнянні з іншими регіонами країни. Найголовніше з них було те, що вони, як правило, проводились під гаслами «чистки прикордонної смуги», оскільки до 1940 року область була прикордонною. Крім

того, в Кам'янці-Подільському в певний час знаходилися державні інституції Української Народної Республіки, частина жителів мала родинні зв'язки з сусідніми державами Польщею і Румунією. Для каральних органів все це було додатковим фактором пред'явлення безглузвих обвинувачень до ні в чому не винних людей. Репресивні акції торкнулися самих широких верств населення області. У цій шерензі жертв тоталітарного режиму вчені і викладачі, інженери і робітники, працівники державного, профспілкового, партійного і комсомольського апарату, селяни і діячі культури, лікарі і військовослужбовці, безліч інших значних і рядових людей, провину яких ніхто всерйоз не збирався доводити. Тривалий час ніхто навіть не наважувався згадувати їх чесні імена. Більше того, їх нащадки, рідні, товариші по роботі залишалися під невсипущим поглядом каральних органів, їхньої агентури і в будь-який час могли опинитися під слідством, бути заарештованими і засудженими. Людям втлумачували думку про те, що ворожі сили всіма засобами намагалися підірвати могутність країни, перешкодити її процвітанняю на шляху будівництва соціалізму, а тому потрібна пильність і ще раз пильність, знешкодження ворожих зазіхань і намірів у самому зародку. Проголошені конституцією 1936 року свободи насправді виявились нічим не підкріпленими гаслами. Вони існували лише для можновладців, керівників каральних органів, які використовували їх для творення позазаконних дій, фізичного знищення кращих представників суспільства.

З утворенням нової області небувалого розмаху набувають репресії проти всіх верств населення міста Проскурова. Показовою стала «чистка» серед працівників механічного заводу ім. Куйбишева, коли в 1937-1938 рр. було репресовано близько 120 робітників та інженерно-технічного персоналу (у тому числі й директора). 20-21 вересня 1938 року за рішенням «трійки» НКВС розстріляно 378 подолян за участь у так званій «Польській організації військовій». З них 64 мешканці станції Гречани [31,с.4]. Сьогодні в місті Хмельницькому по вулиці Проскурівській, 46 працює унікальний ляльковий театр. Недобру славу цьому будинку з колонами принесли 1930-ті роки. Спочатку тут до 1938 року знаходилося окружне відділення НКВС, а згодом, до 1941 року – особливий відділ НКВС 5-ої армійської кавалерійської групи. В жахливі роки сталінських репресій у прилеглих до цього будинку підвалах були знищені тисячі безневинних людей. Всього за роки сталінських репресій в Проскуріві було розстріляно понад 12 тисяч проскурівчан та мешканців Проскурівського району [32,с.106]. Репресивні акції проведені в 30-х роках ХХ ст., негативно вплинули на розвиток економіки, освіти, культури міста, скалічили долі десятків тисяч людей.

З другої половини 1930-х років в усіх сферах життєдіяльності міста Проскурова помітно зростає роль військового фактора. Наприкінці 1930-

х років гарнізон міста помітно розширився і набув всесоюзного значення. Це було викликано ускладненням міжнародних відносин напередодні Другої світової війни і фактично прифронтовим розташуванням Проскурова. Особливо це стало помітно після того, як у 1936 році сюди на постійне місцеперебування прибула 24-а окрема танкова бригада та 175-й навчально-танковий батальйон. Бригада розташувалася у щойно збудованому військовому містечку поблизу залізничної станції (нині його територію займає Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького). У вересні 1938 року у Проскурові розташовується оперативна група штабу військ Київського Особливого військового округу під командуванням командарма С. Тимошенка. Війська саме цієї групи у вересні 1939 року зайняли Західну Україну, приєднавши тим самим її до СРСР [33, с.113]. У зв'язку із значним зростанням контингенту військовослужбовців було вирішено побудувати новий Будинок Червоної Армії (БЧА). Місце під новобудову виділили на центральній вулиці, де знесли кілька одноповерхових будинків. Споруджував об'єкт ударними темпами «Військбуд №105», і до кінця 1939 року просторий, двоповерховий гарнізонний БЧА був урочисто відкритий [34, арк.35]. В центрі визначних подій проскурівський БЧА став у 1940 році, коли тут у травні-червні розташувався штаб Польового управління оперативного Південного фронту під командуванням генерала армії Г.Жукова. Південний фронт був створений на базі військ Київського Особливого військового округу і мав завдання «звільнення Північної Буковини та Бессарабії з-під окупації Румунії» та приєднання цих територій до СРСР. Штаб фронту розташувався у Проскурові, а сам Г.Жуков за короткий строк відвідав майже всі частини і з'єднання округу, переважна більшість яких була розташована на території Кам'янець-Подільської області, проводив розширені наради, виступав у Проскурівському БЧА з промовою перед командним складом гарнізону [35, с.30]. В червні 1940 року війська цього фронту перейшли Дністер та зайняли Бессарабію та Північну Буковину.

Вагомий економічний і культурний розвиток міста, а також його центрально-географічне розташування стали підставою для того, що 15 березня 1941 року було ухвалено постанову РНК УРСР та ЦК КП(б)У №313/107, «Про перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського у Проскурів» [36, арк.51]. В історії міста, таким чином, відкривалася нова сторінка. Адміністративний центр області вимагав великої кількості приміщень для життєдіяльності владних структур. В БЧА розташувався обласний комітет Компартії України та обласний комітет комсомолу. У приміщення міського театру (нині міський Будинок культури, вул. Проскурівська, 43) мав бути переведений з Кам'янця-Подільського обласний музично-драматичний театр ім. Петровського. Але війна, що почалася че-

рез три місяці, змусила відкласти переїзд на післявоєнний час. Оскільки приміщень для організації обласного рівня катастрофічно не вистачало, владним структурам доводилося приймати неординарні рішення. Для того, щоб мати можливість організувати роботу обласних служб, деякі установи передислоковували у найближчі районні центри, а вивільнені приміщення передавалися відповідним структурам обласної адміністрації. Наприклад, 29 березня 1941 року обласна рада прийняла постанову № 25 «Про переміщення історичного архіву з м. Проскурів в смт Летичів», в якій зазначалось: «З метою забезпечення розташування основних організацій в м. Проскуріві, виконавчий комітет Кам'янець-Подільської Обласної Ради депутатів трудящих і бюро Обкому КП(б)У постановили:

1. Перемістити історичний архів з міста Проскурова в м. Летичів в приміщення, яке належить Летичівському райвиконкому, по вул. Франка, № 3.

2. Просити РНК УРСР асигнувати додаткові кошти на витрати зв'язані з переміщенням історичного архіву (перевезення і обладнання приміщення) в сумі 50,0 тис. крб.

3. Просити Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У затвердити рішення [37, арк. 246].

В статусі обласного центру Проскурів робив лише перші кроки. А 22 червня о 12 годині дня в місті було повідомлено про напад Німеччини на Радянський Союз. Наступного дня почалася загальна мобілізація військовозобов'язаних [38,арк.40]. За декілька днів з міста Проскурова було змобілізовано до лав армії 75% призовників [39,с.9]. 28-29 червня відбуваються наради міського та обласного керівництва про організацію евакуації, про створення підпілля для боротьби з ворогом. У Проскурівському БЧА розташовувався командний центр Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М.П. Кирпоноса. Саме тут 30 червня було прийнято рішення – до 9 липня відвести війська на рубіж укріпрайонів уздовж старого державного кордону. 8 липня німецькі війська окупували Проскурів [40,арк.252]. Період окупації тривав понад два з половиною роки. У ніч з 24 на 25 березня 1944 року частини 1-го Українського фронту штурмом оволоділи Проскуровом. Під час боїв за місто було знищено 1700 солдат та офіцерів противника, 15 танків, 38 гармат, 1060 автомашин та бронетехніки [41,с.55]. В житті міста наступив новий період його багатотисячової історії. 16 січня 1954 року Проскурів перейменовано на Хмельницький, а Кам'янець-Подільська область на Хмельницьку [42,с.1].

Джерела та література

1. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.75.
2. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941. Документи і матеріали. – Львів, 1989. – С.200.

3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. – Р-992.- Оп. 1. – Спр.1464. – Арк.56.
4. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941. Документи і матеріали. – Львів, 1989. – С.202.
5. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.44.
6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. – Р-1285.- Оп. 1. – Спр. 7. – Арк.15.
7. Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.97.
8. ДАХО. – Ф. – Р-1285. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк.22.
9. Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2002 рік. – Хмельницький, 2001. – С.21.
10. Матеріали до опису округ УСРР. Проскурівська округа. – Харків, 1926. – С.2,23-28.
11. Дарманський М., Телячий Ю., Шумлянська Л. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. – Хмельницький, 2001. – С.10.
12. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.45.
13. Семенко Л. Їх поєднала пісня Леонтовича. – Вінниця, 2007. – С.31-33.
14. Червоний кордон. – 1925. – 25 жовтня. – С.2.
15. Єсюнін С. Хмельницький футбол: історія, події, статистика. – Хмельницький, 2000. – С.8.
16. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.78.
17. ДАХО. – Ф. – Р-926. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.131.
18. ДАХО. – Ф. – Р-1211.- Оп. 1. – Спр. 5. – Арк.92,93.
19. Політичний і економічний опис Проскурівського округу за 1930 рік. – Проскурів, 1930. – С.18,19.
20. Григоренко О.П. Українське селянство як об'єкт репресій і дискримінаційної політики радянської тоталітарної держави (1920-1980 роки) // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття. Збірник наукових праць. Випуск VII. – Хмельницький, 2014. – С.60.
21. ДАВО. – Ф. – П-136.- Оп. 3. – Спр.80. – Арк.6-9,131.
22. ДАВО. – Ф. –П-136.- Оп. 3. – Спр.80. – Арк.81.
23. Міщенко І.В. Польська педагогічна освіта в умовах коренізації та утвердження тоталітаризму в Правобережній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.12.
24. Григоренко О.П. Семидесятип'ятирічний шлях становлення та розвитку Хмельницької області // Хмельниччина в контексті історії України. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 2012. – С.11.

25. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.50.
26. ДАХО. – Ф. – П-324.- Оп. 2. – Спр. 50. – Арк.63,64.
27. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.80.
28. ДАХО. – Ф. – Р-1211. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк.47-64.
29. Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.71.
30. Постанова ЦВК СРСР «Про поділ Харківської області на Харківську і Полтавську, Київської – на Київську і Житомирську, Вінницької – на Вінницьку і Кам'янець-Подільську і Одеської – на Одеську і Миколаївську області // Соціалістичне село. -1937. – 26 серпня. – С.1.
31. Проскурів. – 2000. - 9 лютого. - С.4.
32. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.106.
33. Краснознаменный Киевский. История Киевского военного округа.- К.,1979. – С.113.
34. ДАХО. – Ф. – Р-1211. - Оп. 1. – Спр. 19. – Арк.35.
35. Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького. – Хмельницький, 2006 – С.30.
36. ДАХО. – Ф. – Р-338. – Оп. 5. – Спр. 102. – Арк.51.
37. Архівна справа на Хмельниччині. Збірник документів, матеріалів і світлин. – Хмельницький, 2012. – С.246.
38. ДАХО. – Ф. – Р-387. – Оп. 1. – Спр. 969. – Арк.40.
39. Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) або Поділля очима солдатів Вермахту. – Хмельницький, 2013. – С.9.
40. ДАХО. – Ф. – Р-3369. – Оп. 2. – Спр. 643. – Арк.252.
41. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.55.
42. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 16 січня 1954 року // Радянське Поділля. – 1954. – 17 січня. – С.1.

*Єсюнін С.М.
м. Хмельницький*

ДО ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПИВОВАРІННЯ: ПРОМИСЛОВЕЦЬ ЛЕОН КЛЯВЕ

Подані матеріали до історії Проскурівського пивоварного заводу (нині – ВАТ «Хмельпиво») та відомості про його засновника Леона Генріховича Кляве.

Ключові слова: пиво, пивоваріння, броварня, Леон Кляве, Чернятин, Проскурів.

Традиції хмельницьких (поскирівських, проскурівських) пивоварів сягають глибини століть. Так, серед міських виробництв давнього Поскирова є відомості про існування у 1570 р. броварні, яка варила пиво не лише для поскирівчан, а відправляла його в інші міста, зокрема Кам'янець [7, с.24]. В «Інвентарі Поскирівського староства 1775 року» можна знайти відомості про поскирівських ремісників-броварів [7, с.46], а в «Камеральному й топографічному описі Подільської губернії» від 1797 р. – повідомлення про пивоварне підприємство міста. Зокрема, в описі зазначалося, що діє «в Проскуріві старий пивоварний дерев'яний невеликий завод, в якому виварюється пиво з ячмінного солову» [6, арк.1-2].

Протягом XIX ст. кількість пивоварень в Проскуріві то збільшувалася, то зменшувалася. Так, у 1881 р. в місті працювали три приватні броварні, а вже в 1884 р. залишився лише один пивоварний завод, власником якого був єврей Антон Вівіціс [8, с.77]. За рік його завод зробив 22 варки пива, але працював досить нерегулярно й іноді простоював місяцями, а незабаром взагалі припинив своє існування. В 1890-х роках Проскурів залишився без пивоварні. На цей факт звернув увагу доволі успішний на Поділлі пивовиробник Леон Генріхович Кляве. На той час він вже не перший рік був орендарем та управляючим великої пивоварні дворянки Марії Львової в Чернятині Літинського повіту, але вирішив заснувати власну справу. В грудні 1898 р. Кляве подав заявку в Проскурівську міську думу з клопотанням про продаж йому земельної ділянки на Новому плані, вздовж Летичівської дороги (нині вул. Чорновола), навпроти вокзалу, для будівництва нового пивоварного заводу. 15 квітня 1899 р., сплативши в міську скарбницю 9000 рублів, Л. Кляве отримав право на користування п'ятьма десятинам землі й одразу ж розпочав будівництво підприємства. Наприкінці 1901 року Проскурівський пивоварний завод випустив першу продукцію [11, с.6].

Родина Кляве мала походження із Німеччини (Ельзас), звідки на початку XVIII ст. мігрувала на західні польські землі Померанії, а у 1811 р. – до Варшави. Із документів 1820-х років видно, що трьом братам Кляве на той час вдалося міцно закріпитись у місті. Август був майстром слюсарної справи. Людвіг мав у власності вітряк та займався пекарською справою. Генріх теж займався пекарською справою – він був старостою цеху пекарів, мав власну пекарню по вул. Маршалковій та млин (придбав 1823 р.) біля міста Прушків, що неподалік Варшави [10].

У Генріха Кляве (1790-1868) було 6 дітей з першою дружиною Анною Рушерт¹. По її смерті 1837 р. він деякий час жив сам, але 1844 р. одружився вдруге (з Юліаною Вуяковською) та вирішив змінити бізнес – за допомогою двох зятів – Блажея Хабербуша та Костянтина Шиле створити сімейну пивоварну компанію. У 1846 р. Хабербуш і Шиле придбали на аукціоні за 24000 зл. броварню «Schöffner i Glimpf» по вул. Крохмальній і того ж року на її базі заснували пивоварну компанію «Haberbusch, Schiele i Klawe». Всі витрати на заснування компанії профінансував Генріх Кляве. Новостворена компанія стала швидко розвиватись: модернізувала броварню по вул. Крохмальній, налагодила варку популярних темних і міцних сортів баварського пива, у 1849-1850 рр. розширила виробництво, придбавши невеличку пивоварню, що розташовувалась на сусідній території, а також пивоварню Чарнецького. Отже, у 1850-х рр. «Haberbusch, Schiele i Klawe» стала однією із найбільших у Польщі пивоварних компаній – виробництво сягало 110 тис. відер пива. У 1865 р. Генріх Кляве, людина вже у віці, вирішив піти з компанії, залишивши всю справу зятям. Він отримав свою частку у грошовому еквіваленті – 280 тис. руб., що у ті роки було великою сумою. З цього часу компанія стала називатись «Haberbusch i Schiele», ще більше розширилася та успішно діяла до її націоналізації у 1946 р. [12]

Від другого шлюбу (з Юліаною Вуяковською) Генріх Кляве також мав 6 дітей, серед яких був син Леон-Віктор. Народився він 1846 р. у Варшаві, здобув політехнічну освіту у Німеччині та на початку 70-х років XIX ст. влаштувався директором на цукровий завод у містечку Городок Кам'янецького повіту Подільської губернії. У 1876 р. одружився із Геленою Квятковською, з якою мав трьох дітей – сина Збігнева та двох доньок Ірену і Юліану² [10].

На початку 80-х років XIX ст. Леон Кляве вирішив зайнятись власною справою, залишив директорську посаду та взяв в оренду пивоварний завод графині Ігнат'євої у селі Нове Поріччя, що неподалік від Городка. Цей завод заснував 1876 р. тодішній власник села Нове Поріччя Генріх Скиб-

¹ Серед дітей від шлюбу Генріха Кляве з Анною Рушерт відзначимо доньок Анну-Марію, яка одружилась із Блажеєм Хабербушем, та Дороту, яка взяла шлюб з Костянтином Шиле. Окремо слід згадати сина Генріха Кляве (1832-1926) – фармацевта, власника однієї з найкращих аптек у Варшаві, засновника і голову Товариства фармацевтів Варшави. Його син Станіслав Кляве (1877-1955) продовжив батьківську справу, у 1920-х рр. створив акціонерне товариство «Towarzystwo Przemysłu Chemiczno-Farmaceutycznego d. Mgr Klawe», яке з наступного десятиліття стало найбільшою фармацевтичною компанією Польщі.

² Ірена та Юліана у дорослому житті працювали вчителями, а от Збігнев Кляве (1879- ?) став доволі відомим архітектором, працював у Києві, виконав ряд великих проектів, зокрема – у 1911 р. миської публічної бібліотеки (нині Національна парламентська бібліотека України). До 1919 р. всі діти виїхали до Польщі.

невський, але на початку 1880-х рр. продав його разом із селом графині Катерині Ігнат'євій. Графиня одразу вирішила віддати підприємство в оренду і тому радо заключила угоду з Л. Кляве. Під його вмілим господарюванням завод у Новому Поріччі став найпотужнішим у Кам'янецькому повіті – у 1887 році тут працювало 19 робітників та було зварено 21 тис. відер пива. Але, вже скоро Л. Кляве відмовився від оренди Новопорічанського заводу, адже отримав чудову пропозицію стати управляючим найсучаснішої на той час на Поділлі броварні дворянки Марії Львової в Чернятині Літинського повіту. На підприємстві, яке було збудоване 1886 р., Леон Кляве за короткий час зміг налагодити варіння декількох сортів пива («Мюнхенське», «Чеське», фірмове та ін.) і довести обсяги виробництва до найбільших у губернії. У 90-х рр. XIX ст. Л. Кляве оформив довгострокову оренду Чернятинського заводу та успішно керував ним до 1918 р. Завод утримував лідируючі позиції серед броварень губернії та нарощував виробництво. Наприклад, у 1906 р. тут зварили пива на 86 тис. руб., а у 1912 р. – на 200,124 тис. руб. [1, с.565; 2, с.1009]

Отже, на момент початку будівництва пивоварного заводу у Проскуріві Леон Кляве був доволі досвідченим пивовиробником та вмілим бізнесменом і керівником. Тому не дивно, що продукція відкритого 1901 р. Проскурівського пивоварного заводу досить швидко здобуло визнання в споживачів і фахівців: пиво отримало золоту медаль та гран-прі на міжнародній виставці у Брюсселі (1905 р.) та срібну медаль на Донсько-Кубанській сільгоспвиставці у Ростові-на-Дону (1906 р.), а ячмінний солод на Всеросійській виставці пивоваріння в Санкт-Петербурзі (1909 р.) увійшов до трійки найякісніших продуктів пивоваріння імперії [3, арк.1; 9, с.3].

З кожним роком завод Кляве все більше розбудовувався і нарощував потужності. Якщо 1910 р. в описі майна значилися «триповерхову цегляну споруду пивоварного заводу, двоповерховий цегляний будинок і служби» [3, арк.6-7], то у 1916 р. підприємство мало «п'ятиповерхову, а частиною триповерхову цегляну споруду пивоварного заводу, двоповерховий цегляний будинок, чотириповерховий вино-дріжджовий завод і служби» [4, арк.16]. Основним виробничим устаткуванням на той час були: сусловарний і брагопереробний чани, два заторних й два бродильних чани, паровий двигун потужністю в 131 кінську силу. Працювало на заводі від 40 до 50 робітників, продукції вироблялося на сотні тисяч рублів (наприклад, 1907 р. – на 111,7 тис. руб., 1912 р. – на 179,2 тис. руб.) [1, с.602; 2, с.1048], основними сортами пива були «Баварське» та фірмове. Зазначимо, що згаданий вище вино-дріжджовий завод збудований був у 1912 р. не як окреме підприємство, а у єдиному комплексі з пивоварним заводом. Тому всі виробничі показники подавались як і раніше під однією маркою – «Проскурівський пивоварний завод Л. Кляве».

Показовим було ставлення Л. Кляве до роботи: майже весь час, з ранку до ночі, він займався справами підприємства. Старожили розповідали, що з власного будинку Леона Генріховича (будинок розташовувався біля заводу – приблизно на тому місці, де нині стоїть школа № 14) до пивзаводу йшов підземний хід, і господар підприємства у будь-яку мить міг з'явитися на виробництві. Таке завзяте ставлення до роботи надало Л. Кляве величезного авторитету в Проскуріві. Недарма його в 1910 р. обрали на 4 роки гласним міської думи.

Революційні події 1917 р. вплинули на всі сфери життя як країни, так і міста. На пивоварному заводі у цей рік виникли проблеми із сировиною, значно скоротилось виробництво і реалізація продукції. Наступного року, після проголошення Української Держави гетьмана П. Скоропадського, загальнополітична та економічна ситуація дещо стабілізувалась, і Л. Кляве вирішив закласти фундамент для майбутнього розширення свого підприємства. У серпні 1918 р. він придбав у міста за 71842 руб. чотири земельні ділянки загальною площею 2179 кв. саж., які прилягали зі східного боку до його заводу [5, арк.4-5]. Але, що планував там побудувати промисловець, нам невідомо. Подальших відомостей про Л. Кляве ми не маємо. Ймовірно, після падіння у листопаді 1918 р. Гетьманату, власник Проскурівської пивоварні разом з родиною виїхав із країни.

До наших днів збереглися майже всі споруди старого заводу, збереглися й славетні традиції якісного пивоваріння, що заклав Леон Генріхович Кляве. Але найголовніше, що ті традиції ще більше примножені теперішнім поколінням хмельницьких пивоварів.

Джерела та література:

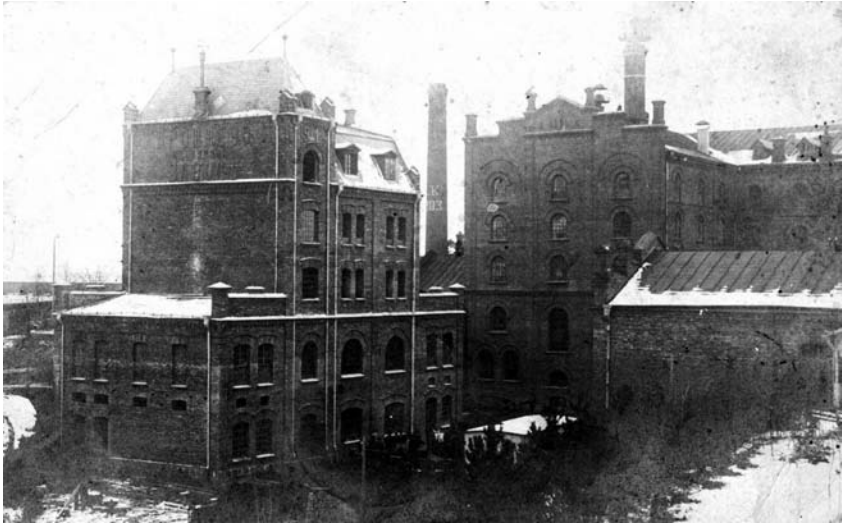
1. Весь Юго-Западный край: справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, администрации и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К.: Изд. С. Компанейца, 1907. – 645 с.
2. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям / [под набл. М.В. Довнар-Запольского]. – К.: Изд. Т-ва Л.М. Фиш и П.Е. Вольсов, 1913. – С.911–1068.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.113, оп. 32, спр. 2031.
4. Держархів Хмельницької обл., ф.113, оп. 32, спр. 3063.
5. Держархів Хмельницької обл., ф.113, оп. 32, спр. 3451.
6. Держархів Хмельницької обл., ф. 115, оп. 1, спр. 12.
7. Єсунін С.М. Плоскирів: давня історія – Хмельницький: ПП Мельник, 2015. – 62 с.
8. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правления, 1885. – 115 с.

9. Подоля. – 1909 – июль.
10. Родинний архів Марії Кляве-Мазурової
11. Роки, люди, традиції. 100 років ВАТ «Хмельпиво». – Хмельницький, 2001. – 180 с.
12. Browary Warszawskie Królewskie S.A. / Mariusz Płaczkiewicz (red.). –Warszawa: Cresco, 2001.

Додатки:

Етикетки, фірмовий бланк і пляшка заводів Л. Кляве

Проскурівський пивоварний завод Л. Кляве. Фото 1912 р.

*Захар'єв В.А.
м. Хмельницький*

АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ СЕЛА МІЦІВЦІ, ЩО НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ

У статті йдеться про археологічні об'єкти, які виявлені на території с. Міцівці Дунаєвецького району Хмельницької області та навколишніх полях. Окремі з них досить рідкісні, як то мезолітична стоянка та поселення пізнього етапу трипільської культури, і є перспективними для проведення стаціонарних досліджень.

Ключові слова: *Поділля, Міцівці, археологія, поселення, дослідження.*

Територія Міцівецької сільської ради дуже цікава в археологічному плані, адже тут представлені залишки різноманітних об'єктів давнього минулого мікрорегіону: стоянок, поселень, городищ, курганних та ґрунтових могильників. Місцеві жителі здавна знаходили на своїх городах і довколишніх полях фрагменти давнього посуду, знаряддя праці та озброєння.

Вперше про археологічні знахідки Міцівець згадав у статті «Археологическая карта Подольской губернии» патріарх подільського краєзнавства

Євфимій Сіцинський. Зокрема, повідомив, що біля с.Міцівці «на правій стороні рч. Студениці єсть следи окопов» [1].

Чергове письмове повідомлення про археологічне минуле села знаходимо аж через 70 років у експрес-довідці про Міцівці, яку вмістили у енциклопедичний збірник «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область», а саме: «на території Міцівець виявлено залишки поселення трипільської культури, поблизу Ставища – кургани доби бронзи» [2, с.260]. Однак конкретні місця їх розташування упорядники не вказали. Цю інформацію, очевидно, надав упорядникам вчитель місцевої школи Казимир Іванович Гурський, який завдяки своїм учням та їхнім батькам-механізаторам і мамам-працівницям рільничих ланок, створив у кабінеті історії експозицію крем'яних знарядь праці і упорядкував літопис с.Міцівці.

Наприкінці 70-х років минулого століття давнім минулим мікрорегіону зацікавився уродженець села Іван Іванович Щегельський. Після закінчення служби в правоохоронних органах він влаштувався працювати на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Спільно з відомим фахівцем, доктором історичних наук Іоном Винокуром на рубежі 80-х років цей міцівчанин очолював експедицію вузу, що досліджувала археологічні об'єкти в смузі прокладання газопроводу Помари – Ужгород між Міцівцями та Ставищем і на околиці останнього [3, с.45].

У той же час активно цікавився артефактами давнини житель села Олександр Бернацький, котрий зібрав близько півсотні крем'яних сокир, розтирачів та скребків, а також прясел та фрагментів кераміки і зберігав свою колекцію вдома. З 1984 року систематичним обстеженням археологічних пам'яток Міцівець і околиць став займатися автор книги. Саме він виявив, що найдавнішою пам'яткою перебування людей на цій території була стоянка мезоліту (12-8 тис. до н.е.), яка розташовувалася на пагорбі лівого берега р.Студениці, в урочищі «Окопи». Незважаючи, що тогочасний культурний шар лежить на значній глибині, через ерозійні процеси тут потрапили на поверхню крем'яні мікроліти та олівцеподібні нуклеуси [4, с.24]. Насьогодні це єдине виявлене на теренах Дунаєвського району мезолітичне місцезнаходження.

Урочище «Окопи» приваблювало людей і в добу міді (4-3 тис. до н.е.). Про нього згадує у статті «Археологічні пам'ятки на території села Міцівець та його околицях» той же І. Щегельський [5, с. 28]. Під час археологічних розвідок мною тут виокремлено залишки 3 будівель «перших землеробів України» [6].

Детальне обстеження городів мешканців села північніше урочища Окопи – між р.Студеницею та насадженнями шовковиці показало наявність ще одного трипільського поселення [7, с.66]. На сонячному схилі видолінку, зафіксовано обмазку зі стін та стель ще чотирьох тогочасних жител, які, залишаючи, спалили трипільці. За керамікою, поселення в

ур.Шовковиця існувало у середньому етапі Трипільля [8]. Таких поселень на Дунаєвеччині понад два десятки.

Згадане в «Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область» трипільське поселення, на моє переконання, розташовувалося в урочищі Глинки, оскільки саме звідси більшість знахідок з колекції сільських красназавців та школи. Систематичний і ретельний збір кераміки дозволив встановити, що воно існувало у пізньому етапі функціонування трипільської культури. Крім традиційної червоної кераміки тут зібрано фрагменти мисок з декором у вигляді відбитку вовняного шнура на вінчику, орнаментовані в такий же спосіб прясельця. Поселення такого типу рідкісні на Дунаєвеччині. Крім міцівецького поки що їх відомо лише три.

Лівіше дороги Міцівці – Маліївці на північно-східній околиці села розташовані 3 кургани. За обмірами І.І. Щегельського, їх висота над сучасним рівнем поверхні ґрунту 0,5-0,7 м. Діаметр насипів 40-50 м. Віддаль між ними 150 м. На вершині середнього кургану простежується скупчення дрібних камінців та обпаленої глиняної обмазки, які розтягнуті плугом під час оранки. За його ж версією, це – залишки культових вогнищ пам'яток пізнього етапу доби бронзи (2-е тис. до н.е.), які запалювали на честь похованих в цих курганах [9, с.28-29]. На мою думку, конкретні кургани швидше всього могли бути поховальними об'єктами мешканців пізньотрипільського поселення в ур.Глинки. Для встановлення істини, варто організувати та провести розкопки цих курганів. З іншого боку, насипи щорічно розорюють ті, кому сільська влада виділили тут городи, і невдовзі їх не буде видно на поверхні.

Поки що у міцівецькому мікрорегіоні не виявлено жодного поселення хронологічно наступної доби бронзи. Зате є декілька свідків перебування тут племен ранньозалізного віку: чорноліської культури і так званих «скіфів-землеробів», а саме, поховальні кургани. Якщо для перших характерні невисокі насипи, то для інших – навпаки. До чорноліської культури, очевидно, належать ті з них, що розташовані на сільських городах біля зупинки «Міцівці» на трасі з Хмельницький-Дунаївці і західніше села на полі в урочищі Акаційки висотою бл. 1 м, діаметр бл. 25 м.

Ставши через обставини у VIII ст. до н.е. сателітами більш войовничих сусідів «царських» скіфів, подільські «союзники» грізних кочівників перейняли і традицію насипати над своїми зверхниками чималий пагорб на найвищих точках місцевості. Такий вражає своєю масивністю північніше села. За розповідями жителів Міцівець, цей курган ніхто не смів розорювати до середини XX століття, шануючи «могілу» предків. Але коли влада дісталася атеїстам, то за 50 років висота насипу зменшилася наполовину, адже важлива пам'ятка минувшини щороку інтенсивно розорюється важкими тракторами і псується на очах.

На рубежі 80-х рр. минулого століття І.І. Щегельський, розпочав розкопки одного з таких на віддалі 1-1,2 км на межі полів с.Міцівець і с.Ставище, в урочищі «Могили». Висота кургану до розкопок сягала 1-1,5 м, діаметр – 70 м. Однак, мабуть що, не довершив дослідження до кінця, бо не виявив обов'язкового поховання, а лише продовгуватий, витягнутий у східно-західному напрямку майданчик довжиною 1-1,2 м з добре випаленої глини на вершині кургану. Довкола нього було підковоподібне підвищення висотою 10-15 см і 8-10 см товщиною, тоді як зі східного боку такої стінки не було [10, с.28].

Ще один сильно розораний курган, який варто зарахувати до скіфського часу, можна побачити на вододілі, справа від дороги на Ст.Дунаївці – між колишньою базою транспорту облспоживспілки та кладовищем селища.

Найщільніше територія Міцівецького мікрорегіону, як і Правобережної України та Молдови, була заселена у III– перш. пол. V ст. н.е., коли тут осіли представники черняхівської культури. За інформацією І.І. Щегельського, майже в центрі Міцівець – на пологому схилі, що спадає до верхнього ставу, на городі садиби Б.В. Гуславського та інших сусідів виявлені досить значні скупчення сильно перепаленої глиняної обмазки та велику кількість уламків столового й кухонного черняхівського посуду.

У південній частині цього поселення під час копання ями для підвалу на подвір'ї М.Л. Берекеця у 80-х роках виявили тогочасне поховання. В могилі на глибині 0,6-0,7 м знаходився кістяк підлітка, біля якого були триручна ваза, високий глек з ручкою, чаша без ручки орнаментована штамповими знаками сонця, малий і великий кухонних горщики, гончарна миска, морська раковина, бронзова фібула та пряжка від пояса [11, с.29]. За повідомленням місцевих жителів, могили траплялися тут і раніше, наприклад, на території школи при копанні ям для господарчих потреб.

Інше тогочасне поселення розташовувалося за 2 км південніше – на цьому ж, правому березі р.Студениці, на околиці сусіднього села Ставище. Саме тут експедицією Кам'янець-Подільського педінституту у 1982 р. розкопано 5 напівземлянок черняхівської культури розмірами 4х3 м та 4х3,5 м. У житлах із залишками глинобитних пічок, пічок-кам'янок та черенів відкритих вогнищ знайдено фрагменти гончарних і ліпних посудин, біконічні прясла, точильні бруски, фрагменти скляних кубків, залізні ножі, наральник, уламки жниварських кіс та серпів, дві бронзові арбалетовидні фібули, одну залізну з луковидною дужкою [12, с.45]. Черняхівці підтримували тісні контакти з давньоримською державою, користувалися якісною керамікою, виготовленою за римською технологією, вели внутрішні розрахунки монетами Риму, які також трапляються на тогочасних поселеннях Міцівецького мікрорегіону.

Поселення пізнього етапу цієї культури зафіксовано автором східніше ур. Глинки, на схилах видолінку, через який проходить дорога з Підлісного Мукарева до Стрихівець [13].

Згадане вище урочище «Окопи» на східній околиці села отримало свою назву через вали, що насипали тут у давньоруський час, а саме – другій половині XI століття. Це було найвигідніше в оборонному плані місце, де можна було розташувати укріплене городище, і тогочасні військові стратеги скористалися можливістю. Річка р.Студениця тут робить півпетлю і омиває високий мис. Цим практично захищає підступи з 3-х сторін. Розташований з півночі найбільш урвистий берег став надійним затиллям оборонної споруди.

Щодо форми самого городища існує кілька версій. Найпоширеніша, якої дотримувався І.І. Щегельський, що воно мало в плані прямокутну форму і складалося з дитинця та посаду. Археолог уточнював: «Дитинець (місце перебування князя і його дружини), загальна площа якого 1,62 га, дотулявся до західного валу посаду. Східний і західний вали цього дитинця мали довжину 120 м кожен, південний – 135 м. Посад (основна частина давньоруських міст, де проживала заможна верхівка знаті) мав площу 2,88 га. Довжина східного валу 160 м, південного 180 м. В місці, де сходилися південний і західний вали посаду, досить виразно простежується майданчик розміром 13x10 м. За всіма зовнішніми ознаками тут, очевидно, була головна в'їзна і виїзна міська брама (ворота)» [14, с. 29].

Дійсно, при сучасному огляді урочища, складається враження прямокутності об'єкта. Однак такі укріплення не характерні для архітектурних традицій давньоруського часу. Тоді використовували округлу систему валів і ровів. У випадку з міцівецьким городищем у оману вводять результати використання урочища під городи місцевими жителями. Встановлюючи межі ділянок, ніхто з сільських керівників, не рахувався з конфігурацією залишків давнього городища, головним було нарізати відповідну кількість соток землі і при цьому не помилитися. Зрозуміло, це простіше зробити, користуючись рівними лініями. Крім того оранку тут проводять поперек мису, на схилах, що піддаються щорічній ерозії після дощів (здаймо, саме звідси крем'яні знаряддя мезолітичного часу). При чіткому фіксуванні ескарпованого західного валу та фрагменту східного рову, враховуючи традиції давньоруської фортифікації, можна стверджувати, що міцівецьке городище первинно було двосегментним і складалося з дитинця, куди входить згадана І.І. Щегельським «брама», та території посаду, що розташовувалася з півдня і сходу.

Дитинець мав форму половини овалу довжиною бл. 120 м і шириною бл. 70 м. Із заходу його додатково укріплював ще один вал з городнями, що знищений пожежею. Він інтенсивно розорюється селянами, бо не є

межею між сусідами. У 90-х роках ХХ ст. мною тут було знайдено зламану бойову сокиру русичів. Посад зі сходу та півдня оточував дитинець овальною смугою шириною близько 110 м. Він мав вал та рів.

За межами посаду зафіксовано культурний шар підгороддя, що поширювалося не менш як на 200 м в поле. Воно не було укріпленим, хоча саме тут розташовувалися окрім жител, різноманітні майстерні. У випадку небезпеки мешканці підгороддя ховалися за валами городища.

Вже тоді Міцівці чи населений пункт з іншою назвою, яка не збереглася в літописах, став «північним форпостом» на шляху нападників, прямували у межиріччя Студениці та Ушки. Місцеві дружинники контролювали західну частину перешийку, за східну частину, очевидно, відповідав загін городища між теперішніми Маліївцями та Проскурівкою.

За два десятиліття досліджень у автор зібрав колекцію різноманітних прикрас давньоруського часу, власниками яких були жителі городища. На території городища та підгороддя зібрано понад 120 фрагментів скляних браслетів. Здебільшого вони виті, різних кольорів. Особливої уваги заслуговують – із введенням у масу жовтої барви. Зі скляних виробів виявлено також чотири пронизки яскравих барв, дві з яких виті, та десять дрібних намистинок. Металеві прикраси презентовані чотирма виготовленими зі смужок міді кільцями-обручками, дві з яких оздоблені косими насічками; бронзовим перстнем з квадратною головкою і кантиком посередині; фрагментом скроневого кільця (без пружини) з розклепанним кінцем, який закручено у вушко; двома уламками мідних браслетів, один з яких вкрито пружинним орнаментом, а на іншому є орнамент у вигляді подвійних перехрещених та двох поперечних ліній; двома шматками мідного дроту з загостреними кінцями (більший закручено у пружину); уламками трьох сплєтених в одне та зварених дротів з розплєсканим кінцем; мідною пряжечкою з фрагментами срібного покриття та бронзовою пронізкою [15, с.75-76]. З ритуальних речей траплялися бронзові натільні хрестики. Крім металевих два оригінальних: із сірого з вкрапленням граніту та коричнево-червоного шиферу. Знахідки виробів з шиферу свідчать про контакти власників городища з жителями північних районів, де знаходяться поклади цього декоративного матеріалу. Прикраси давньоруського городища в ур.Окопи свідчать, що його поселенці, зокрема, і бідніші, користувалися ними у повсякденному житті. Крім того, швидше всього, деякі прикраси виготовляли на місці, на що вказують сконцентрованість знахідок, а також відходів виробництва: скляних шлаків і дрібних фрагментів бронзи в східній частині підгороддя.

Активно займаючись ремісництвом, давні міцівчани, безперечно, торгували своєю продукцією з сусідами. Мали вони вдосталь і сільгосппродукції, бо поруч розташовувалися кілька супутніх сільських поселень.

Одне з них зафіксоване північно-західніше городища автором на городах Й.К. Вінського та сусідів над першим ставом. Друге І.І.Щегельським – у південній частині села, на присадибних ділянках Л.Я.Чаплінського і А.І.Матвєєва, які розташовані в прирічковій зоні. Там він виявив кістяну орнаментовану пластинку, денця, стінки, вінчики давньоруського часу, а також вироби зі скла [16, с.29]. Залишки дещо заглибленої в ґрунт будівлі давньоруського часу розмірами 3,5х4,0 м з розвалом глино-кам'яної пічки досліджено експедицією Кам'янець-Подільського педінституту на тому ж правому березі р.Студениці між Міцівцями та Ставищем: на пагорбі під ЛЕП-750. Крім кераміки в культурному шарі житла виявлено фрагмент давньоруського скляного браслету.

Взагалі, за певними науково окресленими параметрами цей населений пункт міг бути невеликим тогочасним містом. Звичайно, письмового підтвердження тому немає, оскільки тогочасна джерельна база дуже обмежена: у літописах з міст Пониззя згадано лише Ушицю, Калюс, Бакоту і, можливо, Кам'янець. Втім, Є.Сіцинський, що упорядкував і надрукував у 11-ому випуску «Праць церковного історико-статистичного товариства» краєзнавчий нарис про село, не побоявся висунути гіпотезу, що «Міцівці – найдавніше поселення на Мукарівських ґрунтах або це і є давній Мукарів» [17, с.123]. Відлунням минулого є, очевидно, і зафіксований тим же Є. Сіцинським у сусідніх Ставищах переказ, що між їхнім селом і Міцівцями було сплюндроване татарами місто Тягин або Новогрудок [18, с.131].

Знищення міцвіецького городища раніше пов'язували виключно з монголо-татарською навалою початку 40-х р. XIII ст. Однак, згідно нової інформації, під час цього походу кочівники реалізовували глобальніші загарбницькі плани щодо центральної Європи, і не завертали на Пониззя.

Цілком можливо, це міг зробити Данило Галицький, який, скористався тим, що отримав ярлик на правління Галицькою землею, коли монголи наказали знищити укріплення руських городищ, що залишилися на території Галицької землі; як і Куремса у 1255 р. чи Бурундай 1259 р., котрі саме межиріччям Студениці та Ушиці прямували до тодішньої столиці краю Бакоти. Відповіді на це питання потенційно могли б дати стаціонарні археологічні розкопки.

Джерела та література:

1. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии//Труды XI АС. – М., 1901. – Т.1. – С. 197-354.
2. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – Київ, 1971. – С.260.
3. Винокур И.С. Исследования в Хмельницкой области // Шмаснік М., Захар'єв В. Археологія Дунаєвщини: збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток. – Хмельницький, 1992. – С.45.

4. Шмаснік М., Захар'єв В. Археологія Дунаєвеччини: збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток. – Хмельницький, 1992. – С.24.
5. Щегельський І. Археологічні пам'ятки на території села Міцівець та його околицях // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 28-30.
6. Шмаснік М., Захар'єв В. Згадана праця. – С.24.
7. Захар'єв В.А. До археологічної карти Дунаєвеччини // Тези VII-Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.66.
8. Захар'єв В. Прадавнє населення Дунаєвеччини у добі енеоліту: поширення, розквіт, занепад Трипільської культури// Культура України і слов'янський світ. Тези доповідей та повідомлень. – Київ, 1992.
9. Щегельський І. Згадана праця. – С. 28-29.
10. Там саме. – С.28.
11. Там саме. – С.29.
12. Винокур І.С. Згадана праця. – С.45.
13. Захар'єв В.А. Міцівці: «північні ворота» Дунаєвеччини. – Хмельницький, 2014. – С.12.
14. Щегельський І. Згадана праця. – С. 29.
15. Захар'єв В. Прикраси з давньоруського городища в ур. Окопи біля села Міцівці на Студениці//Тези доповідей та повідомлень I-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – С. 75-76.
16. Щегельський І. Згадана праця. – С. 29.
17. Труды церковного историко-археологического общества. Выпуск XI. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 123.
18. Там саме. – С.131.

Захар'єв В.А.

м. Хмельницький

ХМЕЛЬНИЧАНИН ОЛЕКСІЙ ГЛУШОК (1985-2008) – ЯСКРАВІЙ МЕТЕОР НА АРХЕОЛОГІЧНОМУ НЕБОЗВОДІ (до 30-річчя з дня народження)

Кожен з нас отримує від долі свій відрізок життя, щоб покращити світ і зробити щось відчутне в тій сфері діяльності, яку ми обрали для себе. Частото-густо ті здобутки не більші, ніж передбачає звичайний плин подій, хоч років прожито багато. А буває, що життєвий шлях людини видався коротким, та вона залишає по собі яскравий слід, як-от хмельничанин Олексій Віталійович Глушок. Він подавав великі надії як перспективний археолог,

був помічений дослідницьким та іншими здібностями. І тим гіркіше розуміння непоправної втрати.

Народився Олексій 15 квітня 1985 року. Спочатку став учнем Хмельницької середньої школи №10. З 5 класу навчався у гімназії №1, яку закінчив 2002 року із золотою медаллю.

Його дитячою пристрастю була історія. І свої значно

вищі, ніж в однокласників, пізнання в цій науці він демонстрував вже з 8 класу: під час участі в олімпіадах з історії на шкільному, міському, обласному і двічі – на Всеукраїнському етапах.

Перша серйозна наукова робота О.Глушка «Німецька національна община на Хмельниччині» проторувала йому шлях до республіканського етапу конкурсу-захисту наукових робіт Малої Академії Наук України, де він зайняв третє місце. Ще вищого результату – другого місце – хлопець досяг в 11 класі. Це та диплом першого ступеня, який Олексій отримав на обласній олімпіаді з історії, а також глибокі знання історії України і світу стали вагомими аргументами для приймальної комісії під час його вступу за результатами співбесіди на денне відділення історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 2002 році.

У виші Олексій знайшов не лише університетських друзів, а й мудрих наставників. Його здібності і наполегливість по достоїнству оцінили викладачі доктор історичних наук, професор Р.В. Терпіловський, кандидат історичних наук Є.В. Синиця, заступник директора Інституту археології НАН України доктор історичних наук, професор Г.Ю. Івакін, кандидат історичних наук Л.І. Виноградська та інші, з ким був пов'язаний фаховими стосунками студент. Як згодом написав науковий керівник дипломної роботи Олексія: «Він брався за багато справ і встигав усе – навчання, курсові, згодом бакалаврська і магістерська роботи. При цьому часто ходив у туристичні походи по Україні, активно брав участь у русі історичної реконструкції та рольових іграх, захоплювався середньовічними танцями. Олексій не просто любив історію як свій фах і покликання, він жив цією прекрасною наукою, був щасливий бути істориком...» [1, с. 123].

У червні 2007 року О.Глушок закінчив магістерську роботу на тему: «Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці об-

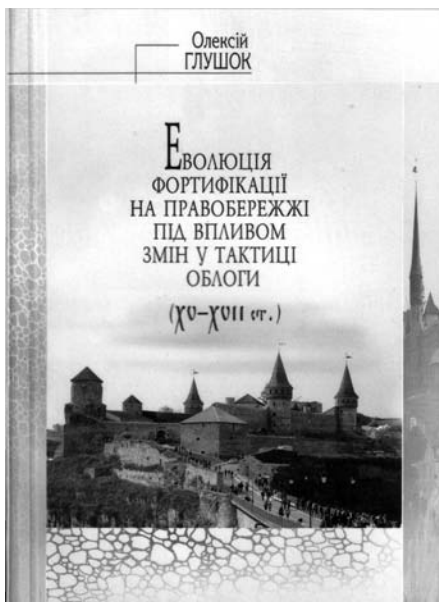
логи (XV-XVII ст.)). Старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ А.П. Томашевський зауважив у рецензії на неї, що ця магістерська робота «демонструє володіння автором навичками сучасного історико-археологічного дослідження і заслуговує на високу позитивну оцінку» [2, с.9]. Відтак хмельничанин успішно захистився і закінчив університет. А невдовзі вступив на стаціонарне відділення аспірантури історичного факультету університету за спеціальністю «археологія».

Рік перебування у новому статусі в середовищі столичних науковців показав, що Олексій зробив правильний життєвий вибір. Його думки були наповнені грандіозними задумами, серед яких самостійні натурні роботи на фортифікаційних спорудах України влітку 2008 року, але жаклива аварія, що сталася 14 червня, перекреслила усі плани. Три місяці його організм та лікарі боролися з наслідками складних політравм. Однак 15 вересня 2008 року нитка життя Олексія Глушка все-таки обірвалася.

Зі шкільної парти Олексій вів щоденник, в якому важливою складовою були його описи історичних місцин, які вдалося відвідати, замальовки об'єктів і уявні реконструкції тих їхніх сегментів, що втрачені через бойові дії чи недостатню пам'яткоохоронну діяльність людей. Заодно, майбутній науковець залишив після себе традиційну для молодого дослідника спадщину, адже лише накопичував відомості для кандидатської дисертації.

У середині липня 2009 року зусиллями батьків та наставників Олексія в київському університетському видавництві «Пульсари», випущено його книгу «Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.)», упорядником якої виступила Ю.С. Буйських [3]. Під палітуркою опубліковано однойменну магістерську роботу О.В. Глушка, першу наукову статтю «Давньоруська кераміка з розкопок у Старокостянтиніві», що згодом стала основою бакалаврської роботи автора, а також статтю «Бастіонні укріплення Правобережжя XVI-XVII ст.: спроба типології», яку Олексій передав для друку, але так і не встиг побачити у збірнику «Наукові записки з історії України».

Книгу О.В. Глушка високо оцінили досвідчені фахівці. Так кандидат архітектури Т.Д. Товстенко у рецензії «Нове слово у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на Правобережній Україні» наголосила, «Дослідження виконано на базі ретельного вивчення архівних матеріалів та літературних джерел. Автор зібрав у роботі багатий і різноманітний планіграфічний та іконографічний матеріал щодо фортифікації на тій території, де процес її розвитку на українських землях у XV-XVII ст. проходив найбільш інтенсивно, а саме, на Правобережжі й у Західній Україні. Безумовною заслугою автора є також те, що майже всі пам'ятки, які описані в монографії, були безпосередньо досліджені ним у натурі. Завдячуючи цьому, рецензована книга має особливу цінність» [4,

с. 327]. І ще. «...Ознайомившись із дослідженням Олексія Глушка, викликає щирий подив, що ця високопрофесійна праця виконана дуже молодим дослідником – магістром, у подальшому – аспірантом. Вона характеризує автора як зрілого, вдумливого науковця, а його книгу – як оригінальне та цілісне історико-архітектурне й історико-археологічне дослідження, у якому чітко виділені специфічні риси фортечних систем України XV-XVII ст., що вирізняє їх із масиву європейської фортечно-замкової архітектури. Без сумніву, ця монографія надовго стане настільною книгою для фахівців-істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, і поповнить низку добротних наукових видань, присвячених дослідженню давніх пам'яток України» [5, с. 330].

У свою чергу незаперечний авторитет у фортифікаційній справі Пізнього середньовіччя кандидат архітектури О.А. Пламеницька, познайомившись з працею хмельничанина, написала в журналі «Археологія»: «...Невелика за обсягом, але містка за проблематикою, ця книжка для мене сигналізує появу й водночас – трагічну втрату молодого, ерудованого й фанатично відданого своїй справі вченого, якого чекала українська наука, що вивчає історію військової архітектури. ...Вже сама назва роботи свідчить про концептуальну постановку проблеми вивчення фортифікації як багатоаспектного явища, чого нині бракує багатьом значним за обсягом виданням. Період, окреслений у заголовку роботи, надзвичайно складний

тим, то саме в цей час на українських землях під впливом зовнішніх імпульсів розвитку *architectura militans*, які надходили із Західної Європи, а разом з ним у стресових умовах періодичних татарських вторгнень з південного сходу, буквально «на ходу» реагуючи на виклики, пред'явлені далекобійною артилерією пізньосередньовічному оборонному будівництву, відбувалося переосмислення засад військової архітектури та модернізація оборонних укріплень – від поодиноких замків до систем міських укріплень. Цей період у вітчизняній науці є білою плямою, яку дотепер ніхто не наважувався заповнити. ... Праця свідчить про вільне володіння автором засобами теоретичних досліджень і професійне оперування термінологією військової архітектури» [6, с. 131-132].

І додала далі: «...Складність фортифікації як дослідницької теми полягає в її інтегральності як наукового явища. Відтак, потрібна, крім загальної ерудованості в суміжних сферах, певна дослідницька «хватка» – вміння визначати для кожного об'єкта специфічні, притаманні лише його історичному й будівельному розвитку параметри наукового пошуку, які дадуть найбільш ефективний результат. У свої 23 роки молодий науковець використовував цей принцип, безумовно, на рівні інтуїції (яка належить до найефективніших інструментів дослідника!): він ввів до наукового обігу різні категорії інформації, що в сукупності дозволило дати визначення й оцінку важливого та малодослідженого явища. Зазвичай такі навички набуваються роками, і мимоволі розумієш – Олексій Глушок мав непересячні здібності дослідника, які даються Богом» [7, с. 133].

Кандидат історичних наук С.Д. Панишко зі свого боку зауважив: «... Особливо актуальним є вивчення укріплень, які зводили в переломні історичні моменти, зокрема в період виникнення та поширення на території України вогнепальної зброї. Зважаючи на слабку комплексну розробку цієї проблеми, молодий вчений при аналізі конкретних пам'яток виходив із загальноєвропейських закономірностей розвитку тактики облоги фортець під впливом розвитку артилерії. З іншого боку, проведений ним аналіз загалом підтверджує ці закономірності та дозволяє виділити специфічні регіональні та хронологічні риси в досліджуваному процесі. Тобто, перед нами класичне наукове дослідження, що поєднує аналіз і синтез найсуттєвіших ознак тогочасних фортифікаційних споруд. Виділення цих суттєвих ознак кожної конкретної пам'ятки є безперечною заслугою молодого науковця.

Слід відзначити добре володіння автором фортифікаційною проблематикою. На це вказує легке й доречне оперування спеціальною термінологією, яка, можливо, нелегко сприймається широким загалом, але такий стиль зрозумілий фахівцям і спонукає до самостійного пошуку широке коло читачів. Про високу ступінь опрацювання матеріалу говорить і еди-

ний стиль викладу попри різноплановість використаних автором джерел.

Більшість розглянутих у роботі пам'яток уже привертала увагу фахівців. Однак їх комп-лексне вивчення з позиції еволюції фортифікації під впливом змін у тактиці облоги в нашій історіографії здійснено вперше. Автор зробив цікаві висновки, що підтверджують розвиток укріплень на Правобережній Україні в XV-XVII ст. у руслі загальноєвропейських процесів з незначним відставанням» [8, с. 134].

«...У роботі розглядається також роль бастейових і бастіонних укріплень у захисті території Правобережжя від вторгнень з півдня, з боку Туреччини та Кримського ханства. У цьому сенсі цінними є міркування автора щодо розвитку системи укріплень перлини української фортифікації – Старого та Нового замків у Кам'янці-Подільському... Накреслена ним схема розвитку фортифікації на Правобережній Україні під впливом змін у тактиці облоги в пізньосередньовічному і ранньомодерновому періодах, виділені особливості нього процесу слугуватимуть надійним орієнтиром для подальших наукових досліджень: що археологічних, що історико-архітектурних [8, с.135].

Таким чином, навіть ті фахові висновки, які встиг зробити Олексій Глушок за короткий, як спалах метеора, відрізок земного життя, вказує, що якби не збіг обставин, він міг би досягнути значно більшого. На мою думку, за значимістю дослідницького таланту серед археологів – уродженців Хмельницького – Олексія Глушка можна поставити услід за відомим попередником – доктором історичних наук, професором О.М. Приходнюком.

Джерела і бібліографія

1. Глушок О.В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2009. – С. 123.
2. Там само. – С. 9.
3. Там само. – 124 с.
4. Товстенко Т.Д. Нове слово у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на Правобережній Україні // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 20. – К., 2011. – С. 327.
5. Там само. – С.330.
6. Пламаницька О.А. О.В. Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). / Рецензія. – К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с., 90 рис., 2 мапи. // Археологія, 2013, №4. – Київ, 2013. – С.131-132.
7. Там само. – С. 133.
8. Панашко С.Д. О.В. Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). / Рецензія. – К.: Унів. вид-во

«ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с., 90 рис., 2 мапи.// Археологія 2013, №4. – Київ, 2013. – С.134.

9. Там само. – С.135.

*Каленська А.В.
м. Хмельницький*

КОЗАЦЬКІ ХРЕСТИ НА ПІВНОЧІ ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

На основі архівних джерел та історіографії автор ставить за мету дослідити архітектурні особливості козацьких хрестів на території Полонцини, етнічні землі якої знаходяться в південно-східній частині Волині та розкрити невідомі сторінки історії.

Ключові слова: південно-східна Волинь, козацький хрест, Поляна (Нучпали), легенди, Полонне.

Живими свідками історичного минулого, які могли б розкрити невідомі досі сторінки історії є козацькі поховання.

Хрест часто виступає як сакральний план храму, міста, поселення, підкреслюючи цим ізоморфність споруди - зразку космічного світу.

Надмогильні споруди у вигляді кам'яних хрестів на території України набули поширення у XVII-XIX ст. Їх появу традиційно пов'язують з козаками, тому у народі вони часто так і називаються – “козацькі”. Поряд із шаблею, шароварами, люлькою та зачіскою “оселедець” у народному сприйнятті кам'яний хрест став невід'ємною частиною козацької субкультури. Кам'яні “козацькі” надмогильні хрести належать до нерухомих меморіальних пам'яток історії та культури [1, 32-35].

Порівнюючи кам'яні хрести з аналогічними релігійними спорудами, слід, перш за все, відзначити важливість символу хреста у системі вірувань волинян. Згідно з цими віруваннями, під час другого пришестя Спасителя над кожною труною просяє дивним світлом хрест. Це світло буде чудесним знаком воскресіння і преображення для спочилих. Тому позбавлення людини хреста в народі розумілося майже як прокляття, як позбавлення надії на майбутнє воскресіння. Без хреста, поза освяченим місцем ховали здебільшого самогубців. За особливостями намогильних монументів можна виділити наступні регіони: Волинь, Поділля, Закарпаття, Причорномор'я, Придніпров'я [12, с. 25].

Дослідженням кам'яних хрестів Волині займалися М.Сохацький [7] та О.Дегтярчук [3], на праці яких посилається автор при порівнянні меморіалів. Слід зауважити, що кам'яні хрести для Волині (зона мішаних лісів)

не є типовим і зустрічаються досить рідко. Традиційно на могилах встановлювали дубові хрести. Кам'яні споруди ставились переважно на могилах козаків, які потрапили в ті краї, розпорошившись після Берестецької битви. Наприклад, у с. Івання Дубенського району на захід від церкви знаходяться два хрести грецького типу, виготовлені з білого пісковика. Написи на них відсутні. У с. Мирогоща знайдені два хрести грецького типу і один розширеного. Поховання в селі Млинівці Кременецького району нараховує 16 хрестів. Вони виготовлені з пісковика. 13 з них – грецькі, 1 – мальтійський, 2 – розширених.

Отже, як бачимо, типи найбільш поширених на Волині хрестів співпадають з подібними на Придніпров'ї. Схожим для цих регіонів є досить рідке застосування граніту як матеріалу для виготовлення намогильних монументів (на Волині – у с. Морозівка Корецького району, у нас – поблизу руїн Кодацької фортеці). Це пояснюється бідністю покладів цього каменю. Особливістю Волині є позначення кам'яними хрестами дитячих та жіночих поховань. Досить часто кам'яні меморіали у цьому регіоні ставились на честь якоїсь події. Так, при дослідженні І.К.Свешніковим козацького кладовища біля Михайлівської церкви (Берестечко) було знайдено два хрести без поховань під ними [3, с. 102].

Повною мірою різняться написи на хрестах Волині та Придніпров'я. Більшість написів рідного для автора регіону починається словами “Здесь почивает раб Божий ...”. Іноді зустрічаються також “Преставился раб ...” та “Здесь погребен ...”. Написи виконані мішаною (церковно-слов'янською і українською) мовою. Часто зустрічаються криптоніми “ІН-ЦІ” (Ісус Назаритянин – Цар Іудейський). Дуже рідко написи на хрестах Дніпропетровщини, крім імені і дати смерті, несуть у собі додаткову інформацію про фах, стан, вік і т.п. померлого. На Волині більшість хрестів не мають написів, але якщо вони все ж таки мають місце, то відрізняються оригінальністю. Наприклад, на північний схід від села Пилипче знаходиться кам'яний хрест з викарбованими словами: “Євстафій Мельник. Помоліться по мені брати” [7, с. 45]. Натрапляємо на них в чисельних населених пунктах, особливо в місцевостях біля замків і фортець. Як правило, під час облоги і штурму тут гинули найвідважніші сини України, які знайшли вічний спочинок по земних дорогах у волинській землі. Їхні подвиги в ім'я рідної держави, церкви свято зберігає народна пам'ять та нечисленні, через окупацію нашими сусідами “братами”, документальні та історичні джерела [11, с. 10].

Поблизу Полонного знаходиться більше десятка курганів і могил, пам'яток козацької звитяги та слави. Полонне по праву називають містом козацької слави. Тут в різний час пролягли бойові шляхи українських гетьманів, що стояли на чолі національно-визвольного руху, козацьких полководців, ватажків селянських виступів.

З 1648 року Полонне було сотенним містечком Волинського полку армії Богдана Хмельницького, та час від часу жорстокі бої навколо містечка тривали аж до 1675 року [6, с. 49].

Козацькі могили, що знаходяться на полях по дорозі на Миропіль та в 15 км від Полонного на Шепетівку є німими свідками великих битв запорізьких козаків, які відбувалися під Полонним в XVII ст [4, с.65].

Народні перекази зберігають про бойові дії козаків під проводом Богдана Хмельницького в ході національно-визвольної війни 1648-1654р.р. під час облоги Полонного окремі фрагменти тих боїв. Тому маємо констатувати, що волиняни завжди пам'ятали про полеглих козацьких лицарів під Берестечком і поставили на їх могилах ще в другій половині XVII ст. кам'яні хрести-пам'ятники. І не про вікове забуття, і не шанування козацьких поховань свідчать нам ці кам'яні хрести на могилах українських лицарів, а й про вікову шану і пам'ять про найкращих синів України, полеглих тут за її волю.

Без сумніву, – знаходимо в історичних джерелах, – що поховали полеглих саме за православним християнським звичаєм, а самі хрести-пам'ятники були виготовлені волинськими майстрами, поставлені, освячені нашими священиками всупереч волі польських окупантів землі нашої ще в другій половині XVII ст. [2, с. 23].

Кам'яні “козацькі” надмогильні хрести належать до нерухомих меморіальних пам'яток історії та культури. Виготовлялися вони з м'яких порід каменю: пісковика чи вапняку, залежно від ресурсів регіону. Вирізняють кілька типів “козацьких” кам'яних хрестів. Найбільш ранні мали прямокутні, заокруглені або трикутні рамена. Пізніші хрести – з трилистими закінченнями на раменах.

Існують чотири базових види цих пам'яток: трьох кінцевий хрест, скісний, прямиий та шести-восьми кінцевий хрест.

Виготовлення кам'яних надгробків коштувало недешево, тому їх могли собі дозволити лише заможні верстви населення. Наприклад у 1782 році виготовлення кам'яного могильного хреста коштувало цілого статку – 25 карбованців. Кожен хрест виготовлявся на замовлення за православними канонами, проте його оформлення часто було індивідуальним [12, с. 45].

Полонщину не дарма називають краєм козацької слави. За однією з місцевих легенд, на полонському цвинтарі є камінь, об який чи то Кармелюк, чи Тарас Бульба точив свою шаблю. А найбільша загадка хрест, знайти якого неважко. Кам'яний хрест XVII століття височить лише за кілька кілометрів від Полонного в бік Мирополя. З дороги сюди навіть є вказівник. Висока могила, що насипана колись людськими руками на видному місці посеред поля, край битого шляху, дійшла до нас через століття.

Хрест витесаний з масивної брили пісковика жовто-коричневого ко-

льору. За типом це лапчастий грецький хрест з трикутними боковими раменами та ромбічними верхнім і нижнім. Утворюється схрещенням прямокутних або квадратних рамен, що перетинаються під прямим кутом. Основна ознака хреста – рівність рамен. Догматично це означає заклик до Христа усіх чотирьох сторін світу. Нижнє рамено подовжене і уступом переходить у постамент звуженої донизу трапецієподібної форми. Повна висота хреста (за виключенням вкопаної частини) 1,75 м, від верхівки до основи постаменту – 1,35 м, ширина рамен – 0,77 м. Поверхня місцями пошкоджена та вивітрена, у нижній частині помітні сліди недавньої реставрації.

Старожили завжди вважали це місце, поряд із хрестом, святим. Жодної наруги не чинили. Поля орали кіньми і могилу акуратно оборювали. Скільки легенд ходить довкола цього хреста – не полічити. Головною легендою є те, що знак встановили на місці битви козаків із ворогом. Інша легенда свідчить, що тут похований козацький ватажок. Проте існували й, наприклад такі, що стверджують, нібито хреста поставили на місці смерті селянки, котра не вижила під час пологів. За радянщини атеїсти намагалися знищити історичну пам'ятку. За вказівкою Полонського райкому партії його закопали в землю. Однак невдовзі, в 1939 році, на вимогу військових знов встановили на колишньому місці. Хрест був позначкою на військових картах для літаків Тиранівського аеродрому. Ну і яка ж старовина без легенд про скарби? Кажуть, нібито саме цим хрестом козаки позначили місце, де закопані багатства. Місцеві вірили в це настільки сильно, що в 80-х роках минулого століття, під час проведення меліорації, робітники підйомного крана підняли хреста і потужним екскаватором почали рити котлован, шукаючи золото. Лише після втручання голови колгоспу котлован загорнули, а хрест поставили на те саме місце [8].

В 15 км від Полонного в сторону Шепетівки розташоване село Поляна (Нучпали). При в'їзді в село біля залізничного полотна стоїть кам'яний козацький хрест ідентичний Полонському. Це кам'яний хрест з лапчастими раменами, виготовлений із сірого крупнозернистого пісковика. Висота 0,88 м, ширина 0,47 м. За типом це лапчастий грецький хрест з трикутними боковими раменами та ромбічними верхнім і нижнім.

Один хрест встановлений над спільною могилою. Хрести, які відомі як лапчаті чи комбіновані лапчато-прямі, були на могилах простих козаків, тоді як на могилах отаманів – латинські хрести. Протягом віків селяни дбайливо доглядали святиню: обкошували траву та зілля, поставили оградку, перед Великоднем білили та пов'язували рушник, який був прикрасою та оберегом протягом року.

За історичними даними князь Станіслав Любомирський, воєвода Краківський, одержав у спадщину Полонне та Полонську волость у 1620 році,

в яку входило село Нучпали. Яке згадується у акті 1624 року, в якому говориться про кількість димів, які підлягають оплаті подимного під час війн Богдана Хмельницького [10, с. 203].

Селяни бережуть та переказують легенди про козацький хрест. Одна з легенд розповідає, що у 1618 році під час набігу татарських орд, які стали регулярними з др. пол. XV ст. до початку XVIII ст. Татари майже щороку грабували і спустошували землі Полонщини, які знаходились неподалік сумнозвісного Чорного шляху, яким татари просувалися вглиб волинських земель. Головний тягар оборони рідної землі ліг на плечі городян, селян і нової сили, що піднімалася – козацтва. Під час одного з таких набігів на виручку селянам кинувся загін козаків. Які вступили у бій з татарами, що дозволило сховатися місцевим мешканцям села в лісі. Татари відступили, а козаки поховали своїх побратимів і поставили хрест над спільною могилою.

Інша легенда розповідає, що після кровопролитних боїв, що вели загони М.Кривоноса місто Полонне на деякий час стало козацьким, але у травні 1649 року польський уряд розпочав наступ на козацьку Україну в районі південно-східної Волоні. З боями польські хоругви захопили Полонне, а також Шепетівку, Звягель, Любар, Гриців. Відступаючи козаки в сторону Шепетівки та на полі біля села Нучпали похоронили своїх загиблих побратимів. Та в ході успішного наступу армії Б.Хмельницького на початку липня територія Полонщини знову була звільнена від ворога. Повертаючись знову козаки поставили на могилі хреста. За козацькими звичаями на могилах побратимів ставили кам'яні хрести. Камінь для козацьких хрестів використовували з місцевих каменоломень, який залишився після будівництва костьолу Святої Анни [9].

Козацькі могили, що знаходяться на полях по дорозі на Миропіль та Шепетівку є німими свідками великих битв запорізьких козаків, які відбувалися під Полонним в XVII ст.

Події, пов'язані з боями Визвольної війни біля м. Полонного, були висвітлені в піснях та думках. Одну з них Леся Українка записала у другій половині XIX ст. в Полонному.

“Ой у полі жито копитами збито...

Під білою березонькою козаченька вбито.

Ой убито, вбито, затагнено в жито.

Червоною китайкою личенько накрито” [5, с. 34].

Козацькі поховання XVII ст. на історичній Волині, на превеликий жаль, цілковито недосліджені, тому й автор під час написання цієї наукової розвідки змушений був виключно покладатися на власні попередні дослідження і на надруки з цієї теми. Маємо також пам'ятати, що могили наших героїчних предків є не лише наш біль і сум, а й наша слава і наша гордість.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.), Винокур І.С., О.М. Тітова, І.К. Свєшніков та ін.: Навч. посібник. – К., 1997. – 450 с.
2. Витте Е.И. Древнейшие города Волыни в историческом описании. / Е.И. Витте. – Почаїв, 1913. – 150 с.
3. Дехтярчук О. Кам'яні хрести Волині, Дубенщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. / О.Дехтярчук. – К., 1999. – 350 с.
4. Кобильчак Г.Г., Паска В.А. Полонне минуле і сучасне / Г.Г. Кобильчак, В.А. Паска. – ТОВ “Приватна друкарня”, 2008. – 380 с.
5. Сваричевський А.В. Буду жити... (Слідами Лесі Українки на Хмельниччині). / А.В. Сваричевський. – Хмельницький, 1991. – 221 с.
6. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. / Г.Я. Сергієнко. – К., 1963. – 356 с.
7. Сохацький М. Кам'яні хрести козацької доби на Борщівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. / М. Сохацький. – К., 1999. – 180 с.
8. Спогади Тимощука Василя Івановича (нар. 5.08. 1925 р.) Записано А.В. Каленською 23 березня 2011 р. в м. Полонне, Хмельницької обл. // Архів Каленської А.В.
9. Спогади Лебіги Ольги Григорівни (нар. 7.02. 1947 р.) Записано А.В. Каленською 21 березня 2012 р. в с. Поляни, Шепетівського р-ну, Хмельницької обл. // Архів Каленської А.В.
10. Теодорович М.І. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том 1,3 – Почаїв, 1888, 1893. – 180 с.
11. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині / С.В. Трубочанінов. – Кн. 2. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 80 с., іл.
12. Широцький Кость. Надгробні хрести на Україні // Намогильні хрести запорозьких козаків. / Кость Широцький. – Одеса, 1998. – С. 150.

Комарницький О.Б.
м. Хмельницький

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНІ ЧИСТКИ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1930-х рр.

У 1930-ті рр., на відміну від 1920-х рр., масових відрахувань студентів за приховування соціального походження не було. Ми не можемо погодитися із сучасним українським істориком О.Л. Рябченко, яка вважає, що «виключення студентів все більше набуває іншого змісту – на зміну

виключенням за соціальним походженням приходили арешти за «контрреволюційну діяльність» [1, с.171]. Наявні документи свідчать про не поодинокі відрахування студентів з вишів.

Виші, відраховуючи студентів, керувалися у своїй діяльності нормативно-правовими актами. 23 березня 1930 р. вийшла постанова президії ЦВК СРСР «Про усунення викривлень виборчого законодавства Союзу РСР», а 5 квітня того ж року – відповідна постанова ВУЦВК, які регламентували поновлення молоді у складі студентів, відрахованої у 1928-1929 рр., як такої, що була позбавлена виборчих прав, у разі, якщо їй поновили виборчі права. Студентів, яких відраховували за те, що виборчих прав були позбавлені їхні батьки, поновлювали у студентських лавах, у випадку, коли батьки не проводили активної боротьби проти радянської влади. Крім того, кожний поновлюваний студент мав довести, що він повністю розірвав контакти із своєю сім'єю [2, с.333]. Влітку 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про виключення із вузів», в якій зазначалося, що з останнього курсу вишів могли відрахувати з дозволу відповідного Наркомату лише у випадку наявності «контрреволюційності», встановленої органами ДПУ [3, с.203].

Відповідальність за перевірку соціального походження молоді покладалася на дирекції, партійні і комсомольські організації інститутів та технікумів. Вони регулярно надсилали відповідні запити за місцем проживання студентів, де просили повідомити про соціальний стан їхніх батьків і «докладно сказати скільки мали землі, яка була будівля, скільки мали худоби..., чи не служив [хтось] у жандармерії, білих або бандитських арміях, як відносилися [батьки] до розбору панського майна..., чи не позбавлялися виборчих прав, розкуркулювався хто небудь з [їхньої] родини» [4, арк.5-6] тощо. Наприклад, у липні 1930 р. секретар партосередку Кам'янець-Подільського ІНО Поліщук звернувся до Війтовецького РПК із проханням розслідувати справу студента-комуніста Л.Богача, який походив із с. Купель і надіслати відповідні матеріали. У листі зазначалося, що сільська рада повідомляла, що він походить із сім'ї середняків. Водночас, громадянин Ржотневич доносив, що сім'я Богача «куркульська», а брати студента – офіцери армії УНР, боролися проти Червоної армії. РПК під час попереднього листування дав Богачу позитивну характеристику [5, арк.99]. 4 січня того ж року секретар партосередку ІНО повідомляв Харківському ОПК, що в них працював Сіріс, який походив з м. Гайсин. Його батьки займалися торгівлею і були позбавлені виборчих прав. Там же працювала і рідна сестра Сіріса – Роза, яка закінчила кам'янецький виш. Тому партосередок пропонував Харківському ОПК перевірити, чи не зв'язані Сіріси із своїми батьками [5, арк.16]. 22 жовтня 1932 р. директор Кам'янець-Подільського ІСВ В.Четвериков у своєму листі до Довголів-

ської сільської ради Ляховецького району Шепетівського округу просив надіслати характеристику на студента інституту І.Панасюка. Невдовзі голова сільради Надер повідомив, що батько Панасюка займався спекуляцією і лихварством. На початку 1930-х рр. його розкуркулили [6, арк.42-43].

Виявляючи «класову пильність», до дирекцій навчальних закладів зверталися з відповідними листами місцеві органи влади. Так, 5 серпня 1934 р. у відповідь на повідомлення Дерев'янської сільської ради із Кам'янець-Подільського педтехнікуму відрахували Марію і Лідію Белінських, Н.Банішевську, батьки яких «[були] кулаками, експортниками, виключені з колгоспу та позбавлені виборчих прав» [7, арк.224]. У листопаді 1930 р. до дирекції цього ж закладу надійшло звернення комсомольського осередку с. Лошківці Солобковецького району, у якому містилося прохання «вигнати зі школи» Янова, який під час вступу до технікуму підробив документ про свою належність до комітету незаможних селян [8, арк.22-22зв.].

Мали місце випадки, коли студенти заявляли на своїх колег. Так, 8 травня 1930 р. на засіданні бюро Кам'янець-Подільського ІНО розглянули заяву комсомольця Я.Вайнштейна про те, що батько кандидата в члени партії Богдан був лісником і служив в армії УНР. Обвинувачувана заперечувала ці факти. Не підтвердила їх і сільська рада. Тому бюро, не маючи більше відомостей, передала справу Богдан на розгляд ОКК [9, арк.71]. Комісія, провівши власне розслідування, виявила, що обвинувачення були безпідставними [10, арк.30]. 6 грудня 1930 р. було розглянуто лист студента РПШ Совочкіна про те, що в ІСВ навчалися Дарібогів – син куркуля, колишнього петлюрівського діяча, а також донька священика З.Лазаревич [11, арк.6]. У 1933 р. студентка Кам'янець-Подільського ІНО Кушнір повідомила про свою землячку однокурсницю Е.Меджибовську, батько якої був орендарем млина у Старій Ушиці. Сама Меджибовська при вступі у партію приховала цей факт [12, арк.68]. Загальні збори комуністів і комсомольців Проскурівського польського педтехнікуму ухвалили постанову про виключення з технікуму Місецького і клопотали про зняття з роботи голови Куровечиської сільської ради, який у характеристиці студента, не вказав, що він «куркуль» [13, с.350].

9 червня 1934 р. начальник головного управління навчальними закладами НКВП СРСР Д.Петровський на активі київських вишів зазначав, що після ліквідації апеляційних комісій у деякої частини студентів розвинувся «смак до адміністрування» і «засідательської суєти». Вони почали обговорювати і дискутувати накази директорів вишів про поновлення у складі студентів, що призводило до перевірок на місцях. Цікаво, що коли Д.Петровський запитав одного із виступаючих, чи знає він хоча б біографію студентки та її батька, відрахування якої так домагалися, то виявилось, що не знає. Він має лише дані, що це рішення прийняла громадська

організація, а тому директор інституту мав підкоритися [1, с.164-165].

Як правило, після отримання дискредитуючої інформації на певного студента його відраховували з інституту. Наприклад, у 1935 р. було звільнено студента Вінницького педінституту М.Боднара, батько якого був церковним старостою. Покинула ряди студентів і З.Швачка, яка «приховала» своє соціальне походження [14, арк.16]. У 1936 р. відраховали сина власника підприємства по обробці шкіри Пурира, а також вихідця із сім'ї торгівців Д.Столяра [15, арк.37]. У березні 1930 р. за приховання соціального стану (донька священника), протекціонізм (влаштувала свою сестру на посаду учителя), за «байдуже» ставлення до партобов'язків виключили з партії і відповідно з інституту студентку Волинського ІНО Носікову [16, арк.5]. У Житомирському учительському інституті своє соціальне походження «приховала» Б.Шимельфарб, батьків якої позбавили виборчих прав. Дітьми «контрреволюційних елементів», яких засудили до різних термінів ув'язнення чи розстріляли, були М.Ковальчук [17, арк.8], Білошицька, Островський, Кальвиш [18, арк.135], Ясенецька [18, арк.178].

У Кам'янець-Подільському ІНО у квітні 1930 р. із комсомолу виключили Р.Розентул, батько якої займався торгівлею. Вона підтримувала студентів («розклавшийся чуждий елемент»), яких відраховували з інституту у 1929 р. Крім того, Розентул мала родичів-спекулянтів [19, арк.14], [20, арк.14]. Мав зв'язок з «чуждим» елементом і Д.Мільштейн. Він одружився на дівчині, позбавленій виборчих прав, жив з «нетрудових» прибутків. Донькою куркуля оголосили Г.Кушнір. Вона не цікавилася «політичними питаннями, не дорожила комсомольським квитком», не брала активної участі у роботі осередку ЛКСМУ, а отже була «баластом» [19, арк.22], [20, арк.15]. М.Жидачевського колеги по осередку характеризували як «безініціативного» комсомольця. Його батько на одному із сільських сходів зазначав, що вступає в ТСОЗ, аби його син закінчив інститут. Перед цим він говорив: «Не піду в СОЗ [ТСОЗ], там у мене заберуть коні, що я буду робити, хто буде працювати на дітей» [19, арк.24], [20, арк.18]. Як людину «малої продуктивності» називали Б.Берман. Вона була членом сіоністської організації, «видавала» себе за емігрантку (прибула з Галичини), що згодом не підтвердилося. Її батько займався спекуляцією [19, арк.25], [20, арк.19-20]. За ці, часто надумані причини, цих осіб виключили з комсомолу. Виключили з ЛКСМУ також С.І.Боград. Її звинуватили в тому, що вона була донькою «журналіста-контрреволюціонера», якого у 1926 р. розстріляли за контрреволюційну діяльність [21, арк.53]. За зв'язок з «куркульським елементом» (батьком дружини), не передачу своєї землі (4,5 дес.) у колгосп, за пияцтво ряди комсомольців покинув С.С.Островський [10, арк.15]. В.Джогу винесли догану. Він у 1922 р. був членом «Просвіти», у якій брав участь у роботі драматичного гуртка. Як і його односельці під-

озрювався у підтримці повстанського отамана Я.Гальчевського. Крім того, брат студента служив в армії УНР. Під час вступу у виш Джога приховав своє соціальне походження, показавши себе сином батрака [19, арк.14-15]. Рішення по персональним справам О.І.Козаревич і Е.І.Меджибовської відклали до з'ясування соціального стану батьків [22, арк.57, 68].

В жовтні 1932 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ нараховувалося 46 «класово-ворожих елементів». Серед них – Косовська-Розенкранц, яку звинуватили в тому, що вона була дружиною «петлорівця» і сестрою офіцера білогвардійської армії, Голуб (син нафтопромисловця), Гальперін (донька лісопромисловця), Парицька (донька поміщика), Ільєв (син поміщика), Хіхловський (син управляючого поміщицького маєтку) [22, арк.83].

З I курсу мовно-літературного факультету Черкаського ІСВ відрахували «куркуля» П.Завгороднього. Один з дописувачів повідомляв, що він вступив до ТСОЗу лише під загрозою бути висланим за межі України [23]. У цьому навчальному закладі на II курсі агробіологічного факультету «виявили» доньку колишнього поліцейського Л.Товстоп'ят [24]. У Київському ІПО в 1931 р., як інформував дописувач вишівської газети «За комуністичні кадри», на літературному відділі навчався син «куркуля» Якименко [25].

У Проскурівському польському педтехнікумі як дітей «куркулів» відрахували із закладу Ю. і Я.Квятковських [26, арк.225], [27, арк.162], [28, арк.12], А.Вишневецького, М.Бродовську [27, арк.144-144зв., 148, 163], [29, арк.21], В.Процович [28, арк.12], Г.Лапінську [26, арк.228], К.Білінську [27, арк.229, 231], Й.Місецького [13, с.350], «спекулянтку» Телігову [27, арк.88, 144-144зв.], [30, арк.27].

З Кам'янець-Подільського педтехнікуму у лютому 1932 р. зі складу студентів відрахували О.Швачинську як доньку священика [31, арк.8зв.]. У жовтні наступного року навчання покинули Ільєва, Бабинський, Шевчук, яких визнали «класово-ворожим елементом, що приховав своє минуле, пролізши до технікуму» [32, арк.58]. З Вінницького українського педтехнікуму відрахували 8 студентів, позбавлених виборчих прав [33, арк.26], [34, арк.49], [35].

У Київському російському педтехнікумі у 1930-1931 н.р., серед студентів було «виявлено» сина священика, а також проповідника секти баптистів. На жаль, в архівному документі їхні прізвище не фіксуються [36, арк.7]. У 1931-1932 н.р. з педтехнікуму відрахували 3 студенти як «класово-ворожий елемент» [37, арк.10], у 1933-1934 н.р. – 4 особи як «соціально-чужий елемент» [38, арк.84]. У 1934-1935 н.р. із закладу відрахували 5 дітей «куркулів» [39, арк.23], [40, арк.15]. У тому ж навчальному році в Київському польському педтехнікумі навчання покинули 7 студентів, яких визнали «класово-ворожим елементом» [41, арк.1, 13].

У Ржищівському педтехнікумі навчався М.Кубрак, син «куркуля» [42]. Студент Ф.Скопєць при вступі у заклад «приховав свій соціальний стан». О.Гущенко походив з сім'ї крамаря. Батька студента Захарченка визнали спекулянтом й позбавили виборчих прав [43], [44]. З Канівського педтехнікуму відрахували О.Шейко, яка «пролізла» у заклад як «середнячка». Згодом партосередок і колгосп подали матеріали, що вона походила з «куркулів», а її сім'я «пролізла в колгосп з метою [його] розвалити». Крім того, батько ігнорував господарсько-політичні кампанії [45, арк.54].

Згодом частину відрахованої молоді відновили у складі студентства. Наприклад, апеляційна комісія Вінницького обласного відділу народної освіти у липні 1934 р. поновила у правах студентку Проскурівського польського педтехнікуму Зендеровську, а наступного місяця – Лопатинську [29, арк.26-28]. 25 грудня того ж року заступник наркома освіти УСРР Хаїт своїм наказом скасував наказ директора Польського педінституту про відрахування із вишу Б.П.Тахмановського як сина «куркуля». Пізніше з'ясувалося, що батько працював у колгоспі ім. Мархлевського (с. Гута Яцковецька Кам'янець-Подільського району), виборчих прав не позбавлявся. У зв'язку з цим Хаїт у своєму наказі попереджав всіх директорів інститутів та технікумів, що в разі, якщо вони допустять безпідставне відрахування студентів, їх буде приєднано до судової відповідальності [46, арк.3].

Таким чином, у 30-х рр. ХХ ст. у педагогічних навчальних закладах мали місце поодинокі випадки відрахувань студентів за соціальною ознакою. Відповідальність за перевірку соціального походження молоді радянська влада, яка не змогла впродовж 20-х рр. повністю «вичистити» педагогічні виші, покладала на дирекції, партійні і комсомольські організації. В інститутах і технікумах практикувалася система доносів, коли студенти заявляли на своїх однокурсників. Частину відрахованих після подання апеляцій відновили у складі студентства.

Джерела і література:

1. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія /Ольга Рябченко. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
2. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років /авт. кол.: В.С.Бакіров, В.М.Духопляников, Б.П.Зайцев та ін.]. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.
3. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.) /Г.І.Ясницький. – К.: вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.27.
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.27.
6. Там само. – Ф.Р.302. – Оп.4. – Спр.31.
7. Там само. – Ф.Р.300. – Оп.1. – Спр.84.

8. Там само. – Спр.12.
9. Там само. – Ф.П.4. – Оп.1. – Спр.25.
10. Там само. – Спр.22.
11. Там само. – Спр.30.
12. Там само. – Ф.П.12. – Оп.1. – Спр.12.
13. Алтухова О.І. Про польський педагогічний технікум в м. Проскуріві /О.І.Алтухова //Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. наук. конф., м.Хмельницький, 23-24 червня 1999 р. /[редкол.: А.І.Мельник (гол.), Ю.І.Блажевич, Л.В.Баженов та ін.]. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.347-350.
14. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.136. – Оп.6. – Спр.603.
15. Там само. – Ф.П.292. – Оп.1. – Спр.35.
16. Державний архів Житомирської області. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.25.
17. Там само. – Спр.56.
18. Там само. – Спр.71.
19. Держархів Хмельницької обл. – Ф.П.1603. – Оп.1. – Спр.230.
20. Там само. – Спр.830. – Арк.14.
21. Там само. – Ф.П.1605.– Оп.1. – Спр.6а.
22. Там само. – Ф.П.12.– Оп.1. – Спр.73.
23. Машкару зірвано (Пост «Студента революції») //Студент революції. – Харків, 1931.– №4.– С.27.
24. Біо-бак. Вигнати їх /Біо-бак //Там само. – С.27.
25. Я. Ось його обличчя /Я. //За комуністичні кадри. – К., 1931. – 10 березня. – №12 (27).– С.3.
26. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1.
27. Там само. – Спр.7.
28. Там само. – Спр.18.
29. Там само. – Спр.5.
30. Там само. – Спр.10.
31. Там само. – Ф.Р.300.– Оп.1. – Спр.30.
32. Там само. – Спр.31.
33. Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.24.
34. Там само. – Ф.П.29. – Оп.1.– Спр.526.
35. Куций Г. Таким не місце у радянському виші /Г.Куций //Студент революції. – 1930.– №18-19. – С.48.
36. Державний архів міста Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11.
37. Там само. – Спр.27.
38. Там само. – Спр.67.
39. Там само. – Спр.135.
40. Там само. – Спр.137.
41. Там само. – Ф.Р.807.– Оп.1. – Спр.18.
42. З купи листів (І.Олянюк) //Студент революції. – Харків, 1931.– №13. – С.33.
43. К-к. Бюрократи розперезались /К-к //Там само. – №24. – С.29.

44. З купи листів // Там само. – №24. – С.29
45. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.166.– Оп.11. – Спр.330.
46. Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.300. – Оп.1. – Спр.88.

Красносілецький Д.П.

м. Хмельницький

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАГОНУ ВІНЬКОВЕЧЧИНИ У 1921 – 1922 рр. ПІД ПРОВОДОМ ОТАМАНІВ БЕРНАЦЬКОГО ТА БЕРЕЗНИЦЬКОГО

В статті здійснено аналіз антибільшовицької боротьби селян Віньковеччини в 1921 – 1922 рр. Простежено рух повстанського загону отаманів Бернацького та Березницького на території цього регіону та ставлення до нього місцевих жителів.

Ключові слова: *отаман, повстанський загін, повстанці, Березницький, Бернацький.*

В умовах сучасного державотворення, становлення української спільноти та структуризації відносин між окремими соціальними групами та державою, сьогодні у всій своїй складності, постала в сучасній українській історіографії необхідність ґрунтовного дослідження антибільшовицького селянського повстанського руху першої половини 1920-х рр. Розкриття даного питання тісно пов'язано із діяльністю повстанських загонів у кожному регіоні України, зокрема й на Віньковеччині. Розташована між Дунаєвечною та Деражнящиною, вона була охоплена масовим повстанським рухом проти насилля радянської влади. Місцеве населення долучалося до діяльності різних повстанських загонів (наприклад, отаманів П. Бистрицького, Я. Гольчевського), формувало власні отаманські загони (наприклад, отаманів П. Костенка, І. Бернацького (Бернадський) та К. Березницького (Березінський)), піднімалося на стихійне повстання організоване підпільними організаціями чи повстанськими комітетами. Тому не випадково, 29 жовтня 700 осіб із загону Палія, пройшовши через Ярмолинці і Солобківці, зайшли у містечко Зіньків. Паралельно з ним рухався загін чисельністю 200 штиків і 30 шабель з 10 кулеметами через с. Грим'ячка на с. Бебехи [17, арк 288], Яснозір'я, Охримівці. Далі повстанці попрямували на Деражнящину. Рух повстанців сприяв активізації у

містечку Зіньків стихійного повстання під проводом Сергія Матушака, у якому були задіяні члени Зіньківської підпільної повстанської організації «Січовик». Повстання охопило близько 400 осіб із містечка та околиць сіл, утворився навіть повстанський загін під проводом Павла Костенка. Заворушення тривали 5–6 діб, доки не придушено червоноармійцями [7, арк. 11(А), 9].

Але своєю оригінальністю з-поміж інших виокремлювався повстанський загін, отаманами якого були – І. Бернацький, К. Березницький та Белковський. До складу загону входили здебільшого мешканці Віньковеччини, а також дезертири Червоної армії і, навіть, карні злочинці. Історія загону дещо заплутана і в деякій мірі утаємничена, що на нашу думку, було спричинено прагненням самих отаманів.

Проводячи військові операції повстанці періодично змінювали місце дислокації, розпорошувалися на дрібні групи і збиралися у великий загін, часто змінював свою назву, чим унеможлилювали вести більшовикам їх облік, слідкувати за їхніми діями [14].

Спочатку повстанським загonom керував Іван Бернацький, а Клим Березницький був його помічником. Перший з них родом з с. Женишківці. Він підтримував зв'язок із закордонним повстанським центром, створив повстанський загін, який за внутрішньою структурою був подібний до регулярних частин армії УНР [12, с. 14].

Відомо, що у червні 1921 р. у Проскурівському повіті діяв загін чисельністю близько 40 осіб під командою Березницького, Бернацького і Панцижа [14]. В липні 1921 р. загін Бернацького нараховував 53 піших і 10 кінних бійців, на озброєнні у яких було два кулемети. Ад'ютантом отамана був Яким Балда («Коршун»). В ніч з 22 на 23 липня 1921 р. повстанцями загону під проводом Березницького побито голову Женишківецького волвиконкому Светникова, якого залишили в живих, оскільки він не був комуністом [12, с. 14-15].

На той час, окрім Проскурівського та Летичівського повітів Подільської губернії, цей загін розповсюджував свою діяльність й на села Ольгопільського повіту. В серпні 1921 р. Бернацький отримував завдання із-за кордону і, розповсюджуючи друковані листівки, агітував населення проти здачі продподатку [2, арк. 195]. Також Бернацький займався і збройною боротьбою проти більшовиків. Так, 12 серпня 1921 р., його загін в складі 70 піших та 10 кінних бійців, маючи на озброєнні два кулемета системи «Люїса», здійснив напад на продгрупу в с. Женишківці [12, с. 15].

У вересні 1921 р. загін Бернацького нараховував близько 40 осіб. Його діяльність охоплювала Летичівський та Літинський повіти [15, арк. 4]. В ніч з 8 на 9 вересня 1921 р. 30 кінних та 15 піших бійців, використовуючи три кулемета системи «Люїса», здійснили напад на м. Ялтушків. Повстан-

ці зруйнували усі державні установи та захопили продподатковий обоз, вбили інспектора карного розшуку та його секретаря [12, с. 15]. 12 вересня загін Бернацького чисельністю близько 90 осіб дислокувався у лісі біля с. Божиківці. Повстанці мали 25 коней, три кулемети, з яких один системи «Максим» [11, арк. 6]. А 14 вересня 1921 р. 40 бійців Бернацького здійснили напад на містечко Зіньків, де зруйнували канцелярію міліції, вбили міліціонера та 28 євреїв, залишили друковані агітки проти здачі продподатку [2, арк. 192, 195; 3, арк. 54; 16, арк. 42]. 15 вересня біля с. Майдан Вовковинський повстанці вбили льотчика та спалили літак, що приземлився з технічних причин.

18 вересня сім вершників цього загону в містечку Михалпіль вбили двох інструкторів по збиранню продподатку, поранили заступника голови волвиконкому, забрали печатку та документи волвиконкому, розклеїли савінківські та петлюрівські відозви. Того ж дня подібні відозви були розповсюджені у с. Королівка. Водночас такі ж відозви повстанці розклеїли в районі містечка Проскурів. В одній з них населення агітувалося до боротьби за самостійну Українську Народну Республіку, не виконувати продподаток і перешкоджати органам влади в справі проведення продподаткової кампанії. Підписана ця відозва Головним отаманом УНР С. Петлюрою, Начальником Штабу Ю. Тютюнником, Всеукраїнською Спілкою Хліборобів і Союзом Визволення України. Друга відозва закликала червоноармійців і робітників вступати в ополчення Антонова для визволення Москви і України від більшовиків. Вона була підписана Об'єднаним Комітетом Окружного Пролетаріату, командуючим Всенародним Ополченням Антоновим, головою Громадського Об'єднаного Комітету при Командуванні Всенародним Ополченням – Туріним і членами – Воскресенським і Кужиновим.

21 вересня Бернацький в оточенні восьми бійців прибув в с. Женишківці на концерт, присвячений голодуючим Поволжжя і змусив присутніх співати українську пісню „Ревуть, стогнуть невільники” [12, с. 15].

Згодом, загін Бернацького чисельністю 50 осіб двічі зазнавав поразки. 23 вересня біля містечка Вінківці (Воньківці) в бою з червоноармійцями кінної розвідки 208 полку 24 дивізії отаман І. Бернацький загинув. Також загін втратив п'ятьох бійців убитими, восьмих – полоненими, а також два кулемета. Тому 24 вересня 1921 р. загін очолив його помічник Клим Березницький [16; арк. 52, 64; 12, с. 16]. Поповнившись за рахунок мешканців с. Олександрівка, загін Березницького того ж дня здійснив напад на с. Дашківці [13, с. 20]. 29 вересня цей загін був у с. Покутинці, де побив місцевого голову [12, с. 14].

Водночас, в подальшому у документах проглядалася діяльність загону Бернацького, якого неодноразово вважали загиблим в черговий раз. 4

жовтня 1921 р. загін Бернацького був атакований червоноармійцями біля містечка Віньківці. Він втратив 6 повстанців і нібито отамана Бернацького, після чого вдався до втечі у напрямку с. Дашківці [18, арк. 73].

В ніч з 7 на 8 жовтня загін Бернацького здійснив напад на с. Бебехи. Було вбито одного і поранено двох більшовицьких активістів. На шляху сіл Шелехове – Женишківці повстанці зарубали шаблями трьох червоноармійців 208 пішого полку [13, с. 20]. Цікаво, що у жовтні проявив себе загін Березницького в складі 30 осіб, за яким стежили незаможні селяни [9, арк. 131]. 27 жовтня, о 23 годині, цей загін в складі 30-50 піших та 5 кінних бійців здійснив напад на містечко Віньківці, де було вбито двох червоноармійців [12, с. 14; 17, арк. 291].

Під час Другого Зимового походу 50 вершників загону Бернацького приєдналися до загону чисельністю 150 осіб під проводом Шлапака, який підпорядковувався отаману «Палію» [5, арк. 37].

21 листопада повстанці Бернацького вступили в бій з червоноармійським загonom біля містечка Зіньків. Дев'ятеро з них були вбитими, а десятеро отримали поранення. В ніч з 23 на 24 листопада 1921 р. загін Бернацького здійснив напад на містечко Віньківці [16, арк. 177-187]. Також 40 повстанців в районі с. Дашківці побили шомполами інспектора продподатку Осламівської волості та вбили міліціонера. О 2-й годині ночі вони попрямували у напрямку до містечка Бар [9, арк. 193].

А 1 грудня повстанський загін Березницького, що складався з 35 вершників, здійснив напад на м. Морозів, а потім – на с. Гута Морозівська [1, арк. 113; 16, арк. 212; 18, арк. 153]. 5 грудня у с. Пилипи загинув брат Івана – Клим Бернацький, який на думку дослідника К. Завальнюка теж був отаманом цього загону [13, с. 20]. 9 грудня загін Бернацького в складі 35 вершників здійснив напад на с. Філанівка, де було вбито двох осіб (агента особливого відділу та більшовицького активіста) [12, с. 14; 3, арк. 107]. 26 грудня загін Березницького в складі 15 кінних бійців розшукував в с. Курники збирачів продподатку [12, с. 14]. Вранці 28 грудня повстанці здійснили напад на с. Проскурівка Ново-Ушицького повіту [19, арк. 2]. Наприкінці грудня 1921 р. у зведеннях більшовицьких силових структур промайнула інформація про чергову загибель отамана Бернацького [16, арк. 272]. Всі ці події, незважаючи на інформацію про загибель отамана, дали підстави ДПУ вважати, у січні 1922 р. загопи Бернацького і Березницького діяли ніби окремо один від одного, нараховуючи відповідно 30 і 25 повстанців [6, арк. 66].

16 січня вісім повстанців загону Березницького біля с. Джуржівка Новоушицького повіту обеззброїли двох червоноармійців. 20 січня група Березницького чисельністю близько 8 осіб здійснила напад на містечко Віньківці. Повстанці вбили комісара, поранили голову сільського трибу-

нала, обеззброїли чотирьох червоноармійців й попрямували у с. Карижин Новоушицького повіту. В ніч з 27 на 28 січня вони діяли в районі с. Олександрівський Майдан [19, арк. 13, 19, 23].

За даними ДПУ, у лютому 1922 р. на Віньковеччині утворився новий повстанський загін під проводом Белковського [6, арк. 68]. Але він був не один. Поблизу містечка Зінків було створено загін чисельністю в 30 осіб під проводом Лудажницького, який 10 лютого дислокувався біля с. Женишківці [19, арк. 35].

20 лютого 1922 р. біля с. Капустяни трьома вершниками Березницького було захоплено підводу з продподатком. В період з 27 лютого по 12 березня загін Березницького був ліквідований, а сам отаман загинув під час бою біля м. Нова Ушиця [12, с. 14]. 10 квітня червоноармійський загін 24-го кавалерійського полку виявив штаб загону Березницького у с. Петрашівка. Під час сутички загинули троє повстанців. Та 25 квітня 1922 р. залишки цього загону здійснили напад на с. Чернш-Воловське Жмеринського повіту, де розташовувався 208 полк червоноармійців [4, арк. 87-88]. Ймовірно в подальшому загін виснажив себе й самоліквідувався.

Більшовицькі чиновники тішили себе іншою, малодостовірною, версією. Так, вищезазначені отамани активно проявляли себе з вересня 1921 р., діючи у взаємній згоді й підтримуючи зв'язок із адміністрацією С. Петлюри. Проте, не зрозуміло, з яких причин, в січні 1922 р. у с. Пилипи Олександрівські Березницький вбив Бернацького. Внаслідок цього отаман Бельковський спочатку відділився від загального загону, а згодом здався Летичівській міліції [10, арк. 35]. А отаман Березницький, змінивши тактику боротьби, діяв в Новоушицькому повіті в оточенні 2-3 осіб, здійснюючи поодинокі напади на радянських службовців [8, арк. 33]. В березні 1922 р. ця група була ліквідована [10, арк. 35].

Як видно, історія цього загону досить заплутана і таємнича, чим має зацікавити широке коло читачів. На додаток, залишається відкритим питання чому К. Березницький, який був спочатку козаком у отамана «Хмари» (С. Харченка)[12, с. 14], на відміну від свого колишнього наставника, не підпорядкував власний загін легендарному повстанському отаману Я. Гольчевському.

Отже, на початку 1920-х рр. на Віньковеччині тривав масовий анти-більшовицький повстанський рух. Своєю оригінальною тактикою та стратегією, суперечністю, особистістю і волелюбством, мужністю і непокірливістю відзначився загін отаманів І. Бернацького та К. Березницького. Незважаючи на брак інформації, ґрунтовне дослідження цієї проблеми є перспективою подальших наукових розвідок у заданому напрямку.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), ф. Р-925, оп. 8, спр. 1, 129 арк.
2. ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 58, 259 арк.
3. Державний архів Одеської області (Громадські організації), ф. П-3, оп. 1, спр. 207, 115 арк.
4. Державний архів Служби Безпеки України (далі ДА СБУ), ф. 13, спр. 260, в 2 т., т. 2, 144 арк.
5. ДА СБУ, ф. 13, спр. 514, 224 с.
6. ДА СБУ, ф. 13, спр. 254254, 99 с.
7. Державний архів Управління СБУ в Хмельницькій області, спр. П-29242, 89 арк.
8. Державний архів Хмельницької області (Громадські організації) (далі ДАХО(ГО), ф. Р-1010, оп. 1, спр. 83, 175 арк.
9. ДАХО(ГО), ф. Р-1010, оп. 1, спр. 92, 383 арк.
10. ДАХО(ГО), ф. Р-1010, оп. 1, спр. 207, 49 арк.
11. ДАХО(ГО), ф. П-1067, оп. 1, спр. 35, 53 арк.
12. Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті рр. ХХ ст.) / К. Завальнюк. – Вінниця: «Логос», 2000. – 268 с.
13. Завальнюк К. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). Науково-довідкове видання / К. Завальнюк. – Літин: Видання «Літинська рай друкарня», 2005. – 352 с.
14. Присяжнюк В. Поділля. Роки двадцяті. Повстанський рух проти червоних / В. Присяжнюк // Подолія (Вінниця). – 1994. – 23 липня. – С. 3.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3204, оп. 1, спр. 53, 4 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 616, 281 арк.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 642, 362 арк.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 644, 161 арк.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, 274 арк.

Мороз В.С.

м. Хмельницький

Мороз В.С.

м. Дніпропетровськ

**РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ
(від найдавніших часів до кінця ХХ ст.)**

Розглядається шлях становлення Православ'я на Поділлі, його боротьбу з язичництвом, католицизмом, унією, створення Подільської єпархії та духовних шкіл на Поділлі, умови життя духовенства.

Ключові слова: *християнство, єпископ, єпархія, православ'я, католицизм, священник, ксьондз, унія, церква, костьол, синагога, монастир, епитимія.*

Ісус Христос після воскресіння заповідав своїм одинадцяти учням: «Итак идите, научите все народы, крестя их во имя Отца и Сына и Святого Духа, уча их соблюдать все, что Я повелел вам» [11, с. 1053]. В п'ятдесятій день по воскресінню Ісуса Христа учні Христові отримали благодать Святого Духа. Тайни п'ятидесятниці, на думку святителя Феоктія Болгарського, кожен із апостолів в таїнстві п'ятидесятниці наділений в сходженні благодаті Святого Духа отримав рукоположення у єпископський сан і заговорив мовою тієї землі, до якої він був призначений по апостольському жеребу. У тридцятих-сорокових роках першого століття по Різдві Христовому святий апостол Андрій Первозванний – перший учень Ісуса Христа, брат святого апостола Петра – явився у нашій прабатьківщині для проголошення євангельських проповідей. Припливши Дніпром до гір, де згодом постав Київ, благословив гори ті і встановив хрест з пророчими словами: «Видите горы сия? Яко на сихъ горахъ възияет благодать Божия: иматъ и городъ великъ быти и церкви мьногы имат Бог въздвигнути »[22]. Його слова мали великий успіх. Апостол Андрій на своєму шляху, наverting язичників до християнства, ставив жертовники і призначав єпископів з числа освічених у Христовій вірі учнів. А жертовники ті у невдовзі перетворювалися у церкви.

Християнський письменник II ст. Тертуліан згадує про скіфів, готів та сарматів як про християн [19, с.46]. В кінці III - на початку IV ст. в межах теперішньої Південної України вже існувало декілька єпархій: Херсонська, Готська, Сурозька, Фульська та Босфорська [19, с. 46].

З якого часу світло Христове стало проникати в межі теперішнього Поділля важко точно встановити. Можна тільки припустити, що з християнством на Поділлі були знайомі ще до IX ст., так як тиверці та улчі вели активну торгівлю з греками та народами з причорноморських єпархій [33, с. 163]. З другої половини IX ст. християнство стало розповсюджуватись на слов'янських землях. Святі брати Кирило та Мефодій з Моравської єпархії зі своїми учнями, виконуючи заповідь Ісуса Христа, проповідували Його вчення, висвячували багатьох пресвітерів, направляли їх на проповідь слова Божого. Один із таких проповідників просвітив світлом вчення Христа мешканців Галіції та Поділля (до річки Ушиці) [26, с.2066].

Майже за 100 років до хрещення княгині Ольги її попередники київські князі Аскольд і Дір були охрещені у 860 році Константинопольським патріархом Фотієм або його наступником Ігнатієм як стверджував візантійський імператор Костянтин Багрянородний в книзі «Про управління імперією»

[7]. Ці князі понад два десятка років при управлінні державою стимулювали паростки віри, аж до 882 р., коли їх було вбито за наказом князя Олега при взятті ним Києва. Руська княгиня Ольга переконала в істинності християнської віри і прийняла святе хрещення у 955 році під час поїздки з групою киян до Візантії і зустрічі в Царграді з імператором Константином і патріархом, які хрестили її і була наречена по хрещенню Оленою. Будучи хрещеною, Ольга возрадувалася душею і тілом. Володимир Святославович (960/962-1015), який був народжений і вихований як ревнивий язичник, зрозумів усю хибність язичництва і задумався про необхідність «кращої віри». Після прийняття рішення про «кращу віру» і хрещення у Кримському Корсуні (Херсонесі) у 988 році Київський князь Володимир одружився з сестрою грецьких імператорів Василя і Костянтина Анною та запросив до столиці митрополита, шість єпископів і багато православних священників. Тоді ж Великий князь наказав порубати і спалити дерев'яні язичницькі ідоли, що стояли у київському пантеоні. Отже, хрещення Володимирове вважається третім; перше з них проведене за днів Апостольських благовістів Андрія Первозванного, що приплив кораблем з Чорного моря. Друге хрещення провела бабуся Володимира, Велика Княгиня Київська Ольга.

Вслід за хрещенням своїх дванадцяти синів Володимир надав духовну можливість здійснити таїнство хрещення киян у Дніпрі. Відтоді православна християнська віра почала активно і системно поширюватись по всій Руській землі, стала офіційною державною релігією. Початки церковної організації на Русі сягають ще часів Аскольда, коли після першого хрещення Русі 860 р. було створено Київську митрополію [16, с. 65]. На чолі церкви стояв Київський митрополит, який призначався, як правило, з Константинополя. Ярослав Мудрий, син Володимира, велику увагу приділяв церкві. Він намагався забезпечити незалежність церковної ієрархії від Візантії. Це йому вдалось здійснити у 1051 р., коли всупереч волі константинопольського патріарха, митрополитом був обраний Іларіон. В часи князювання Ярослава розширюються церковні привілеї, розгортається будівництво храмів, засновуються монастирі. Ще за св. князя Володимира у 992 р. була заснована Володимиро-Волинська єпархія.

Історично склалось так, що східне Побужжя і Пониззя з містами Меджибожем Бузьком та Котельницею було частиною Київського князівства, а західне Подністров'я Подолії, чи Пониззя було краєм Галицько-Волинського князівства з Бакотою, Калюсом, Ушицею. Тому східна частина у церковно-адміністративному відношенні підпорядковувалась київським митрополитам, а західна частина – Володимиро-Волинським єпископам. Після виходу Галицької землі із складу Володимиро-Волинської була утворена Галицька єпархія, до складу якої увійшло також Пониззя, або західна Подолія, яка належала галицькому князеві.

В період княжіння Великого Рівноапостольного князя Володимира Святославовича – Хрестителя України-Русі у мальовничі скельні місця на лівобережжі Дністра прийшов один із його сподвижників Антоній, в миру Антип – майбутній засновник Лядовського монастиря [14, с. 40]. Молодим він побував у Царгороді, а на Святому Афоні прийняв чернечий постриг і чернече ім'я Антоній. З Божим благословенням Антоній поніс на Русь сказання про святих, їх подвиги, монастирські звичаї і устави [14, с. 40,41].

В книзі «Києво-Печерський патерик» є свідчення про дві подорожі Антонія до Святого Афона. У 1013 році на зворотному шляху до Русі Антоній поселився у скельних печерах, де впорядкував сам собі келію, яка й досі носить його ім'я.

На зламі I і II тисячоліть, у 1054 році відбувся великий поділ християнства на православ'я і католицизм. У 1095 році не було вже серед живих преподобного Антонія Печерського, а були залишені ним Лядовський скельний і Києво-Печерський монастирі.

Відлюдники-монахи перших століть християнства вибирали для свого усамітнення готові печери або самі їх будували. Ця традиція поширилась і на Русь. Виникли Лядовський скельний монастир і його Нагорянський скит; на Дністрі – монастирі у Мукші, Субочі, Студенниці, Бакоті; на річці Збруч – у Сатанові і Черчі; на річці Ушка – у Малявцях і Соколах; на річці Русяві – в Стіні; на річці Мурафі – в Буші [14]. Проживання християн у цих печерах свідчить, що і на Поділлі підтримувалися найдавніші традиції чернецтва.

На вершині гори серед обривистих скель і лісів розташована одна із найстаріших споруд краю – Сатанівський Свято-Троїцький монастир. Точна дата заснування монастиря невідома. Відомо, що печеру, з якої виріс монастир, заселив у 839 році чернець з Афону, який нібито був учнем святих Кирила і Мефодія [20, с. 15]. Пізніше до нього приєдналося ще кілька монахів, які і звели стіни монастиря.. І таким чином народився печерний монастир з Троїцькою церквою в тій же печері. До нашого часу в печері збереглися кам'яні лежанки та в одній із келій знаходився «камінь випробувань». Людина, яка хотіла стати ченцем, повинна була навколішки простояти на ньому всю ніч в молитві. Якщо їй не вистачало сил, то вона не була готова до такої місії. У 981 р. монастир відвідав Київський князь Володимир Великий із військом, який йшов на завоювання Перемишлянської землі та зупинився в скельному монастирі для молитви і благословення. Ця інформація наводиться у п'ятому випуску «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» у матеріалах літопису Сатанівського уніатського монастиря [20].

До середини XIII ст. у тутешніх місцях зберігався останній острівець язичництва. Характерною рисою язичницьких вірувань було багатобож-

жя, де вищим божеством виступав бог Перун. Повсюди шанувався бог неба Сварог і його син – бог сонця, вогню і вітру: Дажбог, Хорс, Стрибог і бог багатства Велес та богиня Мокоша – покровителька прядіння, ткацтва та всіх жіночих робіт. З зимовим та літнім сонцеворотом пов'язані божества Семик, Ярило, Купала. Ярило виступав божеством рослинного світу, землеробства, родючості. Під час досліджень на території заповідника «Медобори» археологи виявили язичницькі святилища XI-XIII ст. В цей період тут одночасно функціонували три різнотипні городища-святилища: Бохит, Звенигород і Говда. Усі пам'ятники добре збереглися, мали систему валів, які охороняли святилища від злих духів. У самому городищі-святилищі була загальнодоступна та сакральна частини. Основні споруди – капище та жертвник – знаходились у сакральній частині святилища. Капищем називали місце, де стояли «капи» - ідоли та інші предмети поклоніння. Найкраще збереглося капище на горі Бохит, яка стоїть на кордоні Тернопільської і Хмельницької областей. Її висота 417м. над рівнем моря. З IX по XVII ст. вона була центром слов'янського культового комплексу в Медоборах. Бохит був одним із потужних центрів слов'янської віри після запровадження християнства на Русі. Недалеко від гори Бохит в річці Збруч поблизу села Личківці у 1848 р. знайшли так званого Збручанського Святовида, який у воді пролежав 900 років, раніше стояв на цій горі. Висота Святовида 2,57 м., вага - 500 кг, виконаний із вапняку чотириохральної форми, поділений на три горизонтальні яруси, що відповідає уявленням язичників про поділ світу на небо, землю і підземний світ. Чотири обличчя богів Мокоші, Лади, Перуна та Дажбога верхнього ярусу увінчує кругла шапка. На другому ярусі зображено групу людей, які виконують ритуал, присвячений богам. Три грані нижнього ярусу мають зображення Велеса, що стоїть на колінах, тримаючи інші світи. На території городищ-святилищ виявлено також хлібні печі, жертвні колодязі та довгі будинки-контини, у яких, як свідчать письмові джерела, слов'яни-язичники збирались для весіль, поминок і виконання магічних обрядів. Функціонування городищ - святилищ та обслуговування прочан забезпечували селища-супутники, яких відомо уже 15. Сьогодні це святилище є одним із найбільш відомих в Україні духовних центрів язичництва. У Звенигородському святилищі були знайдені жертвоприношення: розсипані зерна, ножиці, серпи, кістки людини, навісні хрестики та іконки. Рештки жертвоприношень свідчать, що у XI-XIII ст. існувало двовірство, де поряд з християнськими храмами продовжували функціонувати язичницькі святилища.

Свято-Троїцький монастир був знаним духовним і просвітницьким центром Поділля. Його ченці підтримували контакти з Могиллянською та Острозькою академіями, Львівським братством та Києво-Печерською Лаврою. У 1413 році із печери церква була переведена в новозбудовану

дерев'яну. В 1460 року зведено кам'яну церкву в ім'я Святої Трійці, яка збереглася до нашого часу. 1871 року у дзвіниці було встановлено дзвін вагою близько 600 кілограмів. Коли в нього дзвонили, та було чути і в Сатанові[21, с. 16].

1653 року обитель відвідував гетьман Богдан Хмельницький. Повертаючись із Прутського походу, у монастирі побував і Петро І, знайомився з Сатанівською військовою фортецею. У Сатанові цар перебував два дні. Під час походу на Альпи у Свято-Троїцькому монастирі зупинявся російський полководець О.Суворов, який отримав благословення [20, с. 43].

На початку XVIII ст. в Сатанові вже існувало три братські школи. Тут жив і працював відомий тогочасний педагог Іван Бакаляр, який очолив боротьбу місцевого братства проти засилля єзуїтів. Довгий час у Сатанові жив учений і письменник Арсеній Сатанівський, який у 1649 році за дорученням Б.Хмельницького працював у Москві перекладачем з грецької та латинської при царському дворі. А. Сатанівський з іншими науковцями уклав двомовний словник на 7,5 тис. слів. Через рік Арсеній повертається до Києва. У 1653 році А. Сатанівський з невідомих причин був засланий у Сійський монастир, а згодом покинув Росію [30, с.65-68]. Останні роки свого життя (кінець XVII ст.) Арсеній Сатанівський проживав у Сатанівському монастирі.

З 1707 до 1793 року монастирем володів уніатський чернечий орден Святого Василіана. Сатанівському Свято-Троїцькому монастирю судилося стати місцем жорстоких тортур. В монастирі довгий час виконували вирок інквізиції, хто був засуджений до страти. Це безстрокові ув'язнення в сирі підземелля, розміщення винних у гробах, які розміщувалися в під церковних льохах поряд з гробами дійсних покійників, приковування їх ланцюгами до стін цих льохів. Підвалля монастиря після повстання 1768 р. були забиті повстанцями, приреченими на голодну смерть. Жоден із приречених не вийшов із підземелля [30, с.24]. У 1773 р. з'їзд базилянського ордену вибрав Сатанів місцем довічного ув'язнення монахів, котрі отримали вирок до поховання заживо. Монаха Філімона Вітошинського 10 жовтня 1775 р. після прощання з ним монахів як покійника замурували у келії, залишивши віконце для передачі їжі [20, с. 33].

У 1720 р. А.Сенявський подарував монастирю садок, город, 180 днів поля та 100 днів сінокосів. Для збільшення коштів монастиря при ньому утримувалися жебраки, які жебракували по селах. За ігумена Модеста Сильницького (1766-1771 рр.) монастир отримав фундуш в 30000 злотих від канівського старости М.Потоцького [20, с. 38]

5 червня 1770 р. уніатський ігумен Сатанівського монастиря М.Сильницький розпочав написання літопису монастиря,яке велось до 1793 р..

Під час правління унії було збудовано кам'яний монастир і церкву з поєднанням двох стилів – православного (куполи) і католицького. До 1897 року монастир був чоловічим, мав велике господарство (сади, городи, худобу). Впоратись з усіма роботами монахам похилого віку було важко і монастир переводять у жіночий. При монастирі було три церкви: Свято-Троїцька, Свято-Покровська та Свято-Миколаївська. Вціліла лише перша [21, с. 16].

1929 року рішенням місцевої влади монастир закрили. А під час окупації 1942 року зусиллями ігумені Рафаїли обитель знову ожила. Почалися роботи по відновленню монастирської садиби. Рафаїла похована біля стін монастиря.

1962 році місцева влада прийняла рішення про закриття обителі. Сорок дві монашки посалили у вантажівки і вивезли у невідомому напрямку. Потім поскидали дзвони, купола та хрести. Спочатку церкву пристосували під складське приміщення. Оскільки ніхто за монастирем не доглядав, то він поступово почав руйнуватися. До монастиря, поки він був діючим, на протязі декількох років з Кам'янця-Подільського навідувалася монашка Никодима. Побачивши руйнування Божої обителі, вона написала до органів влади, щоб монастир зберегли як пам'ятник архітектури. Було прийнято постанову про створення на території монастиря краєзнавчого музею. 1989 року монастир було передано православній церкві.

У 1744 р. ченці монастиря на Свято-Троїцькій церкві під дахом встановили сонячний годинник, який зберігся до нашого часу. На годиннику зображено усміхнене обличчя Бога сонця, а знизу розміщено циферблат від 5 до 17. У центрі є штир, який сонячної погоди вказує котра година. З протилежного боку був ще один годинник з циферблатом від 17 до 22, але він до наших днів не зберігся [30, с.56; 21, с. 17].

У другій половині XVI ст. в Сатанові сформувалось три релігійні громади - православна, католицька та єврейська, які мали свої церкви, костели і синагоги. Православній громаді належало п'ять православних церков та Свято-Троїцький монастир, який відіграв помітну роль у духовному житті Подільського краю. Римо-католицький костел Святої Трійці збудований у 1581(1582) роках. До сьогодення дня костел не зберігся. На кінець XIX – початок XX ст. кількість прихожан костелу у містечку та навколишніх селах становила 5906 осіб. Сатанівський костел відвідували прихожани із навколишніх сіл. Католицька громада за чисельністю була найчисельнішою у Сатанові. За часів радянської влади костел було зруйновано. У 1990 р. на околиці Сатанова побудовано нову культову споруду-костел [20, с.67].

Єврейській громаді належала мурована єврейська синагога, збудована в 1532 р. Головний будинок синагоги має 18 м. довжини і 16 – ширини,

обнесений високими мурами. Сатанівська синагога – одна із найстаріших в усій Східній Європі з усіх трьох сторін приміщення оточене прибудовами, які вже частково зруйновані. В них містилася бібліотека, галерея для жінок та службові приміщення. Всередині 30-х років ХХ ст. синагогу закрили. Недалеко від синагоги на одному із найвищих пагорбів на околиці Сатанова розкинулося старовинне єврейське кладовище, яке простягнулося з півночі на південь майже на пів кілометр, а його ширина – близько 200 м. Найстаріше зі знайдених поховань датується 1576 роком.

Переломною подією в історії Київської Русі стала навала орд Батия. Після захоплення Половецького Степу і жахливого спустошення Північно-Східної Русі, Переяслава і Чернігова восени 1240 р. військо Батия наблизилось до Києва. Кожен воїн Батия мав не менше трьох запасних коней. Разом з військовими підрозділами пересувалось населення Орди – сім'ї вершників з усім майном на возах, отарами і стадами. За словами літописця військо Батия було таким чисельним, що «не чути було нічого від скрипіння возів його, ревіння верблюдів його і од звуків іржання коней його». Кияни обороняли місто більше десяти тижнів. Київ був зруйнований і пограбований дощенту. Була зруйнована Десятинна церква. З-понад сорока мурованих церков залишилося дуже пошкодженими якихось п'ять-шість. Все ж до кінці ХІІІ ст. Київ залишався резиденцією митрополита.

Існують різні оцінки чисельності військ Батия. Ходить легенда, що монголо-татарське військо займало територію на двадцять днів путі в довжину і 15 в ширину, з ним слідував великий табун диких коней, отари овець та стада худоби [29, с. 101]. Всю цю масу людей та тварин необхідно було кормити та поїти. За цими оцінками чисельність монголо-татар складала 300-400 тис. Радянські історики Греков І.Б. та Шахмагонов Ф.Ф. вважають, що Батий привів на Русь від 30 до 40 тис. вершників [12, с. 62]. Після взяття Києва Батий пішов на Володимир-Волинський та Галич. Жителі міст і містечок учинили йому супротив. Кріпості у Кременці та Холмі Батий взяти не зміг і він їх обійшов. Довгий час вважалось, що «Батый двинулся на Вольнь; подошедши к городу Ладыжину на Буге, он поставил против него 12 пороков (стінобитних машин) и не смог разбить стен» . Улесливими словами він вговорив жителів здатися і всі були знищені [29, с. 101]. «Потом взял город Каменец, Владимир, Галич и много других городов, обойден один Кременец по своей неприступности» [29, с. 101]. Так писав російський історик М.С. Соловйов. Інші дослідники вважають, що Батий не міг пройти ці міста (Ладижин, Кам'янець), оскільки вони находились в стороні від того шляху, яким рухалися татари від Галича в Угорщину. Таким чином, страхітлива хмара, яка пронеслася над південно-західною Руссю, не торкнулась Подільського краю [25, с. 16].

Монголо-татари відрізнялися віротерпимістю. Крім збирання податків

не втручались у внутрішні справи завойованих князівств. Спеціальні ханські грамоти охороняли всіх причетних до церкви. Мали місце випадки християн в ханській родині. Духівництво звільнялося від сплати данини. Київщина і Поділля перебували тоді в номінальній залежності від ханів Золотої Орди. В половині XIV ст. вона вже не мала достатніх сил для утримання в покорі своїх далеких західних володінь. Сама Орда перебувала в стані внутрішнього ослаблення і розкладу, яку роздирали міжусобиці.

По відношенню до Золотої Орди Подільська земля займала виключне становище. В XIV ст. вона була відома під назвою Поділля. Заволодівши краєм, татари обложили населення даниною, яку збирали представники волостей отамани. Все зібране ними забирали приїжджі баскаки – повноважні представники хана чи темника. Отже, на Поділлі не було ніякої постійної татарської адміністрації, військових залог і т.п. Верховна влада знаходилась в руках темників. Їх кочовища, ймовірно, знаходились в степах на південь від рік Ягорлика і Синюхи [6, с. 124,125] на території сучасних Кіровоградської, Миколаївської і Одеської обл. Ця частина Орди залишалася тут постійно і не змінювала своїх кочовищ. Влада темників була спадковою. Не випадково літописи називають їх «отчичами і дідичами Подільської землі». Дуже ймовірно, що в середині XIV ст. Подільська орда (улус) внаслідок загального ослаблення Золотої Орди відокремилась від неї. Свідченням цього є те, що після вигнання татар із Поділля Ольгердом (битва на Синіх Водах у 1362 році) не відбулося зіткнення із Золотою Ордою, при наймі, спочатку. Відмітимо, що одного із ханів, переможених Ольгердом, називали Димитрієм, що дає привід припустити, що він прийняв хрещення [25, с. 17].

Литовські князі, підкоривши південно-західну Русь, не торкалися Православ'я і слов'янської мови. Православна віра і слов'янська мова приймаються литовцями. Литовці стають справжніми руськими князями, деякі приймають православну віру і родичаються з місцевими жителями.

Князі Коріатовичі заселяли і укріпляли Поділля, засновували міста, турбувались про розвиток економіки і культури, торгівлі і ремесел, будували церкви, замки [21, с. 23,24;], заснували жіночий монастир з бібліотекою, карбували власну монету [34, с.95; 23,с.24-29] «подільські півгрошики», які згадуються у грамоті початку XV ст. великого князя Вітовта Кейстутовича (1393-1430). Вперше ідентифікували, як подільську монету нумізмати О. Погорілець та Р. Саввов, завдяки виявленню під час археологічних розкопок у смт. Дунаївці (Хмельницька обл.) спочатку однієї, а потім і другої надзвичайно рідкісних монет, карбованих у Смотричі князем Костянтином Коріатовичем [23, с. 24-29].

Отже, ще раз відмітимо, що із літературних джерел нічого невідомо про велике лихо на Поділлі від лютої татар, так як це було в інших під-

корених землях [25, с. 17]. Не відчуваючи особливих утисків від своїх володарів – татар – ні в побутовому, ні в релігійному відношенні, жителі стародавньої Подолії з часів татарського володарювання почали зазнавати можливо у слабкій мірі впливу католицизму, який почав сюди проникати із Галіції.

Очевидно, в другій половині XIII ст. в Поділлі вже були польські католицькі ченці домініканського ордену, які розповсюджували тут католицизм [25, с. 22]. Поширення католицизму на Поділлі почалося з заснуванням римо-католицької єпархії в 1375 р. Подільські католики, для яких була заснована єпархія, склалися з ченців, які жили в чотирьох монастирях (трьох домініканських: в Кам'янці, Червонограді, Смотричі і францисканському в Кам'янці) [25 с. 23] і декількох власників, що переселились сюди із сім'ями з Польщі. В Кам'янці була парафіяльна церква Петра і Павла, побудована, як дехто вважає біля 1361 р. Юрієм Коріатовичем [25, с. 23]. Костьол стояв там же, де тепер стоїть кафедральний Петропавлівський римо-католицький собор. А в другій половині XIV ст. достовірно відомо про заснування в Поділлі домініканських кляшторів. Домініканці зуміли схилити на свій бік литовського князя Юрія Коріатовича. У другій половині XIV ст. на місці, де була стародавня Бакота «были чернецы в горе», якісь православні іноки, які шукали подальше від людей спасіння своєї душі [25, с. 23].

З утворенням Подільського воєводства в 1434 р. почався процес колонізації Поділля. За несення служби по охороні границь Подільського воєводства польський король замість плати роздавав своїм улюбленицям різні посади та наділи землі одним тільки полякам, які всіляко тіснили православних, змушуючи їх приймати католицизм.

Створена у Кам'янці діяцезія мала перед собою два основних завдання: покатоличити південно-руських «схизматиків» і ополячити південно-західний край. Ці завдання виконувалися ченцями і настоятелями парафій, яких призначала єпархія. Православних парафіяльних священників народ обирав сам із свого середовища, людей переважно не вчених, а ледве вмючих читати. Православні священники не могли конкурувати з латинськими ксьондзами і ченцями, вихованцями Краківської академії або єпархіальних семінарій, де вони крім ґрунтовної богословської підготовки отримували ще й медичинську.

Відразу після розколу християнства у 1054 р. постало питання унії, тобто об'єднання християнських церков. Ініціатива переговорів з Римом вийшла від львівського владика Гедеона Балабана, невдоволеного підпорядкованістю Львівському братству. Цю ідею підтримав Кирило Терлецький, Іпатій Потій та інші. 23 грудня 1595 р. в урочистій обстановці папа римський Климентій VIII формально прийняв українську православну

церкву під свою зверхність. Чутки про унію викликали надзвичайне хвилювання і обурення православних. Наприкінці 1596 р. скликали собор у Бресті. Обидві сторони готувались до нього як найретельніше. Окремо засідав уніатський та православний собори, які навіть не думали порозумітись між собою. В українській церкві стався розкол. Обидві сторони повели між собою енергійну боротьбу [16, с. 102-103].

Польські ксьондзи і ченці за допомогою панів насиллям, мечем, тортурами, вводили унію, відбирали у православних храми, викидали тіла покійників із домовин, нерідко діти православних вмирали без хрещення, тіла померлих вивозили без церковного відспіву, народ жив і вмирав без благословення шлюбів, без сповіді, без причастя Святих Тайн, храми божі нерідко перетворювались в питейні будинки, готелі і навіть в притони розпусти. Православні храми нерідко здавались в оренду євреям і без їх згоди у храмі не можна було правити службу божу [25, с. 51]. До релігійного польського гніту додавався ще й соціальний. Кріпосні люди несли великий тягар панщини. Захисниками прав та релігії пригніченого народу були козаки. Характерною рисою запорізького козацтва була глибока релігійність і набожність, захист віри предків становить основу їхнього життя. Особливою повагою користувались у козаків Покрова Богородиці, архістратиг Михаїл та Микола Чудотворець.

Влітку 1654 р. через Брацлавщину в Москву проїжджав антиохійський патріарх Макарій. Його супроводжував архідиякон Павло Алепський, який описав цю подорож. Він засвідчив високу ступінь релігійності місцевого народу. У великих містечках було по вісім церков, у менших – дві. Спустошені або осквернені церкви ремонтувались або перебудовувались. На зустріч патріарху виходили всі жителі містечка, великі і малі. В м. Рашкові патріарх і архідиякон були присутніми при богослужінні в одному із міських храмів. Їх вразила набожність подолян. Вони стоять від початку до кінця служби нерухомо, як каміння, безперестанку кладуть земні поклони і в усьому цьому приймають участь малі діти. Ревність їх до віри вразила патріарха і архідиякона. В церкву збираються ще досвітку, ще до церковного дзвону. Тому, хто прийшов після дзвону, вішають на шию залізний ланцюг і він повинен його тримати на шії як епітимію протягом всього дня [32, с. 118-124].

Поляки, як помста П.Дорошенку за зближення з турками, глумилися над православними святинями, ночували в православних церквах, заводили туди своїх коней і творили багато мерзот [25, с.58]. 29 серпня 1672 р. турки взяли Кам'янець. У самому Кам'янці готувались до урочистого в'їзду Мегмеда IV. Відповідно до умов капітуляції польській, українській та вірменській громадам обіцяли залишити по 3 храми, решту перетворювали у мечеті. З християнських храмів знімали дзвони та хрести, вилуча-

ли ікони й інше церковне начиння, розкопували прицерковні поховання і покійників вивозили за місто [27, с.36; 28, с. 399]. 2 вересня Мегмед IV урочисто в'їхав до Кам'янця. З приводу підкорення цього міста-фортеці у Стамбулі, Каїрі та в інших центрах імперії влаштовувалися триденні святкування. Султан Мегмед IV в зеленій одежі їхав верхом на коні у супроводі беглейбеїв і паш, направився до мечеті, утвореної із католицького кафедрального костюлу. Тут він зліз з коня і з прапором, на якому була написана дата взяття Кам'янця, ввійшов у святиню. У новоствореній мечеті було відправлено торжественне мусульманське п'ятницьке богослужіння в присутності падишаха та його сановників. Перший раз у Кам'янці замість церковного дзвону роздався голос «муедзінського ізвана». Тоді ж на ринку схопили 8-річного хлопчика Петра Ястрембського, привели його в мечеть і в присутності султана зробили обрізання, і цим закінчились торжества перетворення католицького храму в мечеть [27, с. 37].

Чорні часи турецького панування на Поділлі залишилися в пам'яті православних подолян. Турки фанатично насаджували магометанську віру, переслідували православних християн, за необхідністю перетворювали церкви на стайні або складські приміщення. Населення від переслідування турків скривалися у густих лісах та гірських ущелинах, залишаючи своє майно на поталу завойовників [9, с.290]. Озброєні турецькі загони з мечем у руках постійно бродили Подолією, вбивали жителів, руйнували міста та села, а все награвоване вивозили возами. Міста та поселення за відмову здатись туркам та прийняти іслам, руйнувались. В одному з набігів на Ладжикін загинув молодий син Магомета IV, який попав у козацький полон і був вбитий полковником Мурашком обухом по голові. Таким же способом розправились з іншими полоненими [25, с.61]. Щоб помститись за смерть сина султан в 1673 р. штурмом оволодів Ладжикіном. Всі жителі були вбиті або замучені, а саме місто зрівняно з землею [8 с. 98]. 22 квітня 1676 р. турецьким військом штурмом був взятий Сатанів. Жертвами яничарів стали чотири тисячі жителів містечка та його околиць, та порубана ікона Спасителя [30, с.38]. В історії турецького панування на Поділлі було й інше ставлення турецьких властей до місцевого населення. Як твердить дослідник історії Поділля І.В.Рибак, «що всупереч поширеному міфіві про їхні звірства, поводитись досить стримано з місцевим населенням, не чинили масових грабежів та вбивств, лояльно ставились до православної церкви, охороняли край від татарських набігів» [24, с. 74]. Про лояльність турецької влади до місцевого населення відмічається у роботі [17, с.55] «В самому місті кілька церков було перероблено на мечеті, проте масової ісламізації не проводилося, хоча здійснювався набір вояків до султанського війська». Поділля під час турецької окупації було у складі Оттоманської Порти. Польський сейм забороняв православним будь-які зносини з Кон-

стантинопольським Патріархом. Тому константинопольський патріарх приєднав до Константинопольського престолу Поділля у вигляді окремої митрополії, на яку призначив у 1681 р. грека Панкратія, що був знайомий з руською книжною та розмовною мовою. Панкратій перебував на Подільській кафедрі до 1691 р. [25,с.60].

В 1699 р. Поділля знову перейшло під владу Польщі. В Кам'янець повернулися ксьондзи та єзуїти, які поводитись з православним руським народом гірше за турок. Вони виклопотали у польських властей постанову, за якою люди грецької віри не мали права жити в Кам'янці. Православні храми, як непотрібні, почали перетворюватися в католицькі костьоли та кляштори, почали поновлювати старі і зовсім без потреби будувати нові костьоли. Добудували Кафедральний собор. Біля Кафедрального костьола турки влаштували кладовище; поляки зняли всі бувші тут надмогильні турецькі пам'ятники і кістяки покійників вивезли за місто, хоч турки при здачі Кам'янця просили про недоторканість турецьких могил. В цьому випадку з турецькими могилами поляки поступили так, як це зробили турки з християнськими при зайнятті Кам'янця в 1672 р.[27, с.51] У 1699 р. сейм приймає рішення про примусове введення унії в Кам'янець-Подільському. В 1700 р. львівський єпископ оголосив себе уніатом. З тих пір унія на Поділлі почала все більше розповсюджуватись. З лютою ненавистю католики переслідували православних, забороняли будувати нові церкви та поновлювати зруйновані турками, зривали хрести з церков, топтали їх ногами, ченців та священників силоміць стригли за римо-католицьким обрядом, виганяли з церков, били в олтарі під час служби [25, с. 71]. Церкви передавалися євреям в оренду. Православні храми забороняли будувати вищими за єврейські школи. Православний люд став хвилюватися. Козацькі загони Палія та Шпака постійно підіймали подолян на боротьбу за національну та релігійну незалежність.

Російський уряд став вимагати у польського уряду гарантій віротерпимості для підданих не католиків. Польський сейм у 1768 р прийняв постанову про надання поступок православ'ю та забезпеченню свободи його сповідання і православні зрівнювалися у всіх правах з католиками. Не задоволені цією постановою сейму поляки створили так звану Барську конфедерацію для збройного захисту національної свободи і віри. Головні сили конфедератів були зосереджені біля міста Бару. Конфедерати проводили насилля над православними: їх грабували, мучили, вимагали відмовитись від Православ'я.

Як протест проти дій конфедератів з'явився новий визвольний рух під назвою «Коліївщина». В 1767 р. велика кількість гайдамаків зібралася біля Залізняка під Уманню. Міста в Брацлавському воєводстві палали у вогні і поливались кров'ю поляків та євреїв. Ксьондзи та уніати порозбі-

галися, а ті, що дістались гайдакакам, були піддані страшенним тортурам. Вся злість гайдаків вилилась на католицьке духовенство та євреїв. Гайдаки били їх безпощадно, волочили по землі, вішали на деревах, рвали за волосся, кололи піками, били по голові обухом сокири. Знущалися над релігійними предметами, чашами пили горілку, наражались у священні одязі і танцювали в них, покривали ними своїх коней, били киями по животу та розрізали вагітних жінок, прив'язували до стовпів та кололи піками. Навіть діти збиралися натовпами, убивали та мучили подібних собі дітей з жажливою ненавистю [25, с.84].

Першим уніатським єпископом Галіції та Поділля був Йосип Шумлянський. Його наступниками по уніатській кафедрі були Варлаам Шептицький, Афанасій Шептицький (1715-1745 рр.), Лев Шептицький (1749-1779 рр.), Петро Белянський. За нього Поділля перейшло у володіння Російської імперії, уніатські парафії повернулись в лоно Православної церкви [25, с. 94]. В 1785-1793 рр. православними церквами Поділля завідував Віктор Сатковський. За нього почалось масове возз'єднання подільських уніатів у Православ'є. В травні 1794 р. була обнародована грамота від імені преосвященного Віктора із закликом до возз'єднання. Уніатські священники, які возз'єдналися з Православ'ям, за згодою парафіян, залишався на своїй парафії. Уніатські священники, які не прийняли Православ'я, замінювалися православними пастирями з інших єпархій. Уніатські священники всіяко чинили перешкоди возз'єднанню уніатів з Православ'єм: забирали з собою церковні ключі, церковне начиння.

Указом імператора Павла I від 12 квітня 1795 р. була заснована на Поділлі православна єпархія з найменуванням Брацлавської та Подільської, згодом перейменованою на Подільську та Брацлавську. Першим єпископом Подільським та Брацлавським був призначений архімандрит Донського монастиря Іоаннікій (Никифорович-Полонський) родом із Полонного, який зробив багато по влаштуванню єпархії. 7 грудня 1795 р. була відкрита духовна консисторія, яка приступила до відкриття духовних правлінь; єпархія була поділена на благочинні управління, округи, які очолювали благочинні.

З іменем преосвященного Іоаннікія пов'язане відкриття православної духовної семінарії в 1797 р. в м. Шаргороді, яка в 1799 р. переведена з Шаргорода у м. Кам'янець-Подільський. В 1814 р. Владика відкрив два духовних училища в Шаргороді та Приворотті. Преосвященний Іоаннікій постійно дбав про освіту духовенства та його духовність, турбувався, щоб духовні пастирі були істинними пастирями, «слідили бы за нравственным состоянием вверенного словесного стада, искореняли суевєрия и остатки унии, научили бы их главным молитвам и заповедям взрослых в храмах, а детей – в школах, побуждали-бы их исполнять с должною подготовкою

християнський долг исповеди и св. причастия» [31, с.15]. Православне духовенство єпархії знаходились у несприятливих умовах, «когда духовные чада его – как православные пастыри, так и пасомые» ще було під владою іновірних поміщиків і в цілковитій від них залежності. Засоби на своє утримання приходські священники брали від церковної землі, якою їх наділяли поміщики. Часто поміщики церковну землю міняли на гіршу, відбирали належні церквам хутора, ліси, сінокоси, ставки та ін., не давали робочих рук для обробітку церковної землі, забороняли своїм селянам платити за відправлення треб більше, ніж за таксою, всіляко притісняли священників, особливо тих, що перейшли з унії, вважаючи їх своїми ворогами. При такому стані справ багато православних священників опинилися в положенні чорно робочих, повинні були самі виконувати сільськогосподарські роботи: орати, косити, молотити та ін. і не мали часу на виконання своїх прямих обов'язків, виховувати своїх дітей; не отримавши самі освіти, не могли її дати своїм дітям, оскільки на це не мали коштів. В єпархії було багато вакансій на приходах, але їх не можна було заповнити випускниками семінарії через незадовільне забезпечення та важке матеріальне становище духовенства. Тому владиці Іоаннікію приходилось висвячувати на священників і невчених осіб. Від них вимагалось знання православного катехізису, читання і церковного співу, а також чесності та добропорядності. Важке становище було й православного люду, що знаходився у кріпосній залежності від поміщиків, які виснажували його важкими роботами, зневажливим ставленням і жорстоким поводженням; нерідко поміщики застосовували принизливе тілесне покарання [31, с. 15].

Дослідниками К.В.Завальнюк та Т.В.Стецюк у фондах Державного архіву Вінницької області віднайдено справу з фонду Літинського духовного правління за 1820 рік про смерть священника церкви села Мазники Федора Січинського (прадіда Євфима Сіцінського) [35, с.41]. 2 липня 1820 р. благочинним Василем Ковальським був складений опис рухомого і нерухомого майна померлого священника. Зокрема, серед нерухомого майна значиться житловий будинок з двох хат і з дерев'яною коморою, дві комори з дубових колод, клуня для хліба, чотири великі сараї для худоби, три недильовані сараї для сіна та худоби, дерев'яний погріб під дахом, огорожа навколо городів та трьох садів з дубового частоколу, три сливові сади, яблуневий та грушевий сад на хуторі, пасіка, хата з коморою на хуторі, а також сарай для сіна, великий погріб для бджіл та сушарня. З худоби священник утримував 8 волів, 4 корови (з них три з телятами), 4 ялівки, 28 овець, 5 дорослих і 6 маленьких свиней, 30 гусей. Також священник мав 30 пнів на пасіці, 60 вуликів без бджіл, старий віз на ресорах, 3 прості вози, плуг, 3 залізні борони, 4 рала, стіг жита на 23 копи. Наведена статистика свідчить, в яких умовах священникам приходилось заробляти свій хліб на-

сушний. Священик не мав можливостей підтримувати набуті в учбовому закладі знання самостійним розвитком.

7 лютого 1819 року на 77-му році життя помер високо преосвящений Іоаннікій, який 24 роки керував Подільською єпархією (1795-1819). Наступниками Іоаннікія були:

2. Антоній (Соколов), (1819-1821);
3. Ксенофонт (Троєпольський), (1821-1832);
4. Кирило (Богословський-Платонов), (1832-1841);
5. Арсеній (Москвін), (1841-1848);
6. Елпідіфор (Бенедиктов), (1848-1851);
7. Євсевій (Ільїнський), (1851-1858);
8. Ірінарх (Попов), (1858-1863);
9. Леонтій (Лебединський), (1863-1874);
10. Феогност (Лебедев), (1874-1878);
11. Маркел (Попел), (1878-1882);
12. Віктор (Любимов), (1882);
13. Іустин (Охотін), (1882-1887);
14. Донат (Соколов-Бабінський), (1887-1890);
15. Димитрій (Самбікін), (1890-1895);
16. Іринеї, (1896-1900).

17. Високопреосвященіший Ніканор-архієпископ Кам'янець-Подільський і Городецький, перший Архипастир відродженої у 1993 р. Кам'янець-Подільської єпархії;

18. Преосвященіший Антоній – єпископ Хмельницький і Шепетівський.

Між представниками вищого уніатського духовенства немало було осіб з блискучою освітою та різносторонньою вченістю, але важко було знайти між ними людей, моральні якості яких строго відповідали би висоті їх пастирської служби. Це явище пояснюється тодішньою системою заміщення вищих духовних посад. Стародавній звичай вільного вибору кліром і народом осіб, достойних зайняти вищі духовні посади був замінений простою рекомендацією зі сторони особливо знатних церковних або світських савовників, що негативно вплинуло на моральний стан духовенства. Луцький єпископ Кирило Терлецький був звинувачений в насилуванні дівки Палажки. Володіючи великими багатствами, владики утримували багато чисельні загони слуг, гайдуків, ратних людей, озброювали їх вогнепальною зброєю і навіть пушками, особисто керували наїздами, розбоями, грабежами, захопленням чужих маєтностей [18]. Життя уніатського духовенства і монахів не завжди було прикладом істинно християнського життя. Їх часто можна було зустріти в заїзних дворах і шинках, в п'яних компаніях. Це негативне явище передалось наступним поколінням духовенства.

В державному архіві Хмельницької області у фонді 315 опис 1 (у двох томах) зберігається 12977 справ судової частини (стіл 5) за 1795-1920 рр. [15] Це протоколи засідань про розгляд правопорушень священнослужителів, скарги на зловживання духовних осіб, відомості про осіб, що відбували епітимію в монастирях Подільської губернії.

Релігійне життя у ХХ ст. було драматичним. Це була епоха войовничого атеїзму, переслідування та фізичного знищення духовенства, церков, храмів, монастирів, голодоморів та сталінських репресій. І тільки на початку ХХІ ст. почався духовний ренесанс.

Отже, як бачимо, релігійне життя на Поділлі було різноманітним, динамічним, протирічливим, трагічним., насиченим різноманітними подіями.

Джерела та література:

1. Антонович В.Б. Православный монастырь и его униатская летопись. (К истории Сатановского монастыря Подольской епархии) / В.Б. Антонович // Киевская старина. – К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – кн. 2 – с. 418-425.
2. Антонович В.Б. Летопись Сатановского монастыря. / В.Б. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. – К.: тип.Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885.
3. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович // Труды IV Археологического съезда. – Одесса, 1886. – т. 1 – с. 86-102.
4. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь. / В.Б. Антонович // Киевская старина. – К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. - №10 - с. 108-116.
5. Антонович В.Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Несторалетописца. – К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – кн.17 – с. 17-18.
6. Антонович В.Б. Очерк истории великого княжества Литовского до смерти В.К.Ольгерда// Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К.: тип. Е.Я. Федорова, 1885. – т. 1.
7. Багрянородный Константин. Об управлении империей. – Москва:, Наука, 1989. – 496 с.
8. Баженов Л.В., Винокур І.С, Гуменюк С.К. Нариси з історії Поділля. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
9. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
10. Батюшков П.Н. Подолія. Историческое описание. – С.-Петербург: Типография Высочайше утвержденного Товарищ.: «Общест. Польза». – 1891.- 235 с.
11. Библия. Книга Священного писания Ветхого и Нового завета./ Новый завет, Евангелие от Матвея./ Юбилейное издание, посвященное тысячелетию Крещения Руси. – Москва, Издание Московской патриархии, 1988. – 1370 с.

12. Греков И.Б., Шамагонов Ф.Ф. Мир истории: Русские земли в XIII-XV веках / Худож. К.Сошинская. – М.: Мол. Гвардия, 1986 – 334 с.
13. Городоччина туристична: путівник. – Хмельницький, 2010. – 160 с.
14. Давиденко В.В. Таємниці скельного монастиря. Філософсько-історичний нарис про визначну пам'ятку, святиню українського православ'я XI-XIX століть. Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир Української Православної Церкви, що у с. Лядова Могилів-Подільського району Вінницької області. – Вінниця: Вінницький інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом. – 2003. – 148 с.
15. ДАХМО, -Фонд 315, -Опис 1, -Справа 5103-5996.
16. Історія України / Керівн. авт.. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
17. Кресін О.В., Чухліб Т.В. Кам'янецький єйялет / Енцикорпедія історії України. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. - К.: Наук. Думка, 2007. – т. 4. – с. 54-55.
18. Левицкий Орест Южно-русские архиереи в XVI-XVII в. /Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год первый. Том I. Январь 1882 г. – Киев: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собств. дом, с. 49-101.
19. Макарий, митрополит. История христианства в России до равно апостольского князя Владимира. – СПб, 1846.
20. Маркова С.В. Сатанів: Історія, міфи та легенди. Частина 1. Хмельницький, 2010. – 96с.
21. Перова О. Сатанів: путівник. – м. Кам'янець-Подільський: Рута, 2010.- 40 с.
22. Повесть временных лет/Памятники литературы Древней Руси XI – нач. XII в. – Л.: 1978.
23. Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Константина// Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 2004. – №3, с. 24 – 29 .
24. Рибак І.В. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – 260 с.
25. Ровінський Володимир-протоіерей, Миханчук Володимир-протоіерей Православіє на Подолії (історичні нариси) – Кам'янець-Подільський: Видавництво «Дзвін» –1995. – 175 с.
26. Сецинский Е., священник. Исторические сведения о Каменце-Подольском и его православных церквях. – Каменец-Подольский, П.Е.В., 1889.
27. Сицинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, Тип. С.В.Кульженко, Ново-Елисаветинская ул. соб. д. 1895. – 247 с.
28. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.
29. Соловьев С.М. История России с древнейших времен.–М.: Изд-во Эксмо, 2006.–1024 с.
30. Соха В.І. Сатанів: Історичний нарис. Художн. В.П. Гагжуга, гравюри С.В.Кукурудзи, фото О.М.Кльоца і В.А.Стрихуляка. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ. 1991. – 200 с.

31. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск восьмой./ Под редакцией Н.И. Яворовского и свящ. Е.Сецинского. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления. – 1897.

32. Халебський П. Подорож патріарха Макарія.//Дзвін. - Львів, 1990-№9-118-124 с.

33. Шафарик. Славянское древности. т. 1, изд. Погодина, 1837.

34. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.

35. Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Документи державного архіву Вінницької області про Ю.Й.Сіцінського (1859-1937) / Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського і Володимира Січинського: Збірник матеріалів Міжнародної науково-краснознавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю.Сіцінського і 115-річчю від дня народження В.Січинського. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 312 с.

Старенький І.О.

м. Кам'янець-Подільський

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ НА ДІЛЯНЦІ ЗА АДРЕСОЮ ВУЛИЦЯ УСПЕНСЬКА, 2/1-3 В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ

У статті розповідається про попередні результати археологічних досліджень по вулиці Успенській, 2/1-3 в Кам'янци-Подільському, описується історія забудови цієї ділянки, характеризується стратиграфія чотирьох траншей та аналізуються знахідки з них.

Ключові слова: археологічні дослідження, Кам'янець-Подільський, ділянка, вулиця Успенська, траншея, археологічний матеріал.

Досліджувана ділянка за умовною адресою вулиця Успенська, 2/1-3 становила собою в довоєнний час міську садибу за адресою вулиця Утьосиста, 3, 5 та 7 (11 вересня 1990 року рішенням виконкому Кам'янець-Подільської міської ради за №35 вулицю Утьосисту перейменовано на Успенську [1, арк. 103]). Вона являла собою фрагмент забудови вздовж східної лінії вулиці Утьосистої (сучасна Успенська). Ділянка являє собою прямокутник, більшою стороною витягнутий по осі південь-північ. Із заходу ділянка обмежена вулицею Успенською, зі сходу – вулицею Тринітарською, з півночі будинком за адресою вулиця Тринітарська, 4, з півдня – подальшою забудовою вулиці Успенської.

На Опорному історико-архітектурному плані міста ділянка входить до забудови XXI кварталу, у межах її розташування план зображає 4 споруди. Забудова по Успенській, 2/1 позначена як «втрачена в наземній частині, яка підлягає відтворенню за архівними джерелами», Успенська, 2/2 – «втрачена в наземній частині забудова, що потребує додаткового вивчення, пошуку архівних матеріалів, підлягає консервації при наявності підвалів», Успенська, 2/3 – «втрачена в наземній частині забудова, що потребує додаткового вивчення, пошуку архівних матеріалів, підлягає консервації при наявності підвалів» (рис. 1).

Описуючи цю частину Старого міста в турецький період (1672-1699 рр.), краєзнавець XIX ст. Мойсей Доронович зазначав: «Вірменська церква в ім'я Успія Божої Матері, що розташовувалася неподалік від сучасного Старого бульвару на південний захід від сучасного Тринітарського костелу в ім'я св. Стефана, як дерев'яна перестала існувати якщо не від пожежі в той час, коли війська Магомета IV в 1672 році штурмом взяли Кам'янецьку фортецю, то невдовзі після того, коли турки розбирали вірменські дерев'яні будинки на паливо через нестачу дров» [1, с. 266]. Водночас варто зазначити, що єдине свідчення про неї, на якому ґрунтуються всі пізніші, датоване 1666 роком і належить місіонеру театину А. Піду [7, с. 212]. До того ж храм не зображений на мідьориті Кипріяна Томашевича. Одне з найдавніших зображень міста мідьорит Кипріяна Тоашевича 1673-1679 рр. показує в цій частині міста кілька приблизно однакових за розміром і зовнішнім виглядом поодиноких будинків (рис. 2).

Плани 1684 та 1753 років з огляду на схематичність зображення кварталів не дозволяють чітко визначити забудову ділянки.

Опис міста 1789 року вказує на вулицю «від ронделю за тринітар», яка проходила над досліджуваною ділянкою [6, с. 334-335]. Водночас жоден з відомих нам на сьогодні описів міста XVIII ст. не дає інформацію про забудову ділянки.

Чітко забудову видно на плані 1840 року. На ньому позначено прямокутні будинки вздовж червоної лінії вулиці (рис. 3). Забудова зафіксована також планами 1861 та 1884 років.

Архітектурний вигляд ділянки зафіксований також поштовими листівками кінця XIX ст., які подають вигляд на місто з південної сторони. Ними зафіксовано чотири будинки, три з яких своїми західними фасадами виходять на вулицю Успенську.

Документальні свідчення про Успенську, 2/1 ми знаходимо під 1911 роком, коли Феодора Діаконова продала свій маєток міщанину Гершку Гольцу. На цей час ділянка складалася з триповерхового будинку з мезоніном та триповерхового флігеля. 6 червня 1923 року садибу, яка належала синам Гершка Гольца Срулю та Менашу, націоналізували, а наступного року передали в оренду Менашу [3, арк. 9-10, 14].

1925 року було складено «Формуляр нерухомого майна», до якого додавався схематичний план будівель (рис. 4). На цей час забудова складалася з двох об'єктів, які мали частково спільну стіну. Триповерховий з мезоніном площею 86,65 квадратних сажнів формував червону лінію забудови вулиці Успенської, а з південного боку триповерховий площею 38,26 квадратних сажнів червону лінію забудови вулиці Тринітарської.

Певно в цей же час було складено «План садиби Менаші Гершковича Гольц, що знаходиться в м. Кам'янці-Подільському по Тринітарському завулку №6 і по вул. Утьосистій №3» (рис. 5). Фасад першого будинку зображений триповерховим з горизонтальними поясками і рустованими кутами. У центрі головний вхід виділений п'ятигранним ганком з наметовим дахом та вікнами напівциркулярної форми. Над ним на рівні другого і третього поверхів балкони з металевою ажурною огорожею. Дах двосхилий, покритий залізом. Фасад другого будинку показаний теж триповерховим. Перший і другий поверхи по периметру мають дерев'яну галерею. Дах двосхилий. Червону лінію вулиці формувала огорожа з дерев'яною брамою [8, арк. 8-9].

1935 року стався обвал зовнішньої стіни будинку з мезоніном, внаслідок чого він перестав існувати. Інший триповерховий будинок продовжував існувати, проте був пошкоджений у період Другої світової війни. Після чого був розібраний [8, арк. 10]. Водночас план міста 1935 року подає повну відсутність забудови за адресою Утьосиста, 3 (нині Успенська, 2/1) (рис. 6).

Що стосується домоволодіння по Успенській, 2/2, то на 1878 рік воно належало міщанину Францу Моєвському і того ж року з публічних торгів продано Матвію Домбровському [4, арк. 6]. На 1917 рік власницею дерев'яного одноповерхового п'ятикімнатного будинку і флігеля була донька Матвія Софія Тихонова. Зберігся кресленик «План домобудівні, що знаходиться в м. Кам'янці-Подільському по вул. Утьосистій №5, що належить гр-ці Тихоновій Софії Матвіївні». Будинок являв собою прямокутник, витягнутий по осі південь-північ з прибудовою зі східної сторони. Західний його фасад формував червону лінію вулиці Успенської.

Під час Другої світової війни будинок був зруйнований і наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. був розібраний.

Ділянка за адресою Успенська, 2/3 з дерев'яним будинком площею 42,7 м² на 1917 рік належала Миколі Піонтковському. З 1923 року власником будинку став Олександр Сас, а наступного року його придбала Броніслава Тржесневська. З 1929 року ділянкою після смерті Броніслави володіли її батьки Антон та Міхаліна, брат Йосип і сестра Софія [5, арк. 1-13]. 1942 року в житловий відділ міської управи від Міхаліни Тржесневської надійшла заява: «Мій чоловік Антон Тржесневський і діти Йосип і Софія

репресовані в 1937 р. і невідомо де знаходяться. Прошу будинок по вул. Утьосистій, 7 зареєструвати за мною та надати дозвіл на розбірку його, так як він повалений і дерев'яний матеріал розкрадають» [5, арк. 16; 10, арк. 3-4].

На плані міста 1948 року забудова на ділянці вже не показана (рис. 7).

Згідно планових археологічних досліджень на території ділянки за адресою вулиця Успенська, 2/1-3, для визначення місцезнаходження фундаментів будинків та визначення культурних шарів та об'єктів у цій частині Старого міста, було закладено чотири траншеї розміром: траншея №1 – 5×1,5 м, траншея №2 – 4×1,5 м, траншея №3 – 12×1,7 м та траншея №4 – 8×2 м, загальною площею 50 м². Згідно планів міста траншеї закладено із заходу на схід – впоперек розміщення фундаментів.

Траншея №1. Проведення заглиблення здійснювалося відповідно до глибини залягання материкової породи (скельна основа) та виявлення археологічних об'єктів й становить 1,6-2,0 м. Стратиграфія північного профілю траншеї показала, що верхній шар становить ґрунт з дерном товщиною 0,06-0,1 м. У квадраті №1 на денній поверхні простежена бруківка, яка відноситься до мощення вулиці Успенської. Нижче дерну у квадратах №1 та №2 йшов шар будівельного сміття, який складався з сірого ґрунту впереміш з камінням, битою цеглою та штукатуркою. У квадраті №1 у цьому шарі виявлено гудзик від мундира лондонського виробництва заводу «PONIATOWSKY», який датується 1815-1832 рр. (рис. 8). У квадраті №2 під шаром дерну вертикальною смугою до материка йшла кам'яна забутовка, далі якої у квадратах №2 та №3 йшла кам'яна стіна, нижче якої теж йшов шар забутовки, що прилягав до материкової породи. У квадратах №1 та №2 нижче будівельного сміття йшов шар сірого ґрунту з гравієм. Саме в цьому шарі йшли основні знахідки представлені керамічними люльками (XVIII ст.), кахлями (XVII ст.), уламками керамічного (XVII-XIX ст.) та скляного посуду (XVIII-XIX ст.). Нижче шару сірого ґрунту залягав викид рамушини з будівельним сміттям, який прилягав до материкової основи. Цікавою нам видається одна люлька коричневого кольору з циліндричною тулійкою. Перед вінцем вона має наліпний валик з орнаментом у вигляді косих рельєфних ліній, між якими рельєфні крапки; між косими рельєфними лініями йдуть горизонтальні рельєфні лінії. З однієї сторони тулійки напис «SATANOW», з іншої – неідентифікований герб. У межах чашечки вона утворює ребро, нижня частина чашечки напівсферична з вертикальними рельєфними виступами, між якими йдуть заглибини; під ними з обох боків чашечки йдуть борозенки з дрібними горизонтальними заглибинами. Вінчик чашечки прямий, циліндричний, високий, відокремлений трьома рельєфними випуклими лініями, вище яких йдуть три заглиблені лінії; над ними йдуть напівкола, обрамлені штамповим орнаментом (рис. 9).

Траншея №2. Проведення заглиблення здійснювалося відповідно до глибини залягання материкової породи (скельна основа) та виявлення археологічних об'єктів й становить 1,5-1,7 м. Стратиграфія північного профілю траншеї показала, що верхній шар становить ґрунт з дерном товщиною 0,1-0,15 м. Нижче нього у квадраті №1 та на початку квадрату №2 залягала бруківка, яка відноситься до вулиці Успенської. У більшій частині квадрату №2 під шаром дерну йшла засипка будівельним сміттям товщиною 0,3-0,35 м, під якою виявлена кам'яна кладка, яка, ймовірно, належить історичному будинку по вулиці Успенській, 2/1. Кладка врізалася в материкову основу. У квадраті №1 під шаром бруківки йшла піщана підсипка під неї товщиною 0,15 м. Під засипкою на глибині 0,35-0,7 м знаходився шар перекидної раму шини. Вона в західній частині квадрату перерізала шар світло коричневого ґрунту, що залягав на глибині 0,45-0,8 м. Під рамушиною на глибині 0,7-1,0 м йшов шар бурого ґрунту з вугликами потужністю 0,1-0,3 м. Саме на цьому горизонті було виявлено уламки керамічного посуду XVIII-XIX ст. та фрагмент скляної посудини XVIII ст. Нижче на глибині 0,9-1,2 м йшов знову шар перекидної рами шини потужністю до 0,2 м. Нижче до відмітки 1,2-1,3 м знаходився шар бурого ґрунту з вкрапленнями вуглинок, під яким знаходився гравій, що прилягав до скельної материкової основи. Стратиграфія східного профілю траншеї (стіни) показала на глибині 0,9-1,3 м вентиляційний канал у стіні, який під кутом 45° входить у підвали будинку.

Траншея №3. Проведення заглиблення здійснювалося відповідно до глибини залягання материкової породи та виявлення археологічних об'єктів й становить 0,3-2,0 м. Стратиграфія північного профілю траншеї показала, що верхній шар становить ґрунт з дерном товщиною 0,06 м. У квадратах №5 та №6 нижче нього залягав шар будівельного сміття товщиною 0,25-0,5 м, який прилягав до материкової основи. У квадратах №3 та №4 нижче будівельного сміття на глибині 0,3-0,4 м йшов шар пересипної рамушини потужністю до 0,7 м. Нижче залягав шар бурого ґрунту товщиною до 0,5 м, який на глибині 1,2-1,5 м прилягав до материкової основи. У цьому шарі було виявлено фрагменти керамічного посуду XVIII ст., значну кількість скляного посуду XVII-XVIII ст. (рис, 10, 11). Крім того у квадраті №4 шар бурого ґрунту з камінням. У квадраті №2 під шаром дерну йшла кам'яна стіна на глибину до 1,0 м та шириною 0,8 м. у квадратах №1 та №2 під шаром дерну (за винятком стіни) йшла засипка будівельним сміттям товщиною 0,15-0,2 м. Нижче неї на глибині 0,2-0,6 м йшов шар сірого ґрунту з камінням. У ньому в квадраті №1 виявлено радянську монету 1937 року номіналом 3 копійки та уламок бомби XVIII ст. Під шаром сірого ґрунту залягав шар бурого ґрунту з камінням товщиною близько 0,2 м, в якому виявлено в квадраті №2 фрагмент келиха II половини XVII-

XVIII ст. Нижче залягав шар пересипної рамушини потужністю 0,1-0,15 м. Під рамушиною залягав шар чорнозему з гравієм товщиною до 0,2 м. Він містив уламки керамічного посуду та кахель XVII-XVIII ст. та скляні вироби II половини XVII-XVIII ст. Під шаром чорнозему йшла перекидна рамушина товщиною до 0,2 м, під якою залягав шар бурого ґрунту з гравієм. У бурого ґрунті знайдено точильний камінь, уламки керамічного та скляного посуду XVII-XVIII ст. Нижче залягав шар бурого ґрунту з камінням. На глибині 1,6-2,0 йшов шар бурого ґрунту з крапленнями горілого дерева. У ньому зафіксовано точильний камінь, підкову XVIII ст., керамічну люльку XVIII ст. та фрагменти керамічного посуду XVII-XVIII ст.

Траншея №4. Проведення заглиблення здійснювалося відповідно до глибини залягання материкової породи та виявлення археологічних об'єктів й становить 1,5-2,0 м. Стратиграфія південного профілю траншеї показала, що верхній шар становить ґрунт з дерном товщиною 0,1 м. Нижче залягала за-сипка будівельним сміттям, потужність якої у квадратах №1 та №2 становила 0,2-0,3 м, а у квадратах №3 та №4 – 0,1 м. У квадратах №3, №4 та частково №2 під будівельним сміттям йшов шар глини товщиною 0,1 м, під якою залягало мощення бруківки. Нижче бруківки йшла підсипка з піску товщиною 0,15 м. На глибині 0,45-1,7 м у квадраті №3 та частково квадраті №2 та на глибині 0,45-1,5 м у квадраті №4 йшов шар сірого ґрунту з камінням та крапленнями горілого дерева. У ньому виявлено металеві вироби XVIII ст., уламки керамічного посуду кінця XVII-XVIII ст., керамічну люльку XVIII ст. Нижче залягав шар бурого ґрунту з крапленнями горілого дерева потужністю 0,2-0,35 м, що прилягав до материкової основи. Він був насичений переважно матеріалами XVII ст., представлені керамічними люльками, кахлями, уламками керамічного та скляного посуду. У квадраті №4 на глибині 1,4 м було виявлено скарб мідних солідів 60-х рр. XVII ст. періоду правління Яна-Казимира (рис. 12), що становив собою дві зліпки (рис. 13) (найімовірніше монети зберігалися в гаманці з тканини). Останні два шари являють собою залишки житла другої половини XVII – першої половини XVIII ст. У квадратах №1 та більшій частині квадрату №2 під будівельним сміттям залягав шар чорнозему з гравієм потужністю до 0,9 м. у ньому виявлено керамічну люльку XVIII ст., скляні вироби XVIII – початку XIX ст., кахлі XVIII ст., уламки керамічного посуду кінця XVII – початку XIX ст. У квадраті №2 крім того зафіксовано шар сірого ґрунту з камінням і крапленнями горілого дерева товщиною 0,2-0,3 м. Він містив скляну бусинку XVIII ст., кахлі та уламки керамічного посуду XVII-XVIII ст. Нижче йшов шар пересипної рамушини потужністю 0,25 м, під яким залягав сірий ґрунт з камінням і крапленнями горілого дерева товщиною 0,4 м, що прилягав до материкової породи. Останній шар містив кахлі XVII ст. (фото XX), фрагменти скляного та керамічного посуду XVII – початку XVIII ст. (фото XVI, XXXIII).

Проведенні дослідження на ділянці за адресою вулиця Успенська, 2/1-3 дали змогу виявити кілька археологічних об'єктів. Так, у межах досліджуваної території виявлено залишки житлової забудови XIX – першої половини XX ст. У траншеї №2 зафіксовано західну стіну будинку Успенська, 2/1, який формував червону лінію вулиці Успенської. Тут же зафіксовано вентиляційну продуху до підвалів будівлі. Кладка мурована з дрібного та середнього каміння на вапняному розчині. Товщина стіни фундаменту становила 1,3 м, а глибина сягала до 1,5 м. У траншеї №1 виявлено південну стіну фундаменту флігеля ділянки Успенська, 2/1. Мурована вона на вапняному розчині з дрібного та середнього каміння, глибина становила 1,4 м. У траншеї №3 зафіксовано західну стіну фундаменту будинку Успенська, 2/2. Мурована вона на вапняному розчині з дрібного та середнього каміння. Ширина стіни фундаменту становить 0,8 м, а глибина – 0,9 м. У траншеї №4 зафіксовано у квадратах №2 та №3 зафіксовано ескарпований кут будинку, глибина фундаменту становить 1,45 м. Далі від нього у східному напрямку йшла забутовка з каменю.

У квадратах № та №4 траншеї №4 зафіксовано залишки житла. Вивчення стратиграфії показало, що житло найімовірніше було дерев'яним. Археологічний матеріал, виявлений в межах житла, дає можливість визначити його хронологічні межі в рамках середини XVII – першої половини XVIII ст.

Джерела та література

1. Держархів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 10, спр. 14.
2. Доронович М.З. Армяне в Подолии и их первая церковь в городе, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая / М.З. Доронович // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1878-1879. – Вып. 2. – С. 161-296.
3. Інвентарна справа №374 на домоволодіння по Утьосистій вул. 3 // Фонди НІАЗ «Кам'янець».
4. Інвентарна справа №376 на домоволодіння по Утьосистій вул. 5 // Фонди НІАЗ «Кам'янець».
5. Інвентарна справа на домоволодіння по Утьосистій вул. 7 // Фонди НІАЗ «Кам'янець».
6. Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.
7. Пламаницька О. А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. А. Пламаницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 388 с.
8. Садиба №3 по вул. Успенській. – 31 арк. // Фонди НІАЗ «Кам'янець».
9. Садиба №5 по вул. Успенській. – 17 арк. // Фонди НІАЗ «Кам'янець».
10. Садиба №7 по вул. Успенській. – 12 арк. // Фонди НІАЗ «Кам'янець».

Додатки:

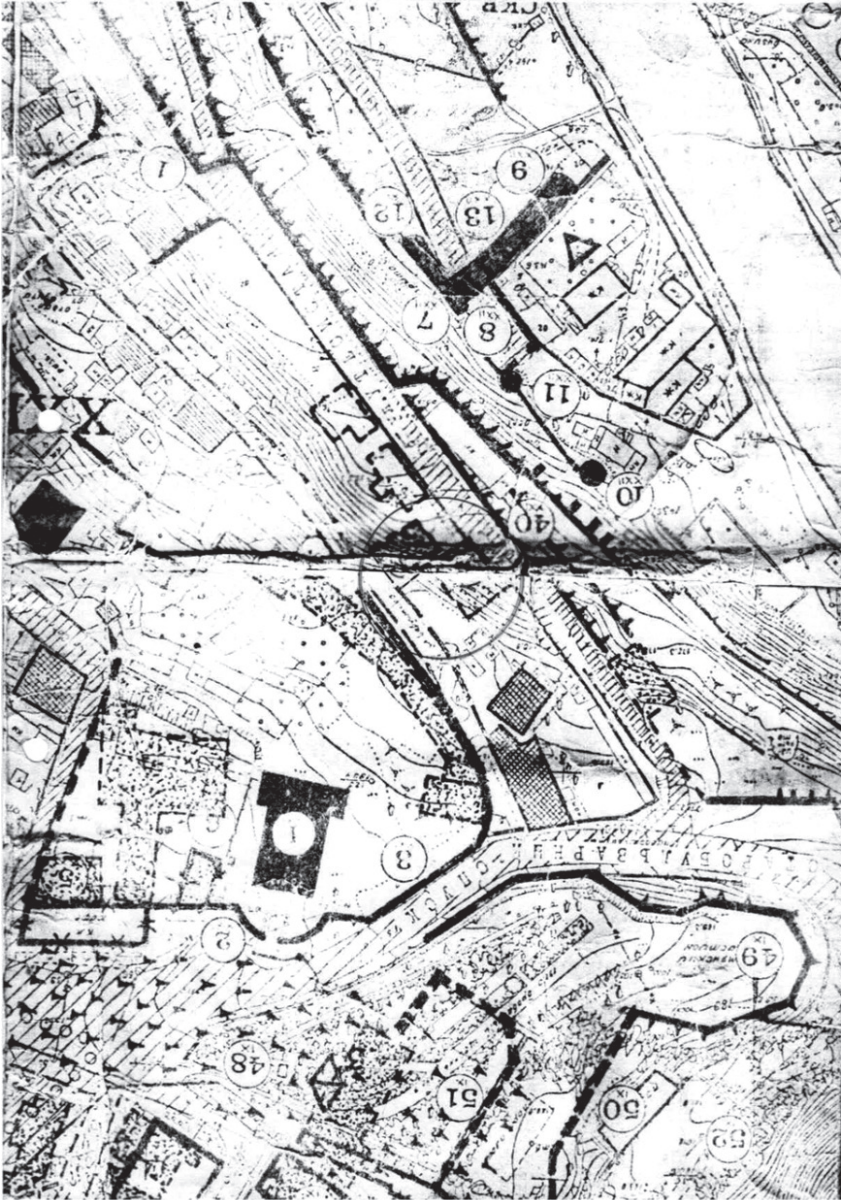

Рис. 1

Puc. 2

Puc. 3.

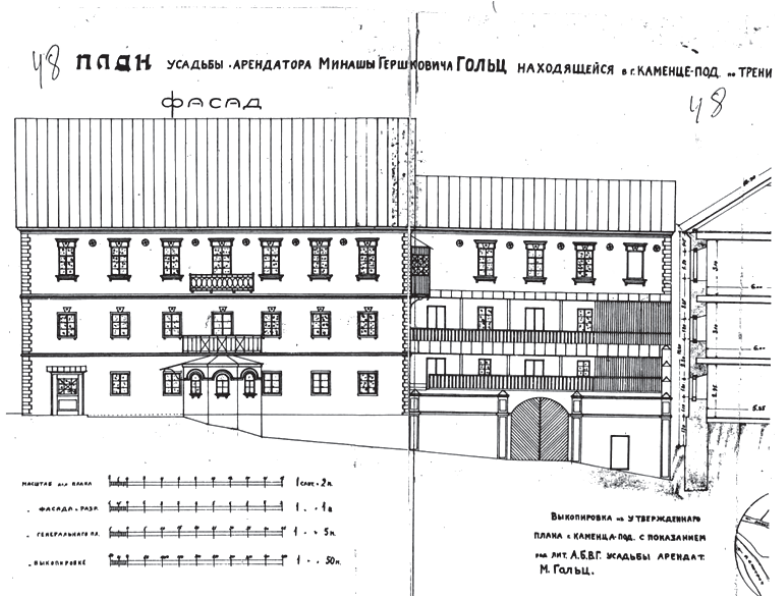

Рис. 5

Рис. 6

Puc. 7

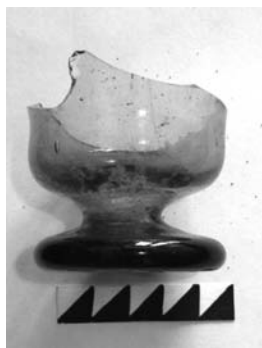
Puc. 8

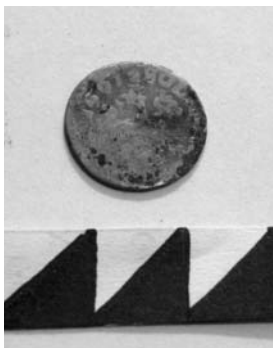
Puc. 9

Puc. 10

Puc. 11

Puc. 12

Puc. 13

ТОВАРИСТВО ПОДІЛЬСЬКИХ ЛІКАРІВ – ОДНЕ ІЗ ПЕРШИХ НАУКОВИХ ЛІКАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Діяльність лікарських товариств, які виникли в середині XIX століття у великих університетських містах російської імперії, достатньо висвітлена в багатьох працях істориків медицини, чого не скажеш про товариства лікарів периферійних міст, а саме Товариство подільських лікарів, яке зіграло велику роль у розвитку громадської медицини південно-західної частини імперії.

Служба охорони здоров'я на Поділлі почала розвиватись тільки після третього розподілу Польщі 1795 року, коли його приєднали до російської імперії і Кам'янець-Подільський став центром Подільської губернії. Тривалий час Поділля було полем бою між польським, турецьким, татарським та козацьким військами. Останнє панування турків на Поділлі 1672-1699 рр. перетворило Кам'янець та більші містечка в руїни, інші поселення просто перестали існувати. Не дивно, що лікарі не поспішали заселяти неспокійний та зруйнований регіон, не було тут також лікарень. Імператорський указ Павла I рекомендував відкрити лікарні та призначити повітових лікарів.

Д-р Адріян Баранецький

Повітовий лікар мав під своєю опікою майже 150 тис. людей на території більш ніж 3 тис. кв. км. Відомий краківський лікар Олександр Кремер, який прибув до Кам'янця 1842 року, зустрів у місті тільки одного лікаря. Поступово на Поділлі осідало все більше лікарів. Невдача царизму у Кримській війні, вимоги щодо скасування панщини послабили царський режим. Цим вирішив скористатись невеликий колектив подільських лікарів і у вересні 1859 року у них з'явилась ініціатива створення першого на Поділлі наукового лікарського товариства. Лікарі збирались у відомого подільського лікаря, доктора медицини Олександра Кремера. Найбільш палким та активним пропагандистом створення лікарського товариства був

доктор Андріян Баранецький, який мешкав у Ярмолинцях, а в 1858 році був одним із засновників Товариства польських лікарів в Парижі. Саме він опрацював проекти статуту та програми товариства.

28 жовтня 1859 року в домі доктора Олександра Кремера зібрались лікарі Баранецький, Нивинський, Залеський, Гурський, Старцев, Кремер, Ковальський і Пшиборовський, які прийняли рішення про створення Товариства подільських лікарів, відредагували та схвалили статут і програму Товариства. Олександра Кремера було обрано головою Товариства, Ананія Старцева – його помічником, Леона Ковальського – бібліотекарем, а Кароля Пшиборовського – секретарем. Товариство звернулось до подільського губернатора, повідомило його про початок своєї діяльності і вручило йому свій статут для затвердження. Дозвіл відкрити в Кам'янці Товариство лікарів отримано 11 листопада 1859 року, а затвердження статуту затягнулось до кінця 1860 року.

Будинок д-ра Олександра Кремера сьогодні

До всіх лікарів, які працювали на Поділлі були надіслані запрошення до вступу в Товариство. Було ухвалено проводити збори 2 рази на місяць почергово вдома в кожного члена Товариства та встановлено внески в скарбницю: 12 крб. сріблом за вступ та членські – 6 крб. на рік. Регламент зобов'язував членів Товариства, мешкан-

ців Кам'янця та околиць, до обов'язкової присутності на зборах, пропуск без поважної причини карався штрафом в скарбницю Товариства.

Крім засідань Товариства відбувались засідання комісій, що існували при ньому. Комісії провели лише кілька засідань, на яких розглядалися питання про розвиток хвороб, котрі були найбільш поширеними на терені Поділля; питання, що стосувались суспільного здоров'я, читання наукових робіт, написаних самими членами товариства чи в перекладі з іноземної мови.

Товариство подільських лікарів у 1859 р. налічувало 86, у 1863 р. – 117, 1864 р. – 123, і на початку 1865 р. – 136 дійсних членів. Географія членства була досить широкою: 90 осіб були мешканцями або уроджен-

цями Подільської, по 6 – Волинської та Київської губерній, 1 – Костроми, 1 – Вологди, 1 – Катеринослава, 2 – Тифлісу, 3 – Вільно, 12 – Кракова, 3 – Парижу, 2 – Пруссії. За національним складом 78% членів Товариства були поляки, решта – росіяни, українці, литовці, німці, французи та ін.

Ще після поразки польського повстання 1832 року, було заборонено польську мову у діло-водстві і протоколи засідань Товариства і навіть медичні твори з Франції чи Німеччини мали бути в перекладі на російську.

Серед членів Товариства подільських лікарів були відомі особи:

- Олександр Кремер – лікар, перекладач, філософ;

- Густав Бельке – природознавець, автор багатьох природознавчих творів;

- Генрик Шопович – лікар, вихованець Ягелонського університету, піаніст і композитор;

- Кароль Пшиборовський – хірург, відомий перекладач німецьких медичних праць;

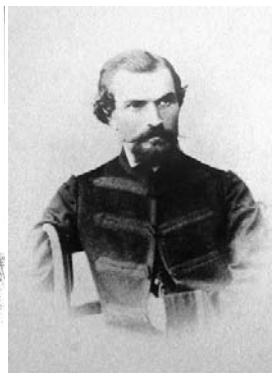
- Юзеф Аполінарій Ролле – лікар, історик Русі і Поділля, бібліофіл і букініст, з 1862 р. – секретар Товариства;

- Михайло Грейм – кам'янецький фотограф, етнограф, бібліофіл;

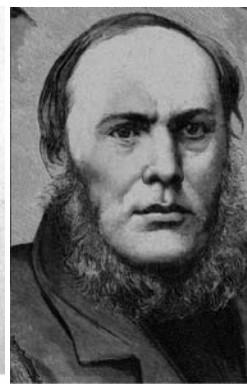
- Юліан Куровський – вихованець Ягелонського університету, провісник медицини і гігієни серед простого люду, автор медичних книг для учнів фельдшерської школи.

Густав Бельке

Михайло Грейм

Д-р Кароль Пшиборовський

Свою діяльність Товариство лікарів розпочало зі створення бібліотеки, яка інтенсивно комплектувалась за рахунок благодійних надходжень, обміну літературою зі спорідненими об'єднаннями лікарів Росії, України, Польщі, а також самих членів осередку, з яких найбільше книг передав Й. Ролле. У 1865 р. бібліотека Товариства налічувала 3526 томів. За кількістю та якістю медичної, природознавчої і краєзнавчої літератури вона тоді

була однією з найбільших в губернії і фактично це була перша серйозна спроба заснування публічної бібліотеки в Кам'янці-Подільському і на Поділлі загалом.

Водночас Товариство подільських лікарів за безпосередньою участю Ю. Ролле розпочало формування першого на Поділлі краєзнавчого музею. До 1865 р. його членами було зібрано в містах і селах губернії 5040 зразків оригінальних експонатів, значна частина яких за своїм змістом і характером відзначалась унікальністю: колекції мінералів, мушлів, стародруків, старожитностей тощо. Експонати розподілялись по фондах 11 відділів музею. Поряд з відділами, які мали медичний характер, були й такі, як геологічний, палеонтологічний, зоологічний, ботаніки, археології, нумізматики. Музей був відомий ще й тим, що в його технічному відділі експонувалась діюча електрична машина. Члени Товариства звернулися до подільського губернатора з проханням виділити приміщення і дозволити офіційно відкрити музей. Однак губернатор наклав резолюцію: «За сведениями, собранными в губернии, в учреждениях подобного рода необходимости нет». Експонати, розсортовані у скрині, перебували частково у будинку Ю. Ролле та інших членів Товариства. З них була створена невеличка експозиція, яка перебувала в приміщенні губернської лікарні.

В грудні 1860 року губернатор повідомив керівництво Товариства про затвердження статуту. Хоча затверджений статут дещо відрізнявся від поданого проекту і обмежував поле діяльності Товариства, але саме затвердження стало прогресом у відносинах уряду і Товариства, легалізувало його діяльність. 17 січня 1861 року з цієї нагоди відбулись урочисті збори Товариства подільських лікарів, на яких голова Товариства О. Кремер сказав: «Після довгого летаргічного сну ми бачимо знову рух у всіх проявах людської думки, скерований до науки і до застосування її для добра краю і загального добра. Дякуємо Богу, що ми дожили до цієї щасливої хвилини, коли замість застою починається рух, замість важкого сну – тверезе бодрствування, замість розпачливо опущених рук – діяльність, замість байдужості – гаряче співчуття, замість самолюбства – посвячення для братів, замість холодного серця – любов. Така зміна щаслива і спостерігаємо об'яви її, і вона обвіяла нас своїм весняним теплом і ми знову в своєму ще невеличкому Товаристві постановили працювати для добра науки, для добра людей, а значить і для іншого краю і ми, слабкі, але подвоюючи сили братерським зв'язком, хочемо йти з іншими і не залишатись позаду».

Згідно із статутом Товариство переймалося стеженням за розвитком медичних наук і впровадженням їх досягнень у практику, вивченням і поліпшенням санітарно-гігієнічного стану Подільської губернії, створенням професійної бібліотеки та медико-краєзнавчого музею, наданням матеріальної допомоги лікарям, які втратили заробіток по старості або в зв'язку

з погіршенням стану здоров'я, видавничою діяльністю для оприлюднення наукових і популярних праць. Турбуючись про суспільне благо, члени Товариства прийняли програму по медико-топографічному спостереженню у краї. Цю програму розробив д-р Баранецький і її наслідком та головним друкованим органом Товариства стали щорічники наукових праць «Матеріали до топографії і лікарської статистики Поділля», 5 томів яких у 1860-1865 рр. вийшли у світ польською мовою у Варшаві. В цих виданнях представлені статті, розвідки і повідомлення, документи з історії медицини краю, про боротьбу місцевих лікарів від епохи середньовіччя з чумою, холерою, туберкульозом, про побутові умови бідноти в різні часи тощо.

Д-р Юзеф Ролле

За завданням Товариства вивченням давньої і середньовічної медицини Поділля займався Ю. Ролле. Вивчаючи матеріали, він настільки захопився загальною історією краю, що статті, котрі йшли з-під його пера: “Площади и улицы, стоки и каналы в г. Каменце-Подольском”, “М’ясо і його вживання, бойні і м’ясні лавки”, “Про кладовища та будинки для зберігання покійників до поховання”, “Про військовий набір у єврейському стані”, “Освячення жител і міста Кам’янець-Подільського”, “Проституція в Подільській губернії” та ряд інших можуть слугувати своєрідним посібником з етнографії краю. Ці глибокі знання побуту народу, його звичаї, обряди знайшли своє втілення у його циклі історичних оповідань. Ю. Ролле деякі дослідники сприймали як українофоба, але то була глибока помилка, або явне небажання побачити та відчути те щире співчуття до знедолених селян, захоплення мелодійністю народної музики, красою українських жінок. Завдяки своїй великій науковій роботі, а також комунікабельності та особистому авторитету у наукових медичних колах Ю. Ролле встановив тісні зв’язки з існуючими товариствами лікарів м. Києва, Східного Сибіру, Пермського, Кронштадського, Пензенського, Архангельського, Кавказького і П’ятигорського бальнеологічного. Товариство Подільських лікарів користувалось у них надзвичайно великим авторитетом.

Секретар Товариства Ю. Ролле відмічав: «Дружньому життю Товариства можуть позаздрити колеги, що мешкають в інших місцевостях, різні суперечки вирішувались на засіданнях. Незгода легко може виникнути в маленькому куточку, де лікарів відносно народонаселення багато, додамо,

Будинок д-ра Юзефа Ролле сьогодні

що лікарів бідних і в місті також небагато; але впродовж року ні разу не доводилось вирішувати суперечку. Саме в цьому я бачу велику заслугу Товариства. Співдружність між нами не проста формула – ми живемо як брати».

У січні 1863 р. спалахнуло і було придушене друге польське повстання. Репресії царського уряду були настільки жорстокими, що кожен поляк вважався потенційним злочинцем, вживання польської мови, зокрема на Поділлі, розцінювалось як злочин. Д-р Леон Ковальський був висланий до Вологди. Д-р Адріян Баранецький втік до Галичини. На той час діяльність Товариства вже викликала незадоволення офіційної влади, і вона шукала найменшого

приводу, щоб припинити її. Така нагода трапилась. На початку 1865 р., під час приватної розмови з подільським губернатором член Товариства д-р Ананій Старцев розповів про те, що багато членів Товариства спілкуються між собою польською мовою, протоколи теж ведуться польською і т. д. Негайний обшук підтвердив цей донос. Все це свідчило, з огляду державних властей, про польський націоналізм. Розпочались обшуки та арешти членів Товариства. 25 лютого 1865 р. Товариство подільських лікарів було ліквідовано як таке, що «зрадило чисто науковому характеру подібних установ, надавши своїм діям відтінок польської національної пропаганди». О. Кремера після арешту й допитів, як «неблагонадійного в політичному відношенні» та «австрійського підданого» вислано разом із сім'єю до Львова.

В лютому 1872 року група передових подільських лікарів (Лясковський, Герат, Досновський, Заєв, Руденко) за підтримки Ролле, Пшиборовського, Наркевича направили клопотання подільському губернатору про відкриття Товариства подільських лікарів. Після цілої низки перешкод 23 серпня 1876 року затверджено новий статут Товариства, а в січні 1878 року відбулось організаційне засідання Товариства, на якому президентом було обрано доктора медицини, акушера В. Задергольма, а віце-президентом лікаря Кам'янець-Подільської повітової лікарні А. Старцева. Товариство проіснувало до 1917 року, зосередивши свою роботу не лише на санітарно-гігієнічних та медичних питаннях, а й охопило краєзнавчу діяльність.

ПОДОЛЯНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ КАПЕЛІ

Історія свідчить, що українські патріоти навіть у важкі часи розбудови самостійної української держави в добу Визвольних змагань українського народу 1917-1924 рр. значну увагу приділяли перетворенням у культурній сфері. Вони добре розуміли, що створена їхніми предками культурна спадщина, особливо українська пісня, – це історія українського народу, народу-трудівника й народу-воїна, який віками витрачав своє життя на боротьбу за свою свободу. 16 січня 1919 р. музичний відділ Міністерства освіти УНР за дорученням голови Директорії С. Петлюри, намагаючись «піднести на належну ступень українську пісню, народну й штучну та ознайомити з нею як найширші кола громадянства у нас і закордоном» [1]. 24 січня 1919 р. Директорія УНР, виявляючи турботу про всі культурні ніші – від народної творчості (створення капели бандуристів) і до елітарного хорового мистецтва, започаткувала Українську республіканську капелу (далі – Капела) [2]. Незважаючи на складну соціально-політичну та економічну ситуацію, уряд оголосив, що першим кроком Капели «буде концертна подорож до Західної Європи, яка має початися у першій половині лютого». Саме тому праця в Капелі буде прирівнюватися до служби в державних інституціях, даватиме права на пенсію і відповідно оплачуватиметься» [1].

Про історію творення Капели та її нелегке, проте досить успішне, зарубіжне турне країнами Європи (березень 1919 – липень 1920 рр.) звертали ся в своїх працях В. Січинський (Кам'янець-Подільський, 1920) [3; 4; 5], Моренко (Кам'янець-Подільський, 1920) [6], В. Щербаківський (Лондон, 1955) [7] та інші (Кам'янець-Подільський, 1919) [1; 8], (Нью-Йорк, 1958) [9]. Чимало для розкриття історії діяльності Капели зробили О. Кошиць, П. Щуровська-Росиневич, О. Чехівський, які зібрали значні архівні та музейні матеріали (фільм, золота книга, різні нагороди, частина бібліотеки, діловодство, багато афіш, рецензій і програмок, дещо з одягу, фотографій тощо) про Капелу та передали їх у Музей Визвольної Боротьби України в Празі [10, с.18].

Першим спеціальним ґрунтовним дослідженням про Капелу стала праця видатного мистецтвознавця, професора Орлового університету в Празі З. Неедлі «Ukrajinska republikanska Kapela» (Прага, 1922) [11], в якій він «згадує про перший виступ Капели, як про одно з своїх найбільших мистецьких вражінь». Дослідник докладно подає мистецьку оцінку Капели та

її диригента і стверджує, що це був «першорядний хор, який своєю артистичною вартістю рівняється найславнішим хорам цілого світу» [10, с.18].

В 1929 р. «Товариство ім. Ол. А. Кошиця в Парижі» опублікувало збірку критичних матеріалів з періодичної преси про мистецьку працю Капели – «Українська пісня за кордоном, світова концертна подорож Українського національного хору під проводом Олександра А. Кошиця (голос закордонної музичної критики)» [10, с.19].

Через 10 років після З. Неєдлі на сторінках україномовного видання української діаспори США «Народна Воля» були оприлюднені «деякі витяги» з «п'ятитомового щоденника» колишнього архіваріуса Капели Л. Безручка (Скрентон, 1932) [10, с.18; 12; 13] про гастролі Капели в Європі з березня 1919 р. аж до кінця липня 1920 р., «коли Капела після першого свого розпаду в Берліні перестала існувати як державна установа УНР в цілім своїм складі». Автор «подає багато цікавих подробиць», а також «зазначає й деякі неуспіхи та невдачі Капели» [10, с.19].

Спогади колишнього кур'єра Капели О. Пеленського «Українська пісня в світі. Світова концертна подорож Української республіканської капели» (обкладинку до неї оформив В. Січинський – авт.) (Львів, 1933), – це одна з найбільших праць «про закордонну подорож Капели». «Моєю ціллю, – писав автор, – є захопити теперішнє наше молоде покоління (яке не знає може навіть нічого про такі величезні наші успіхи), щоби хоронило цей наш найбільший скарб, пісню, його плекало й розвивало, щоби він не став... «заритим талантом», тільки аби все блистів, як найкращі самоцвіти...» [14, с.36]. Але, хоча О. Пеленський й подав цінні «фактичні описи подорожі та рецензії з чужої преси», вони, на жаль, не завжди відповідають дійсності, а опис подій «відзначається місцями претенсійністю й браком смаку», тому «своєрідна гіперболічність» «викликає недовір'я до деяких його тверджень» [10, с.19].

Негативні риси праці О. Пеленського викликали появу праці колишнього члена «Комітету співаків» та Ради Капели О. Чехівського «Моє слово» (Париж, 1935) [15], в якій автор закидає О. Пеленському «необ'єктивність» і зазначає, що він «належав до групи «Приходьківських ідеалістів», або як їх тоді називали – «націоналістів», які під проводом свого «шефа» [О. Приходька] творили в Капелі свою «капелю», основою якої були колишні хористи Першого національного хору в Києві, де керівником був Олекса Приходько [10, с.19].

Вітчизняні дослідники М. Гордійчук (1989) [16], Н. Калуща (2001) [17], М. Головащенко (2004, 2008) [18; 19], В. Чудний (2008) [20], Л. Семенко (2008) [21] та інші, посилаючись на спогади О. Кошиця (Вінніпег, 1947-1948, 1952, 1970, 1974; Київ, 1989, 1998 [22; 23; 24; 25]), ідеалізують О. Кошиця, як «чародія української музики» [16], «вісника світової слави

української пісні» [18], називають його творчість «феноменом» [19], забуваючи при цьому, що славу Капели, завданням якої «було ознайомлення чужинців з українською культурою – піснею і музикою та загалом пропаганда українського імені та нової держави в світі» [26], творив не він один, а всі учасники творчого колективу, без яких не настала б «зоряна година маестро» [20]. Можливо, це відбулося через те, що їхні праці побудовані лише на спогадах О. Кошиця, які, зважаючи на думку багатьох науковців, – є тенденційним джерелом, «оскільки їх пишуть з розрахунком на публікацію та ознайомлення широких кіл читачів», в яких автор завжди «намагається прикрасити описувані у спогадах події і вигідно показати свою участь у них». На правдивість спогадів досить часто «впливає соціальний стан їх автора, його політичні переконання, час написання їх та його віддалення від того періоду та подій, які описуються, а також справжня роль автора у цих подіях» [27, с.204-205]. При цьому ж дослідники підходять вибірково до спогадів колишніх членів Капели і залишають поза увагою щоденники С. Колодівни та спогади Л. Безручка «З піснею по світах і рідних закутках» (Нью-Йорк, 1951) [13], «якими б тенденційними не здавалися» вони, але вони водночас є «унікальними джерелами, що дають власні, «інші» ракурси висвітлення внутрішнього життя Капели» [28; 29]. Адже вони зберегли для сучасних дослідників найціннішу інформацію – «точний маршрут, дати виступів, назви залів, присутність «особливих» персон, настроїв колективу та О. Кошиця під час концертів і після них». У щоденниках С. Колодівни, що на думку знаної дослідниці Н. Калущої є цінним інформативним джерелом, «відображено щоденні турботи капелян, відірваних від рідного середовища, взаємини в колективі, об'єктивні труднощі, а також суб'єктивна «ворохобня». Адже «винятковий творчий злет» Капели, «її тріумфальна концертна подорож по Європі супроводжувалися наростанням конфліктних ситуацій усередині колективу», а «непривабливі епізоди буття хористів, впродовж короткого часу перетворили зовні успішний монолітний хоровий організм на осередок протистояння громадських, мистецьких та особистих інтересів». Все це стало ще одним із аспектів діяльності Капели, що породило кризу в «європейський» період її гастролей [30, с.34].

Знаний історик С. Наріжний характеризує діяльність Капели під час її гастролей в Європі досить об'єктивно писав, що її надзвичайний успіх залежав від «диригента, Капели й самої української пісні» [10, с.30]. В. Січинський також стверджує, що величезний успіх Капели був можливим не тільки завдяки «прекрасному виконанню самого хору та його незвичайного диригента О. Кошиця, але також величезній організаційній праці адміністрації хору, про яку мало хто знав». При цьому значну «працю вложила у виховування хору і поодиноких партій» помічник головного дири-

гента П. Щуровська-Росиневич; «незвичайні організаційні й дипломатичні здібності» виявив диригент професор О. Приходько, який «був завжди на висоті свого завдання, тактовний, вигадливий і спритний, особливо в пропаганді українського мистецтва, української ідеї»; багато «чорної» і невдячної праці виконав адміністратор хору О. Пеленський; «важливою ділянкою» була діяльність перекладачки Г. Ватич, яка досконало знаючи англійську, німецьку та французьку мови, «дивувала чужинців перфектним знанням мов», перекладаючи «всі програми, зміст пісень, вірші та інший пропагандивний матеріал про Україну» [31]. Знаний український державний та громадський діяч В. Приходько писав: «І треба признати і зазначити, що виступи Капели, під умілим диригуванням О. Кошиця, мали надзвичайний успіх у чужинній публіки. Капела стала популярною по усій Європі і її виступи – були тріумфальним походом української пісні», адже Капела «відкривала перед усією Європою незнаний досі український народ і мову українську, державу українську» [32, арк.13].

Сьогодні, на підставі наявних джерел, із впевненістю можна стверджувати, що поряд із О. Кошицем, значний внесок у творення та діяльність всесвітньовідомої Капели внесли **подоляни** – господар Капели Олександр Курчинський (*23.08.1894 – †?) (під час подорожі одружився із Зінаїдою Чехівською); **брат і сестра Віктора Приходька** – адміністратор Капели **Олекса** (*05.10.1887, с. Ластівці, нині Кам'янець-Подільський р-н – †08.02.1979, Прага) і солістка **Ольга (Туся) Лоська** (за другим шлюбом **Башко**) (*05.06.1900(1903?), Кам'янець-Подільський – †05.05.1996, Львів); кур'єр **Володимир Січинський** (*24.06.1894, Кам'янець-Подільський – †25.06.1962, Савт Бавнд Брук (США) і його дружина сопрано-солістка **Михайла (Михайлина) Орисик** (*09.10.1895, Львів – †19.06.1989, Савт Бавнд Брук) [33, с.174]); тенор-соліст Гриць Кіриченко (*23.04.1888, с. Лука, нині Ярмолинецький р-н Хмельницької обл. – †?); сопрано-солістка Віра Туркало (у 1920 р. вийшла заміж за члена Воєнно-санітарної місії УНР в Німеччині Андрія Журавля) (*24.07.1896, с. Немиринці, нині Городецький р-н Хмельницької обл. – †?); сопрано-солістка Софія Гаєвська (*18.09.1895, Брацлав – †?); тенор-соліст Леонтій Сорочинський (*17.06.1895, Гайсин – †?); бас-соліст Гліб Шандрівський (20.06.1896, Тульчин – †?); лектор французької мови державного українського університету, перекладач Капели та всіх її видань впродовж подорожей Ганна Ватич (вийшла заміж за тенора Романа Кирчіва) (*28.07.1889, с. Манявці – †?); сопрано-солістка **Ольга Ватич** (сестра Г. Ватич і **дружина Олекси Приходька** (11.07.1891, Кам'янець-Подільський – †14.01.1981, Прага); альт-солістка Ніна Гордаш (04.04.1900, с. Слобідка – †?); сопрано-солістка Тетяна Георгієвська (вийшла заміж за О. Кошиця) (02.01.1892, с. Великі Хутори (6 верст від Вінниці [22, с.188-191]) – †26.03.1966, Ві-

нніпег); бібліотекар Олександр Кізима (09.03.1891, с. Біляни – †?); альт-солістка Ніна Машкевич (06.06.1897, с. Северинівка – †?); тенор-соліст Дмитро Миронюк (24.10.1895, с. Грицківка – †?); бас-соліст Михайло Рощахівський (26.01.1891, с. Концеля – †?); альт-солістка Євдокія Чабаненко (27.11.1896, с. Пещанівка – †?); **брат і сестра колишнього голови уряду УНР** Володимира Чехівського – уродженці с. Горохуватка (Київщина): альт-солістка **Зінаїда Чехівська-Курчинська** (05.10.1896 – †?); старшина Армії УНР, бас-соліст, член «Комітету співаків» та Ради Капели **Олекса Чуприна-Чехівський** (1892 – †1955, Абондан, Франція), які разом з іншими членами Капели, зробили значний внесок у її творення та сприяли її успішним виступам під час гастролей в Європі. На жаль, сьогодні майже призабуті імена славних українських співаків, які через обставини того часу розгубилися по всьому світу й доля багатьох із них у більшості випадків й досі невідома [14; 34, арк.1; 35; 36; 37].

При цьому важливо зазначити, що частина майбутніх членів Капели успішно закінчила *Марійську гімназію в Кам'яниці-Подільському, серед них: Ганна* (1906), *Ольга* (1908, срібна медаль) і *Євгенія* (1914, срібна медаль) Ватичі [38]. Крім того, частина майбутніх членів Капели приймала активну участь у діяльності Подільської «Просвіти» – Ганна та Ольга Ватичі, Олекса Приходько, Володимир Січинський, Михайлина Орисик, Віра Туркало та інші [39, с.9].

Водночас зауважимо, що участь членів відомої української родини Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів – Володимира Січинського, брата і сестри колишнього голови уряду УНР В. Чехівського – Олекси і Зінаїди, а також членів знаної подільської родини Солухи-Приходьків-Герасименка-Філя – Олекси і Ольги (Тусі) Приходьків, Ольги Ватич, у діяльності Капели до і після розпаду, знайшла своє часткове відображення в працях З. Неєдлі (Прага, 1922) [11], Л. Безручка (Скрентон, 1932, Нью-Йорк, 1951) [12; 13], О. Пеленського (Львів, 1933) [14], О. Чехівського (Париж, 1935) [15], С. Наріжного (Прага, 1941) [10; 40], О. Кошиця (Нью-Йорк, 1942) [41], В. Січинського (Нью-Йорк, 1954) [26; 31; 42], І. Розгона (Торонто, 1966) [43], Ю. Костюка (Словаччина, 1967) [44], П. Стерчо (Нью-Йорк, 1979) [45], Ю. Шерегія (Словаччина, 1993) [46], М. Мушинки (Словаччина, 1995) [47], Н. Калущкої (Київ, 2001) [17], Й. Баглая (Ужгород, 2003) [48], Т. Росул (Київ, 2003) [49], В. Логвіної (Кам'янець-Подільський, 2004, 2005, 2006) [50; 51; 52], Н. Калущкої (Київ, 2007) [30; 53], І. Стряпка (2008) [54; 55], в інших публікаціях (Джерзи Ситі, 1925) [37], (Париж, 1929) [56], (Нью-Йорк, 1936) [57], (Париж ; Нью-Йорк, 1980) [58] тощо [59].

З урахуванням усіх наявних та виявлених матеріалів, нами в рамках повноцінного створення просопографічних портретів названих україн-

ських родин, висвітлюється діяльність членів цих родин в Капелі в березні 1919 – липні 1920 рр. та частково їх подальша доля. Розкриваючи історію творення Капели О. Кошиць у своїх спогадах «З піснею через світ» [24, с.21] пише, що 1 січня 1919 р. під час святкування 25-літнього ювілею М. Вороного С. Петлюра запросив його і К. Стеценка до себе поговорити про «важні справи» [24, с.21; 60]. 2 січня С. Петлюра запропонував талановитому українському композитору, хоровому диригенту і музично-громадському діячу К. Стеценку (*24.05.1882 – †29.04.1922) і визначному українському хоровому диригенту, композитору і вченому-етнографу, талановитому педагогу, голові музичного відділу Міністерства освіти УНР О. Кошицю (*12.09(30.08).1875 – †21.09.1944) «створити хорову капелу, підготувати з нею добірну програму і, не гаючи часу, виїхати у велике гастрольне турне по світу» [2; 18, с.80; 20; 58, с.3387; 61, с.365], щоб українською піснею та гімном «Ще не вмерла Україна» донести вість про створення нової держави [61, с.365]. Так, голова Директорії і Головний Отаман військ УНР С. Петлюра «знайшов один з найкращих шляхів презентації своєї молодій країні світові», адже «прекрасно розумів невідворотний вплив високого, справжнього мистецтва на будь-яку аудиторію» [10, с.19; 18, с.81; 32, арк.12].

Після цього в музичному відділі «почалась спішна й дуже трудна робота укладання законопроекту про Капелу», «за діло взялись не фахівці цього діла», а «музики і їх добрі знайомі та приятелі, які туди напхалися». Розробку штатів Капели і кошторис було доручено скласти О. Кошицю та голові Національного хору С. Шишківському, в яких не було досвіду і тому «цифри брались прямо з стелі, нотувались самі дрібні речі і «графи», забувалось найголовніше». Вісті про формування Капели та її подорож за кордон рознесли дуже швидко, що викликало значне незадоволення в Національному хорі. Так, С. Шишківський, який «мило й ласкаво» працював над кошторисом, досить негативно поставився до ідеї створення Капели та відбору до неї «співаків по конкурсу». Його підтримав К. Стеценко, який разом із членами Національного хору – С. Шишківським, Павлюком і Педою намагалися «попередити» С. Петлюру, щоб до Капели не попали «національно несвідомі» елементи і, що б він не доручав цю справу О. Кошицю [24, с.21].

24 січня 1919 р. Директорія УНР видала Закон «Про Українську республіканську капелу» [2], як автономну мистецьку організацію при Міністерстві освіти УНР, на чолі якої мав стояв її музичний шеф – диригент і одночасно, голова Ради Капели та голова її Художньої ради. Рада Капели складалася з диригента, його помічника, професора співу, адміністратора та представників хористів і вирішувала всі справи Капели, приймала і звільняла співаків та нижчих урядовців Капели. До складу Художньої

ради Капели входили всі члени Рада Капели, крім адміністратора. Фінансами Капели відав окремий скарбник під наглядом Ревізійної комісії [10, с.20].

Після прийняття закону було названо кандидатури на головного диригента: О. Кошиць, М. Леонтович, О. Приходько і К. Стеценко. На пропозицію Я. Якименка (Якова Степового – авт.) керівником і головним диригентом новозаснованої Капели було обрано О. Кошиця, його заступником – професором співу Г. Тучапського, який мав вишколити й поставити голос, по можливості кожного члена Капели – хориста, помічником головного диригента П. Щуровську-Росиневич [10, с.20; 24, с.21], а головним адміністратором – колишнього професора української гімназії і диригента українських хорів у Варшаві (1909-1915), Чернігові (1915-1917), Києві (1917-1919), співробітника музичного відділу та члена Театральної ради Міністерства освіти УНР Олексу Приходька [10, с.20; 32, арк.10-11; 44; 45; 62; 63; 64]. Основним завданням головного адміністратора Капели було політично і дипломатично організувати виступи Капели в головних столицях Європи – Берліні, Відні, Лондоні, Парижі, Празі та інших [32, арк.12], а також забезпечувати все необхідне для виступів Капели – найбільші зали, готелі, попередню рекламу, зв'язок з музичними діячами у кожній державі тощо [32, арк.13].

Капела засновувалася як репрезентативна співоча установа, завданням якої було ширити за кордоном мистецьку культуру України. На неї поклалися не тільки мистецькі зобов'язання, але й завдання національно-політичні, адже вона мала показати Західній Європі, що «українці справді є окремим народом, який має власну культуру» [10, с.20]. Капела мала складатися із 100 співаків, які набиралися по конкурсу оголошеному 24 січня 1919 р. [24, с.21]. Серед набраних «було не мало видатних сил, відомих уже з своєї театральної діяльності», – згадує П. Щуровська-Росиневич, яка провела декілька пробних і підготовчих співанок, – «такої голосової сили й музичної дібраності та багатства, а при тому хорової грамотності, які мала та сотня капелян» не доводилося зустрічати більше ніде» [10, с.20]. Хоча серед кандидатів у хористи були й такі, що не підходили «ні голосом, ні нотною грамотністю». Співаки Київського національного хору на проби «з'явилися «скопом» і заявили, що пробуватись будуть тільки «оптом» і тільки в присутності своїх товаришів», але, на жаль, їхні проби «виявились нижче всякої критики» [24, с.15]. За своїм складом Капела, – згадує Л. Безручко, – уявляла «доволі мішаний матеріал», це були різні за освітою, інтелігентністю, характером, національною свідомістю – «високоідейні, віддані українські громадяни й патріоти», більшість «просто українці». Десяток із них мали вищу освіту, декілька студентів і студенток університету, народних учителів, але «безосвітних» не було [10, с.21]. Із

значною долею ймовірності сьогодні можна стверджувати, що власна позиція О. Кошиця під час формування Капели певним чином провокувала на негатив, адже він, «відбираючи найталановитіших співаків із Хорового товариства, студентського хору, часто не знав їхніх поглядів» [25, с.16], тому в «підсумку половина хористів були безголосими» [60], які «нарobili потім гармидеру в дорозі, що ледве не розвалили хор з самого початку» [25, с.17]. Але, як показали подальші події О. Кошиць щодо «безголовості» колишніх членів Національних хорів був явно несправедливим, адже «якби це було так, то не було б успіху в Галичині, не було б тріумфу в Празі», ймовірно, це давалося «взнаки особисте відчуття скривдженості» [30, с.39].

Пізніше О. Кошиць писав, що він прагнув отримати найкращі голоси, але над усім цим домінував «злий геній» Капели та особисто мій – Олекса Приходько», на той час завідувач секції організації національних хорів музичного відділу при Міністерстві освіти УНР. О. Приходько, який вже до того часу організував Перший український національний хор в Києві, де диригентами поряд із ним працювали О. Кошиць, К. Стеценко і М. Леонтович, на виборах головного диригента Капели зняв свою кандидатуру, але «наполягав на відборі учасників із Національних хорів». Далі О. Кошиць згадує, що О. Приходько «хотів поставити Капелу у зв'язок із своєю секцією, тобто – своєю діяльністю, як організатора, хоч не йому, а мені доручив організувати Капелу Петлюра і при тому не в загальному порядку, а в екстреному. Все ж Стеценко підтримував Приходька і канцелярщина запанувала над справжнім ділом» [25, с.16]. У цих словах яскраво й відверто звучить, що О. Кошиць не тільки не прислухався до чужих думок і рішень щодо складу колективу, але й заперечував їх. Все це й стало в подальшому однією із причин конфлікту між О. Кошицем та О. Приходьком, що тривав увесь час існування Капели. О. Чехівський підтверджує справедливність роздратування О. Кошиця і засвідчує, що частково причини конфлікту були закладені і в Законі, згідно якого очільником, головним диригентом і Головою ради Капели був О. Кошиць, який обирався, затверджувався на посаду і звільнявся музичним відділом Міністерства освіти УНР. Водночас, адміністратор капели О. Приходько, що належав до Ради Капели і підпорядковувався О. Кошицю, обирався, затверджувався й звільнявся головним управляючим Справами мистецтва музичного відділу Міністерства освіти УНР. Все це й призвело до «двовладдя» в Капелі [15, с.5].

Відомі українські діячі мали різне бачення подорожі Капели закордон, одні вважали подорож доцільною й необхідною, інші були проти. Так, дуже неприхильно до цього задуму поставився М. Грушевський, який перед адміністратором Капели О. Приходьком прямо висловився: «Нащо ви то везете заграницю!». М. Лозинський прирівнював Капелу до негрито-

сів, запевнюючи, що Париж зовсім не обходить якась там «негритьська» музика. Особливо рішуче висловлювався проти М. Шаповал, який уважав що Капела, замість того, щоб виступати перед європейськими буржуями – має співати своїм воякам на фронті, в окопах [10, с.21]. Неприхильне відношення урядовців до Капели значно утруднювало умови її подорожі. 23 січня Рада народних міністрів УНР асигнувала на її утримання 1°184°500 крб. і ще майже 1,5 млн. – на подорож до Парижа [60], де під час проведення мирного конгресу Капела мала «нагадати про Україну вершителям долі світу» [21, с.347]. 25 січня 1919 р. О. Кошиць домовився з О. Приходьком, як відповідальним за фінансову ситуацію в Капелі, про отримання ним грошей для Капели [25, с.13], але грошей Капела не отримала, адже через наступ більшовиків на Київ Держскарбниці евакуювалася до Вінниці [60] і, як висловлювався тодішній міністр фінансів Б. Маргос, кредити для неї були закриті «за ненадобністю» [10, с.21]. Проте О. Приходько за вказівкою К. Стеценка поїхав до Державної скарбниці у Вінницю та отримав 50,0 тис. крб., з них 15,0 тис. крб. привіз до Києва, а решту забрав із собою до Кам'янця-Подільського, де готував помешкання для Капели [25, с.22].

25 січня 1919 р., О. Кошиць, не вірячи в можливість успішної організації колективу й виїзду його до Кам'янця-Подільського, залишив Київ [30, с.37], про що пізніше писав: «Думав, що виїжджаю не надовго... а склалось інакше... Як-то кажуть: «Ідеш на день, бери хліба на тиждень... Мені й на думку не сходило, що кидаю Київ ... назавжди» [24, с.15]. 1 лютого за розпорядженням С. Петлюри хористи з великим поспіхом, не захопивши навіть необхідних речей [26, с.16], у надзвичайно складних умовах під керівництвом К. Стеценка евакуювалися із Києва [30, с.37], але не всі, хто пройшов конкурс, а лише ті, хто зміг, хоча в січні 1919 р. до складу хору встигли зарахувати біля 100 осіб [60; 65, арк.2]. З Києва виїхало лише кілька десятків, а решта, – згадує учасниця Капели С. Колодіївна, – «побоялася зіставити на непевну долю своїх близьких і залишилася, а друга, що виїзд поступив несподівано, і тому неорганізовано». Переїзд був дуже важкий, чотири дні їхали в теплушках до Жмеринки, де через два дні дали «дуже брудний вагон III класу, який причепили до міністерського потягу» і так доїхали до станції Гречани, де «стояли два дні», адже вагон «відчеплено від міністерського потягу і полишено судьбі». По дорозі, у Вінниці та Жмеринці, до Капели були прийняті нові співаки, в т. ч. солістка Т. Георгієвська (майбутня дружина О. Кошиця – авт.), дяк Казанського собору Г. Павловський, актори Вінницького міського театру І. Паславський, М. Приємська, В. Романюк, Л. Троїцький, Г. Шандровський, який став провідним солістом Капели [21, с.349]. «Промаявшись у холодних вагонах майже два тижні», 37 членів Капели [10, с.21] прибули в Кам'янець-Подільський лише ввечері 14 лютого. В тому ж потязі до міста

приїхали М. Грушевський та колишній військовий міністр УНР О. Жуковський [21, с.348].

В Кам'янці-Подільському розпочалося нове формування державної професійної Капели, призначеної для поширення за кордоном ідеї української державної самостійності при допомозі національної пісні [47, с.25; 52, с.42]. 16 лютого [114, с.40] члени Капели «зібралися в канцелярії готелю «Бель В'ю», де О. Кошиць повідомив, що «репетиції відбуватимуться щоденно від 10 до 12 год. [66, арк.3] у помешканнях «Просвіти», університету чи міської управи [25, с.25]. Того ж дня до Капели приєднався хорист Олекса Чехівський – «Allegro-udiratto», як казав про нього О. Кошиць. Одночасно в часописах «Життя Поділля» та інших було оголошено конкурс на прийом нових членів і вже невдовзі Капела нараховувала 72 чоловіки [66, арк.3] з різних частин України – Бессарабії, Буковини, Галичини, Київщини, Поділля, Полтавщини, Степової України, Чернігівщини [10, с.21]. Адміністратором Капели став приват-доцент з вищої математики Кам'янець-Подільського державного українського університету Микола Чайковський, який в своєму щоденнику [30, с.39] згадував: «Мета цієї подорожі була досить-таки химерна, однак виступи хору під керівництвом прекрасного диригента залишили в моїй пам'яті незабутні враження. Це був воістину триумфальний рейд української пісні по світу» (1966) [67]. Хористкою стала 15-літня гімназистка Кам'янець-Подільської жіночої гімназії Ольга (Туся) Приходько [32, арк.21], сестра Олекси Приходька, який виїжджаючи з Капелою за кордон «взяв її з собою, оприділивши її до Капели» [32, арк.22]. Конферансьє і перекладачем Капели стала Ольга Ватич-Приходько (дружина О. Приходько і сестра Г. Ватич) [68; 69].

За поданням куратора Капели від уряду УНР С. Наріжного, Міністерство закордонних справ УНР призначило кур'єрами творчого колективу В. Січинського і О. Вахнянина [47, с.25; 52, с.43], а 25 березня 1919 р. подільський губернський комісар міліції Сергій Січинський вручив своєму брату В. Січинському закордонний паспорт громадянина Української Народної Республіки [26; 70], який він зберігав до останніх днів свого життя як головний документ. Основними завданнями кур'єра було підтримування зв'язку Капели з дипломатичними місцями УНР в країнах перебування, отримання віз і встановлення контактів з впливовими особами за кордоном тощо [26; 40, с.6; 70]. Про те, яким чином В. Січинський попав у Капелу, – Я. Січинський в листі до А. Трембіцького від 16 липня 2011 р. пише, – що його мати Михайлина Орисик часто приймала участь в різних «гутірках (забавах) – які «Просвіта» регулярно проводила в Українському клубі «спеціально для молоді, щоби себе запізнавалася, та виростала в українському дусі». І саме на «одній такій гутірці» мама познайомилася з В. Січинським, який закохався в Михайлину. Але ж «хор має виїхати на турне до Західної Європи, що ро-

бити», адже В. Січинський «неспівучий»? Довідавшись, що «хор потребує кур'єра» [71], він, за підтримки Віктора та Олекси Приходьків, звернувся до куратора Капели С. Наріжного і той, добре знаючи його батька, сприяв йому у працевлаштуванні кур'єром Капели. Розкриваючи коротко життєвий шлях М. Орисик, зауважимо, що після закінчення вчительського ліцею вона записалась до жіночого відділу УСС, де закінчила курси медсестер, працювала в шпиталі УСС на Вінниччині, потім приватною вчителькою у Вінниці, а в другій половині 1918 р. переїхала до Кам'янця-Подільського та влаштувалася секретаркою в губернську канцелярію, а коли оголосили конкурс в Капелу, успішно його витримала і стала хористкою [33, с.174]. Вони під час гастролей по Європі, 21 липня 1920 р. взяли шлюб у православної церкві в Берліні. Михайлина була вірною супутницею В. Січинського, подарувала йому дітей Ярослава і Оксану, сповна розділила всі нестатки й перекути, що випали на цю сім'ю в роки еміграції, значно пережила свого чоловіка і до останніх своїх днів берегла і поширювала про нього добру пам'ять [33, с.174; 72; 73, с.22; 74, с.119].

Водночас співаки вчили французьку мову, лекції з якої щоденно від 12 до 14 год. у двох групах давала приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету Г. Ватич. Потім від 14 до 16 год. знову репетиції і так вони працювали аж до 22 березня [66, арк.3]. О. Кошиць зустрівшись з членами Капели в Кам'янці-Подільському, писав, що вона «зробила на мене прямо страшне враження: і такого хорového дрантя я ще на віку своєму не бачив: партії не розмірні, співати не вміють, виють, як вовки, маса безголосих... Але приходилось братись і за цей хлам, бо інакше залишалось відмовитись від справи» [24, с.15; 60].

Буденне життя членів Капели було звичним для тих часів, не вистачало найнеобхідніших продуктів, які співаки отримували за картками. Мешкали частково в міських готелях і на приватних квартирах за відсутності елементарних побутових умов, часто в холоді, через що декілька співаків захворіли на тиф [21, с.348-349]. Міністр освіти І. Огієнко неприхильно поставився до Капели [10, с.21], через що вона отримала кошти лише в березні – і лише 50 тис. крб. із раніше виділених 1°184°500 крб. [60]. Проте, незважаючи на всі ці негаразди, Капела все ж за півтора місяця провела значну роботу з підготовки свого турне до Франції, при цьому зауважимо, що всіма адміністративними питаннями турне (оформлення закордонних паспортів, отримання віз, придбання квитків тощо) займався О. Приходько. Хоча на цю поїздку уряд асигнував 1°142°500 франків, однак їх видали у неконвертованих гривнях, тому нездійсненою залишилася спроба пошити для членів Капели національні костюми [21, с.349]. Через те, що Капела перебувала «в стані організації, тому не маючи ні повного комплекту співців, ні готового репертуару», жодного її виступу

в Кам'янці-Подільському не відбулося [25, с.25], а вже 24 березня 1919 р. 77 (за іншими даними – 83) членів Капели [21, с.349], пробувши тут майже два місяці в страшенному бруді [24, с.16], виїхали за маршрутом Станіслав (нині Івано-Франківськ)-Стрий-Львів-Ужгород і далі за кордон.

Працюючи в дорозі, Капела добралась до Галичини, де місцеве громадянство дізнавшись «яку пропагандивну роль може відограти в Європі Капела, прямо носило нас на руках». Загалом галичани, що «кохались у нашому співі, цінили і шанували нас та виказували нам всяку увагу», але дуже «погано вели себе тутешні наддніпрянські діячі, різні «голови», добродії та інші типи». До Стрия Капела приїхала в Страсну середу і «тутешнє громадянство» привітало співаків із приїздом і з Великоднем та влаштувало для них обід на перший день свят [24, с.15].

У Станіславові концерти Капели відбулися 11 і 20 квітня 1919 р., а 20 квітня Капела співала Великодню службу Божу в Стрию [10, с.22]. 24 квітня Капела через Самбір і Сянки виїхала на Закарпаття і 25 квітня прибула в Ужгород, в «мадярське місто з українським населенням та чехословацькою владою» [10, с.22; 40, с.6]. Проте чехословацькі органи під впливом москвофільської агітації поставилися до Капели з недовір'ям і в перший же день усіх її членів заарештували. Лише завдяки немалим зусиллям Я. Нечаса, вдалося полагодити цей конфлікт і через п'ять днів Капела вирушила у Прагу, так і не давши на Закарпатті жодного запланованого концерту [10, с.22; 14, с.29; 23; 40, с.7-10].

Капела, залишивши останні речі в Станіславові, майже «в чому мати породила», як «якась кочова орда, яку страшно було підпускати до міста на гарматний вистріл» [24, с.16] 30 квітня 1919 р. виїхала за кордон, придбавши перед виїздом в «якогось отамана-грузина 50 пудів цукру й круп». До Праги Капела прибула як «банда» [60], чоловіки мали неймовірний вигляд: «неголені, здавалось, від початку світової війни обличчя» інший «патлатий до того, що коси звисали на плечі». А їхній одяг, це просто жах: один в «обмотках», пошарпаній солдатській шапці з дашком, «гімнастюрці» і без сліду спідньої білизни»; другий в «обідраному військовому кожусі, селянській шапці, з якої лізе клоччя, та в чоботях, що забули про підошви й закаблуки»; деякі «в шкіряній тужурці»; інші в «артилерійській шинелі з розпоркою до плечей», «піхотній шинелі і «обмотках», «гуцульському кожущу (кіптар), а на голові якийсь веселенький капелюшок «на бакир». «Майже всі жінки в неймовірних пальто з солдатського сукна»: одна в «якомусь страшному кожусі навиворіт, з папахою на голові»; друга в «червоному пальті з церковно-співацького контуша, подарованого їй церковним диригентом». А їхній багаж, – це «пакунки, старі валізки, скриньки солдатські, ящики, торби, відра, вузлики з хусток». А ще від них «на верстуву несло цибулею й сивухою, бо з одчаю, холоду й голоду пили.

Обличчя в усіх були сірі, чорні, зелені, брудні». Тому й не дивно, що «всю цю «босоту» зараз же заарештовували, як тільки вона де появлялась на обрії». Тільки після втручання М. Чайковського та представників урядової інстанції для захисту чужинців від усяких насильств – «Чужинецького уряду» членів Капели звільнили, але забрали паспорти [24, с.16].

З готелю майже не виходили, «доки пристойно не одяглися», 130 тис. крон на одяг позичив посол УНР у Празі М. Славінський [60]. Концертами в Празі (11, 14, 15, 17 і 18 травня, 1 і 10 червня) Капела розпочала свою триумфальну подорож за кордоном і впродовж 11 травня – 18 липня 1919 р. дала 18 концертів у Празі, Пльзені (19 травня), Брно (21, 22 і 25 травня), Простейові (26 травня), Оломовці (28 травня), Хрудімі (29 травня), Турнові (11 і 13 липня), М. Болеслави (17 липня) та Їчині (18 липня) [10, с.23-24; 24, с.16]. Більш ніж звичайна подорож Капели по Чехії була триумфальною, про що відомий музиколог, професор З. Неєдлі писав, що її мистецтво «так глибоко народне, що з нього безпосередньо промовляє до нас своєрідна чиста душа українського народу». А музичний критик і диригент, професор Я. Кржічка стверджує: «Українці прийшли і перемогли! Дійсно, аж надто довго не знали ми про них і тяжко кривдили їх, коли несвідомо і без інформації з'єднували їх, проти їх волі, в одно ціле з російським народом. Наше бажання великої і неподільної Росії є слабим аргументом проти природи й волі цілого українського народу, для якого самостійність є всім, як була колись і для нас» [14, с.29; 23; 26; 40, с.6-10].

Із Чехії Капела виїхала в турне за маршрутом Австрія-Швейцарія-Франція-Англія-Бельгія-Голландія-Німеччина [14; 23; 40, с.6-10; 70; 75; 76, арк.30], але спершу завітала в давню західноєвропейську «музичну столицю» – у Відень [10, с.24; 24, с.17], у місто, що «голодувало, їло конину й довоєнні анчоуси» [60]. Тут Капела дала сім концертів в «Академії фюр мюзік» і консерваторії [10, с.24; 24, с.17], співала для «українських інвалідів з італійського полону», на цвинтарі на похороні українського воєнка, потім у Бадені (13 серпня, 15 вересня), загалом було дано 10 концертів [10, с.24-25]. Внутрішнє життя Капели йшло своїм порядком, проте «загал недоїдав» і чекав віз до Італії, Франції, Швейцарії чи Югославії, «взагалі куди-небудь». «Настрій був препааршивий», у Відні був «просто голод», у «ресторанах годували кониною та шпинатом» [24, с.17]. Проте не зважаючи на те, що Австрія після Першої світової війни була «дуже обкросена, німцям було не до концертів», але й тут був успіх Капели, про що директор Музичної академії у Відні писав: «Рідко доводилось мені чути хорове діло таке досконале щодо згуку, інтонації, ритміки та динаміки», які «прекрасні народні пісні, їх дійсне майстерне оброблення» [26].

У Відні Капела завдяки «дипломатичності» українського посла в Швейцарії М. Василька отримала візи до Швейцарії, і, не довго думаючи,

вирушила 7 жовтня 1919 р. з Відня [10, с.25], хоча грошей було «всього на три місяці». Щодо візи до Югославії, то її представник погодився «надати її і вже були проштемпельовані наші пашпорти, але якийсь денікінський генерал підняв гвалт, що ми російські сепаратисти, – і в нас одібрали візу назад». Візу до Італії «ми самі прострочили», а вдруге її нам вже не дали. Так Капела об'їхала майже всі країни Європи, а в Італії та на Балканах не була [24, с.17]. В Швейцарія Капела дала 10 концертів, спочатку в Інсбруку, потім у Базелі (10 жовтня), Женеві, Берні (3 листопада) [10, с.25; 24, с.18], Цюріху і Лозані [10, с.25], де місцева преса «називала геніяльним не тільки диригента Кошиця, а й самих співаків-виконавців, і зазначала, що українці не знайдуть собі конкурентів» [26].

Останній концерт у Берні – і ввечері 3 листопада Капела виїхала потягом до Франції [24, с.18; 10, с.25], яка після чистенької Швейцарії, «вразила нас хаосом і брудом, відчувалась війна». Туманним ранком Капела була вже в Парижі, «серед неймовірного бруду на вулицях», де в залі «Gaveau» («Гаво») відбувалися концерти (6, 12 і 15 листопада) [24, с.18]. Капела дала 25 концертів, у т. ч. по два концерти в Бордо і Марселі, по концерту в Ніцці, Ліоні [10, с.25] і Тулузі (22 листопада) [10, с.25; 24, с.19]. Франція спочатку холодно прийняла досить широку рекламу Капели, але вже під час виконання французького гімну «Марсельєзи» «зривалися спонтанні оплески, публіка кричала, кидала вгору капелюхи, всі шаліли від ентузіазму». Французький музичний критик Р. Шарпентьє писав, що «українське національне мистецтво залишається завжди здоровим, з іскрами веселості і бадьорості» [26]. А королева Бельгії після концерту сказала: «Мое серце на боці вашого народу, але ми, монархи – раби політики» [60].

Із Франції Капела направилася до Англії, а по дорозі влаштувала шість концертів у Бельгії, малій державі, але з дуже вибагливою публікою. Зокрема, виступала в Льежі (3 і 5 січня 1920 р.) [24, с.19], в Королівському оперному театрі «Ла-Монне» Брюсселя (8, 11, 14 січня), де одержала пальмовий вінок від королівських співацьких товариств [10, с.26; 24, с.19]. Пізніше В. Січинський писав, що «найбільший успіх української пісні, з цілої подорожі Капели по Європі, був у Фляндрії», де в найбільшій залі Антверпена «Зоологічний парк», що вміщала 7.000 слухачів, «публіка робила такі овації хоріві, що треба було очікувати довгі хвилини, доки зала заспокоїться і дасть можливість продовжувати програму» [42].

З Бельгії Капела переїхала до Голландії, «в країну води й дощу. Всюди канали, хмура небо, хмурі люди... Місто старовинне, маленьке, чистеньке й тихе, мов наше село» [24, с.14], де дала п'ять концертів, у т. ч. в Роттердамі (19 січня) [10, с.26; 24, с.14], в Королівському театрі, залі «Дірентай» Гааги (22, 25 і 29 січня) [10, с.26; 24, с.15], Амстердамі (24 січня) [10, с.26], які стали загальним тріумфом і скінчилися «цілою маніфестацією»

[24, с. 14] флегматичних голландців, що «втрачали рівновагу і вітали хор», який співав так, що «їхній спів проходить крізь мозок і кості», яка в українців «непереможна сила», «які ми бідні народи Заходу» [42].

У Нідерландах Капела не дуже задержалася, поспішаючи до Англії, яка була головною ціллю подорожі, адже ще в Парижі співаки одержали візи. Вже 31 січня Капела виїхала північним морем до Лондона, де співаки дали концерти [10, с.26; 24, с.15] в «Queens Hall» («Квінс-Голл»), в залі «Народної палати», лондонському університеті (3, 6, 9, 13, 17 і 24 лютого) [24, с.14]. Всього в Лондоні, де Капела перебула цілий лютий місяць, вона дала 10 концертів. Крім того, Капела влаштувала в Англії й декілька безплатних концертів, у т. ч. концерт духовної музики в «Christ Church» («Квінс Голл») при 2.500 присутніх, де англійський пастор Г. Бойде відправив молебень за спасіння України [10, с.26; 31], виступав, за сприяння дружини колишнього віце-короля Ірландії лорда Абердіна, на з'їзді англійських жінок (10 лютого). Хоча концерти Капели відбувалися, але все відчутнішою ставала справа нехватки коштів, а від О. Приходька, що поїхав до Відня, «ні слуху ні духу. Ні про гроші, за якими він поїхав, ні про нього самого», а між тим останні гроші «поворотного фонду», тобто кошти зарезервовані для «повороту хору в Україну, коли не буде на що подорожувати далі» підходили до кінця і це було найстрашніше [24, с.14]. «Час ішов, гроші упливали», а від О. Приходька за два місяці О. Кошиць «дістав тільки одного листа, але не про гроші, а з пропозицією, нічим не мотивованою, зменшити штат Капели», на що відповів «досить гостро, що треба думати не про зменшення, а про гроші, а коли розпускати хор, то увесь». Останній концерт Капели в Чізвік (околиця Лондона) мав «блискучий успіх» і навіть сам мер дуже дякував [24, с.15]. В загальному майже всі критики сходилися на думці, що «коли в українців інші ділянки організаційного життя стоять так високо як і спів, то Українська держава буде першою на світі» і коли «спів цих синів і дочок могутніх козаків (з їх національного гімну) має доказати живучість раси, то Україна буде довго жити і процвітати» [31].

Після цього Капела, не маючи коштів, змушена була повернутися «просто на голодову смерть» до Бельгії. Кошти на переїзд надіслав посол УНР у Голландії О. Яковлів, якби не він, то «великий скандал вийшов би з Капелою», «навіть на поворот додому нема грошей». Впродовж березня 1920 р. Капела дала в Брюсселі 8 чи 9 концертів [24, с.15]. На концерті 20 березня, який Капела давала «на користь незаможних учнів», була присутня бельгійська корона Єлисавета і високі особи з королівського двору та міністри, які всі стояли при співі українського гімну «Ще не вмерла Україна». Опісля королева звернулася зі словами подяки до співаків і зауважила, що цей вечір приніс їй багато приємного, адже вона «ніколи ще не чула такого чудового хору і співу та таких солодких пісень, як українські». Ко-

ролева і прихильник «єдиної неделімої Росії» міністр закордонних справ П. Гіманс залишили відгуки в «Золотій Книзі» Капели [26]. Крім того, Капела дала декілька спеціальних концертів: «для артистів, письменників, композиторів, журналістів» (27 березня); ювілейний сотий концерт Капели в консерваторії (28 березня) [10, с.26]; на «користь робітничої соціалістичної партії» [24, с.15]. Але вдруге виступити в залі «Зоологічного міста» Антверпена не дали, адже концерти Капели дають «небажані наслідки» [24, с.20].

Внутрішні справи Капели «йшли своїм шляхом», але О. Приходько не появлявся, тому розпочали збирати гроші «між тамтешніми українцями», щоб «спровадити» Капелу до Америки. Тобто Капела намагалася «видістатись з державної опіки і стати на власні ноги й таким способом уникнути того постійного становища непевності в утриманні хору, яке було зв'язано з існуванням на державні гроші». 7 березня Капела отримала з Америки лист-запрошення, де повідомлялося, що все готове, тільки чекають її згоди. Цей лист викликав «страшенну бурю», «одні були за те, щоб рятувати справу як тільки можна і не припиняти роботи, другі – щоб усе залишити, бо поки О. Приходько буде вести справу так, як до цього дня, то хор в Америці може опинитись в такому ж становищі, як тепер». Про ці події було вислано телеграму С. Петлюрі, А. Макаренкові (Відень), Г. Сидоренкові (Лондон), Г. Супруну (фінансовий агент)» (Берлін) і до О. Приходька. «З усіх боків отримано відмову помочі й порятунку», а від О. Приходька телеграму: «Чекати моїх розпоряджень! До Італії та Праги їхати забороняю!» і це тоді, коли у вічі членів Капели «заглядала голодна смерть», не було навіть грошей, щоб добратись до Праги [24, с.15].

У квітні О. Приходько прислав телеграму, що б їхали до Берліна і там давали концерти, адже посол УНР М. Порш, обіцяв дати гроші на її утримання [10, с.27; 24, с.15]. Водночас одержали телеграму від прем'єр-міністра А. Лівіцького: «Хай Капела зменшить благодійні концерти і сама про себе думає» [24, с.15]. Наприкінці квітня 1920 р. Капела виїхала до Німеччини, адже «не було й так куди їхати» [10, с.27]. Проте в Берліні її очікувало розчарування, адже М. Порш, який обіцяв віднайти кошти для Капели, повідомив: «Я й не думаю вас фінансувати! Це повинен робити Мартос і М. Ковалевський!». Б. Мартос не прийняв О. Кошиця і Г. Тучапського, а М. Ковалевський прийняв їх «як рідних і весь час запевняв», що дасть гроші на Капелу, але через три дні «виїхав невідомо куди», а як стало відомо пізніше, він просто утік від О. Кошиця «чорним ходом», адже не збирався фінансувати Капелу [24, с.15].

Перший концерт відбувся в «Singakademie» («Зінгакадемії») у Берліні (28 квітня) в присутності берлінської музичної еліти, адже це були перші чужинці, що завітали після війни в Німеччину. В Берліні було скликало

з'їзд професорів співу і диригентів Німеччини, на якому виступала Капела, щоб «показати йому своє мистецтво». Всього в Берліні Капела дала 22 концерти (з них 7 безкоштовних) [10, с.27; 31], у т. ч. щотижневі благодійні концерти у великій цирковій залі на 5000 осіб для робітників, на святі 1 травня, в астрономічній обсерваторії у Трептові та для чеської колонії [10, с.27-28]. А також на прохання посольства УНР у Німеччині, концерт у таборі інтернованих вояків у Зальцведелі, про який О. Чехівський писав, що збільшовичені вояки на «концерті нас мали побити, і не побити тільки тому, що «большевицький резерв» із другого лягера не наспів на концерт» [15, с.10]. Тобто дипломати використали Капелу «для своїх цілей цілком недипломатичного характеру», що «було просто глумом» над співаками [24, с.15]. Недаремно О. Кошиць з властивою йому прямою і різкістю називав їх «пройдисвітами, авантюристами, казнокрадами» і категорично виступив проти їхніх спроб нав'язати Капелі свої політичні цілі [16, с.20]. Німецька преса свідчила, що виступи Капели були з мистецького боку блискучими, першорядними і ні «один із хорів гостей-чужинців, що співали в нас, не перевищили українського хору щодо звукової суцільності, прецизності і гнучкості ритму, чистоти інтонацій і одушевленості виконання» [31].

Незважаючи на всі успіхи Капели, її матеріальне становище ставало все гіршим і дійшло до справжньої скрути. Хоча її утримання передбачалося з державної скарбниці, але цього фактично не було і, – як згадує О. Чехівський, – адміністраторові доводилося займатися пошуком грошей у «різних українських міністрів» і «фінансових потентатів закордоном», але без успіху [10, с.28]. Це змусило встановити «прожиткову норму» для співаків 125 марок, але видавали випадково лише по 25-30 марок. Приходилось співакам «концертувати і співати «крізь сльози», адже Рада Капели постановила: «Капели до офіційного наказу від вищої влади не розпускати, а тільки припиняти її діяльність на деякий час за браком коштів. Зменшити її склад, звільнивши безголосих і не співаючих. Виїхати до Чехії і в очікуванні розпоряджень вищої влади, концертувати там, утримуючись на власний заробіток» [24, с.15]. Капела, що досягла величезних художніх успіхів у містах Європи, в липні 1920 р. через нестачу коштів [23; 44; 70; 76, арк.30] і конфліктні ситуації в своєму середовищі, припинила свою діяльність і розпалась на дві групи [24, с.15; 30, с.34-35]: «Приходьківську, яка називала себе «ідеалістами» [24, с.15] і складалася з 21 хориста, серед них четверо галичан – О. Вахнянин, О. Пеленський, Р. Кирчів, М. Орисик (Січинська) та сімнадцятеро наддніпрянців – Л. Безручко, Г. Ватич, К. Здорик-Здориченко, Н. Машкевич, М. Приємська, О. Приходько, О. Приходько (сестра), В. Радченко, М. Рошачівський, С. Саєвська, В. Січинський, брати Ю. та Л. Татаріви, М. Терпило, С. Трух-

лий, Н. Царгородська, К. Якуненко [14, с.39], які звалювала «всю вину за американську невдачу» на О. Кошиця; більша, «протиприходьківська», яка вирішила, що вертатись на Україну зараз не можна, а треба «утворити невеликий хор, щоб якось існувати». Водночас, було зменшено склад Капели і звільнено «адміністративний апарат і абсолютно безголосих» [24, с.15], після чого в липні 1920 р. настав остаточний «розпад» Капели. При цьому В. Січинський зауважує, що «так зване скорочення штатів» «виглядало просто як звільнення окремих осіб по особистим симпатіям адміністрації», тобто всі звільненні були членами Вінницького, Київського та Кам'янецького національних хорів [3, с.2]. З цього приводу група хористів на чолі з адміністратором хору О. Приходьком звернулася з листом до С. Петлюри, якого О. Кошиць розцінив як донос, де йшлося про те, що «Рада капели, яка йшла на руку ворожим і шкідливим елементам» у «найкритичнішому моменті» виключила з Капели 17 невігідних собі «націоналістів», як їх «згірдливо» називав О. Кошиць. Звільнені вимагали від Головного Отамана втрутитися у ситуацію [22, с.15]. Водночас, звільненні з Капели члени українських національних хорів, «зважаючи на свою національну свідомість, організаційні здібності й громадську дисципліну», не покинули своєї праці, а «зорганізувалися в гурток і почали вживати заходів аби виїхати» в Україну, щоб «працювати серед свого народу» на Підкарпатській Україні, де значного поширення набув «український культурно-просвітній рух» [3, с.2].

Причини «розпаду» і внутрішньої кризи в Капелі, частково висвітлює «Акт ревізії УРК переведеної на доручення п. посла УНР в Берліні секретарем посольства д-р Володимиром Левицьким і урядовцем посольства Олександром Гуманським в часі від 9 до 24 липня 1920 р.», де стверджується, що все це є наслідком «цілого ряду зовнішніх умов, які стояли поза Капелою й за які вона не несе ніякої вини». Зокрема, «Капела, її подорож закордоном, була надто коштовним підприємством» з національної пропаганди без комерційного зиску, тобто утримувати себе вона не могла. Крім того, з боку урядових установ за кордоном вона не знайшла потрібної підтримки, адже більшість чиновників вважали, що вона «виконала своє завдання й може припинити діяльність», тому під час її перебування в Берліні було остаточно припинено державні субсидії. Це значно прискорило кризу, яка в середині Капели розвивалася майже з самого початку її заснування [10, с.28], у зв'язку з різними підходами її членів до проблеми реалізації обов'язку в його співвідношенні із звичайними людськими амбіціями. Проте керівництво Капели не намагалося шляхом узгодження суперечностей створити цілісний мистецько-громадський колектив, навіть, навпаки, ще більше – «подрібнювало» її, що й спричинило згодом вихід із колективу окремих осіб і груп [30, с.34-35]. Про ці події О. Кошиць

пізніше згадував, що він не думав, що «прийдеться виставляти українське мистецтво перед Європою з реквізиторшами, машиністками, кооперативними баришнями, приятелями і другою публікою, що нічого спільного з хорovým співом не мала» [25, с.41]. Адже, як писав О. Пеленський, він був прийнятий до Капели не із-за голосу, а швидше через те, що знав німецьку, англійську й французьку мови [25, с.8]. Такими ж «антрепренерами» він вважає О. Приходька та викладачку французької мови Г. Ватич [30, с.35].

На членів Капели значно впливала зміна її статусу – їхали на декілька місяців у концертну подорож, а поїздка затягнулася на все життя й більшість опинилась у вигнанні, одні «переймалися роз'єднанням із родинами, невизначеністю майбутнього, тужили за Україною», для других виїзд був порятунком від «червоного» терору. А ті, що усвідомлювали надзвичайність її місії, слави, і мали найкращі голоси, мріяли про «самореалізацію, кар'єрне зростання та матеріальне забезпечення», але, як зауважує О. Чехівський, таких людей було небагато [15, с.5]. Проте всі співаки Капели змушені були стати політичними емігрантами, адже ніхто з них не бажав добровільно повертатися на Батьківщину, яка стала колонією більшовицької Росії [18, с.84].

«Напрочуд лаконічно» перебіг внутрішнього життя в Капелі розкривають «щоденні записи з фіксацією основних подій та з окремими емоційними коментарями» зроблені С. Колодіівною в «Журналі» Капели в період 4 лютого 1919 р. – 13 жовтня 1920 р. [14, с.39]. Загалом, цей журнал-щоденник, починаючи з другої половини травня 1919 р., мав вести кур'єр В. Січинський. Але 29 травня 1919 р. С. Колодіівна з власної ініціативи зробила в «Журналі» власні записи. 12 вересня 1919 р. загальні збори Капели знову ухвалили доручити вести щоденник В. Січинському, проте С. Колодіівна обурено заявила, що щоденника не віддасть нікому і продовжувала його вести [30, с.39], записавши, зокрема: Антонович на загальних зборах скаржився на образу від Т. Георгієвської (18 травня); виник конфлікт з О. Приходьком (12 червня) [14, с.39], про інцидент з В. Винниченком (24 липня) у Відні, коли той звернувся до співаків з «признанням, що несемо високо український прапор», хорист В. Андрієвський відповів реплікою «який ви згубили» та про його залагодження О. Приходьком наступного дня [30, с.27]. Проте 23 вересня С. Колодіівна все ж віддала журнал О. Кошицю, а той – В. Січинському, але, як зауважує Н. Калуцка, «про долю записів В. Січинського нічого не відомо» [30, с.40]. Проте достеменно відомо, що В. Січинський опублікував свої спогади про гастролі «Артисти Української республіканської капелі на Підкарпатській Україні» (1920) [3] і «Українська республіканська капеля» (1954) [26; 31; 42], а також виступив із доповіддю «Відношення західноєвропейського громадянства до українського руху в зв'язку з подорожжю Української республіканської

капелі» в Українському Клубі Кам'янця-Подільського (13 листопада 1920 р.) [4; 5]. Пізніше О. Кошиць згадував про внутрішні конфлікти в Капелі: «Справа станула, і що буде в будучому, одному Богу відомо. Хор умер від тої хвороби, яку йому було прищеплено ще в Києві: на перше місце було поставлено не спів, а «політику», що й призвело до «розколу, ненависті, недовір'я» [24, с.15]. У Берліні Капела фактично перестала існувати та розпалася на три частини.

Капела виїхала з України фінансово незабезпечена і в подальшому неприхильне відношення деяких чиновників дипломатичних установ УНР до Капели «дуже утруднювали умови її подорожі» [10, с.21], тому й викликали різні непорозуміння у її внутрішньому житті. Л. Безручко пише, що через ці «всякі непорозуміння Капела не завжди була на висоті своєї високо художньої мистецької вартості». Адже «психічна нервовість, внутрішня незгода ... туга за батьківщиною, фізична перевтома від одноманітного вагоно-мандрівницького життя» позбавляли співаків «внутрішнього натхнення, артистичності й робили їх механічними, шабьоновими, апатичними виконавцями концертної програми» [10, с.28]. Вже з перших днів подорожі матеріальне становище Капели було «настільки кепське, що вона мусіла шукати собі дешевшого ніж у Празі життя». Тут у Празі виникли дві важкі перешкоди – брак грошей і труднощі з візами. Голова дипломатичної місії УНР в Празі М. Славінський та секретар О. Бочковський намагалися допомогти з візами та надали певні кошти (129.000 крон) співакам для придбання одягу [10, с.23]. Проте співробітник місії Скар передав для Капели лише 40 тис. чеських крон, і то лише після того як О. Кошиць написав йому розписку про отримання 50 тис. чеських крон [24, с.17]. Кошти для її поїздки до Відня надав український кооператор-емігрант. Починаючи з Праги «скандали спалахували від безгрошів'я» постійно, адже Капела сама майже не заробляла, тому що давала «здебільш благодійні концерти», а держава не платила – «воювала з поляками, Махном, Денікіним і червоними» [60]. Від фінансової кризи її рятували позички Дніпро-Союзу у Відні (2.000.000 крон), українських місій в Гаазі (5.000 гол. гульденів) і Берліні (353.000 марок) [10, с.23].

Репертуар Капели було сформовано ще в Києві, і його основу склали українські народні пісні в обробках В. Барвінського, М. Вериківського, П. Демуцького, П. Козицького, М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, К. Ступницького, Я. Яциневича і самого О. Кошиця [16, с.19], тобто творів, що «винятково переконливо засвідчували самотність і давність української культури». О. Чехівський в свої спогадах стверджує, що «обговорення й затвердження репертуару відбувалося за участі і в присутності М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, В. Кривусіва», а О. Приходько в цьому «ніякої участі не брав» [10, с.32; 14, с.13]. Основу творів склали

«Кантата про Матір Божу Почаївську», «Ой пряду, пряду», «Щедрик» М. Леонтовича, «Веснянки», купальські пісні, «Опеньки», «По опеньки ходила» «Черевички» [2; 10, с.32; 77, с.72] і «Купальська справа» М. Лисенка [53, с.23], шедрівки і колядки К. Стеценка, «На вулиці скрипка грає», «Всі зірочки до купочки» О. Кошиця [2], «Марсельєза» [25, с.83] і «Кде домов муй» [25, с.51] в його аранжуванні [53, с.23], коліскова «Ой ходить сон» В. Барвінського, «Ой у полі Баришполі» М. Лисенка і О. Кошиця та інші. Західноєвропейські критики зазначали відмінність характеру української пісні від московської, зауважуючи, що в українських «домінує сила, радість, життя і гумор та вогняний темперамент, а не слов'янська меланхолія» [10, с.32]. Відомий критик Я. Крішка писав, що «українські аранжменти такі чисті і звучні, а разом з тим, при своїй складності, такі прості, як божа природа» тому, що П. Демущкий, О. Кошиць, М. Леонтович, К. Стеценко та К. Ступницький «виходять з даних (пісні), які з бігом часу випрацював і витворив сам народ і тільки доповнюють природну поліфонію в народному дусі» [24, с.16].

Крім того, в концертах Капели постійно звучали зразки фольклору тих країн, у яких доводилось їй виступати: англійські, баскські, іспанські, французькі, чеські, шотландські та ін. [16, с.19]. Проте О. Кошиць не однозначно відносився до музики інших композиторів. Так, 12 квітня 1919 р. він, виступаючи із промовою перед концертом у Станіславові, високо підносив «заслуги галицьких композиторів», а натомість «ігнорував» музику галичан у практичній репетиційній роботі і відмовився включити до репертуару твори С. Людкевича («Вечір в хаті», «Чорна рілля»), Ф. Колесси («Обжинки»), Д. Січинського («Не пора») та ін. Припинив розучування «Ой гуслі» Н. Вахнянина та «Колядки» М. Лисенка [53, с.23]. Це викликало незадоволення членів Капели, які запитували «чому розучуємо лише Кошиця, поминаючи інших композиторів». Аналіз концертних програм підтверджує, що серед виконуваних творів було 72 народні пісні в аранжуванні О. Кошиця, 22 – М. Лисенка, 15 – М. Леонтовича, 9 – К. Стеценка (вивчені чотири оригінальні хори не виконувалися), 4 – К. Ступницького та 12 – інших авторів, тобто Капела виконувала 72 композиції О. Кошиця і 52 – інших авторів [30, с.23].

Щодо творів західноукраїнських композиторів, то в час підбору творів у Києві організаційний комітет не мав їх, «а те, що мали, не підходило до характеру програми», адже Капела за кордоном мала «показати Європі душу і музичну творчість українського народу» у зв'язку з національно-державним відродженням України [25, с.45]. «Репертуарний» конфлікт О. Кошиць намагався розв'язати, використовуючи творчі та виконавські аргументи, але при цьому був явно несправедливим, адже, на його думку, за цим стояла «тінь» О. Приходька, який у репертуарних справах часто по-

силався на «громадянські права» членів Капели [25, с.68]. В підсумку О. Кошицю довелося долучити до репертуару декілька таких оригінальних творів, як: «Іван Гус» М. Лисенка, «Прометей», «Над нами ніч» і «Сон» К. Стеценка, але західні критики висловилися, що вони нецікаві для музичного середовища їхніх країн через наявність у них «зразків чистого мистецтва» і репертуарне питання в Капелі більше не поставало [30, с.25].

Особливе враження на глядачів справляло те, що Капела всю програму співала напам'ять і О. Кошиць, як взірцевий маестро, не вживав нот і диригентської палички, а диригував лише рухами й пальцями, ніби «малював жожну пісню, своїми рухами віддаючи її характер» [10, с.30-31].

Розглядаючи заслуги окремих членів Капели, зауважимо, що «шалений успіх» мали пісня «Ой, у полі вітер віє» у виконанні бас-соліста Олексі Чехівського [77, с.72], різдвяна колядка «Щедрик, Щедрик, Щедрівочка, Прилетіла ластівочка» у виконанні молоді солістки Ольги (Тусі) Приходько, яка «заспівувала solo після чого вступав цілий хор» [32, арк.22]. Пізніше О. Кошиць писав, що «коронною точкою» репертуару Капели «в усіх краях впродовж п'яти з половиною років» був «Щедрик» М. Леонтовича [24, с.17; 25, с.67-68]. О. Чехівський в своїй праці стверджує, що найбільша заслуга в успіхах Капели належить диригенту О. Кошицеві, «бо хоч вартість української пісні незмірна, але щоб здобути признання цілого світу, треба було, щоб її заспівав Кошиць» [10, с.30]. Великі заслуги в успіхах Капели належали помічниці диригента П. Щуровській-Росиневич, яка «винесла на своїх плечах усю чорну працю підготовки Капели до концертів» [10, с.31]. В. Приходько в своїх спогадах писав, що О. Приходько, «не зважаючи на свою молодість, успішно справився зі своїми завданнями, маючи двох чи трьох помічників та допомогу відповідних наших посольств», завчасно турбувався тим, щоб Капела, «приїжджаючи до якоїсь столиці і маючи усе підготовлене, виступала у Європі перед чужинним світом» [32, арк.13].

Немалі заслуги в успіху Капели належали і її кур'єру В. Січинському, який хоча й не співав у хорі, але успішно виконав свою місію займаючись «укладанням контрактів на концерти в місцях перебування Капели, організацією її реклами, забезпеченням умов для роботи і проживання» [72; 76, арк.30; 78, арк.42зв.]. Вільний від роботи час він використовував для ознайомлення з пам'ятками архітектури і мистецтва країн перебування Капела [14; 26; 72]. Про цей період «пізнання Європи» [70, арк.2], вчений згодом писав: «Ознайомлення зі всіма пам'ятниками мистецтва і архітектури Західної Європи дало мені певні підстави і широкий кругозір для моїх дослідів над українською архітектурою. Особливо багато матеріалів здобув я, перебуваючи в Чехах і Прикарпатській Україні» [76, арк.30; 78, арк.42зв.].

Концертна подорож Капели під керівництвом і диригентурою О. Кошиця, що тривала з кінця березня 1919 р. і до кінця липня 1920 р., стала сенсацією для головних країн Європи – Австрії, Англії, Бельгії, Голландії, Франції, Чехословаччини, Швейцарії та Німеччини [2; 21, с.349; 58, с.3387], які, по суті, вперше наочно познайомились з українським національним хоровим мистецтвом. У ході турне Капела дала понад 80 концертів, тільки в Ужгороді ворогам української революції вдалося заборонити її виступи. В усіх країнах виступи 82 (за іншими даними 81 [61, с.365]) хористів пройшли тріумфально, королів, президентів, міністрів, робітників і селян, які відвідували концерти, зачаровувала «краса і свіжість української пісні» [70].

Впродовж усієї гастрольної поїздки Капели її виступи мали величезний художній успіх і дістали виключно високу оцінку європейських слухачів і критиків. Капела тріумфально заявила про себе на концертних майданчиках і шпальтах численних часописів [21, с.349], які вважали її своєрідним відкриттям України широкому світові, «про неї можна говорити лише з найбільшим подивом». І все це в «найживішій зв'язку українських співаків з народною музикою ... українці вміють не тільки творити, але й співати свої пісні з повним розумінням що доступно лише незіпсованому творцю – народу» [8, с.2]. Так, 10 серпня 1919 р. В. Винниченко в листі до О. Приходька писав, що діяльність Капели за кордоном «є багато раз кориснішою для нашої нації і державності, ніж діяльність різних комісій і місій, що витрачають десятки мільйонів народних грошей, діяльність яких нічим і ніде, хіба крім скандалів у ресторанах не означалась» [79, арк.13]. С. Петлюра а своїй адресі «До Української республіканської капели» від 16 вересня 1919 р. писав, що «тріумф Капели виправдовує саму ідею висилки її за кордон для ознайомлення чужинців з творчістю нашого народу» і її «праця буде записана на сторінках нашого Державного й Культурного будівництва» [79, арк.17].

Капела віщала «народам світу про те, що є на земній кулі держава Українська Народна Республіка (а не колонія Росії), є українська нація, і вона не вигадка, як це безнастанно твердили та й нині іноді твердять (!) наші вороги – російські шовіністи і всілякі невігласи, є великий український народ», який зберіг свою прадавню і славну історію, багатющі традиції та високу, своєрідну музичну культуру, яка не тільки не поступається культурі інших народів, а навпаки, порівняно з ними часто глибша, змістовніша і багатша». «Коли Україна конала в муках, наша велика чарівниця пісня, пісня благовісниця на повний голос лунала над світом у виконанні Української республіканської капели... і несла людям радість пізнання нового, невідомого для них хорového мистецтва та його геніального творця – українського народу, а відтак і самої новонародженої держави України,

існування якої сотні років було покрите мороком невідомості», – писав Ж. П'єофіт у газеті «Вереске» від 21 листопада 1919 р. [18, с.82]. Швейцарські часописи відзначали, що це не співаки співають, а «співає через них сам Бог», вони довели, що пісня для українців – це їхнє «життя, історія і батьківська могила» [10, с.32]. І це лише декілька відгуків, а таких рецензій, зібраних і виданих у Парижі (1929) окремою книжкою – понад 350, а ще «стоси рецензій», відшуканих М. Головащенко у закордонних архівах, – «свідчення тріумфальних концертів» Капели, які «несли до свідомості країн і континентів звістку про наш народ і його яскраве високолюдяне мистецтво» [20].

Не зважаючи на те, що концертне турне Капели країнами Європи здобуло славу для українського хорового мистецтва, її члени були змушені залишитися поза межами окупованої більшовиками України [45]. Так, після свого розпаду, основна труппа під проводом О. Кошиця, не зважаючи на неодноразові звернення-прохання різних українських і чеських діячів, прихильних до української справи, влаштувати концерти на Підкарпатській Україні [3, с.2] чи в «інших слов'янських землях, де про Україну не чують чи не хочуть чути (Болгарія, Югославія)», виїхала 7 серпня 1920 р. до Турнова (Чехія), де «майже бездіяльно сиділа» очікуючи «великої і багатой милості» від уряду УНР. А одержавши декілька мільйонів [3, с.3] дала вісім концертів у Гожіце, Ірчині, Младі Болеславі, Новій Паці, Семілі, Турнові, Дойче Габелі (Німецьке Яблонне) [24, с.20]. Через декілька місяців труппа перебралася до Варшави, серед них О. Курчинський, В. Туркало, З. Чехівська, О. Чехівський [34, арк.1; 80], де, поповнившись новими співаками і співачками, створила Український національний хор. У Польщі О. Кошиць зустрівся з С. Петлюрою, який допоміг йому отримати мільйон польських марок [60]. Проти концертів хору у варшавській філармонії виступила газета «Жечпосполіта», яка писала, що «ні один порядний поляк не піде» на ці виступи, але «непорядних» поляків, серед яких «весь музичний світ, вся література, весь дипломатичний корпус», знайшлося дуже багато і всі квитки на «10 концертів були викуплені наперед». «Почаївський кант («Ой, зійшла зоря»)» в сольному виконанні баритона Н. Кузьміна, «Ой, у полі вітер віє» – О. Чехівського, а також «Веснянки» (М. Лисенка), в «яких жіночі голоси показали всю красу своїх українських тембрів, мали шалений успіх» [77, с.72]. Взимку 1921 р. труппа розпалася на дві частини, одна під проводом О. Кошиця, маючи новий репертуар, поїхала здобувати славу українській пісні в Бельгію, Іспанію, Німеччину та Францію [44], але вже без доньки українського діяча, священника, о. Тимофія Туркало, В. Туркало-Журавель [81], яка виїхала в листопаді 1920 р. замість українського патріота, активного політичного діяча, члена Воєнно-санітарної місії УНР в Берліні А. Журавля. Шлюб вони брали

у Кам'янці-Подільському, де їх і захопила «більшовицька окупація» [43, с.191]. До речі, С. Колодівна, залишаючись у трупі під проводом О. Кошиця, конфліктувала й далі з членами хору, тому 6 жовтня за ініціативою П. Стеценка відбувся розгляд «Справи Колодівни», яка відмовилася давати пояснення і разом з В. Андрієвським подала заяву про звільнення. 11 жовтня 1920 р. скарбник О. Чехівський виплатив В. Андрієвському і С. Колодівні по 7500 гривень і по 1095 крон [30, с.40]. Трупа в 1923 р. виїхала в США [2; 26; 47, с.27-28; 58, с.3388], де в 1924 р. припинила свою діяльність [60].

Друга її частина, група із 35 співаків, у т. ч. альт-солістка Зінаїда та бас-соліст Олекса Чехівські, на початку 1921 р., створили хор «Прометей» (директор О. Курчинський, диригент Ю. Кириченко, пізніше Андрій Чехівський, а з кінця 1924 р. Олекса Чехівський) [59], який концертував у Німеччині та Іспанії [59]. 16 жовтня 1924 р. директор хору «Прометей» О. Курчинський підписав «контракт на п'ятимісячне турне по Франції з імпресаріоні Корнеєм» [27]. Крім того, О. Чехівський, разом із видатними діячами українського націоналістичного руху, подолянами – М. Вікулом, П. Герасименком, Л. Мосендзом, а також поетами Є. Маланюком, О. Телігою та іншими [82; 83], став одним із засновників і членом Легії українських націоналістів (ЛУН) – першої української націоналістичної організації, створеної 12 листопада 1925 р. у м. Подебради (Чехословаччина) на об'єднавчому з'їзді трьох українських державницьких організацій [84; 85, с.109] при Українській господарській академії (її професорами були подоляни – В. Приходько, В. Січинський, М. Левицький – авт.). В 1929 р. ЛУН стала однією із засновниць Організації Українських Націоналістів [82; 84] у якій «прижилосся вітання Чорних Запорожців «Слава Україні!» [83]. Пізніше О. Чехівський, що концертував у трупі артистів під керівництвом К. Миколайчука, переїхав до Парижу [59; 86], де брав активну участь в житті української громади у Франції. Зокрема, 21 липня 1928 р. був головою її загальних зборів, які «zasлухавши доклад голови громади І. Стасіва про діяльність Ради, з повним задоволенням констатували оздоровлення атмосфери, що прийшло головним чином після вибуття з громади п. Шаповала і його ближчих прихильників, що намагалися накинути громаді свій суто партійний напрямок», замість того, щоб займатися об'єднанням української еміграції «в одну українську сім'ю-родину» для продовження боротьби за волю і права українського народу, культурно-просвітної діяльності та взаємної допомоги [86]. Водночас О. Чехівський створив у Парижі власний хор і виступав з ним до 1949 р. [59]. Зокрема, хор виконав на концерті з нагоди народження Т. Шевченка інсценізацію «Посвячення ножів» з «Гайдамаків» Т. Шевченка з музикою М. Лисенка (1935), яку уложив і артистично виконав головну роль «благочинного» О. Чехівський,

що справило на присутніх «глибоке враження» [87]. В 1936 р. він став артистом чоловічого ансамблю, а його брат А. Чехівський – хормейстером, новозаснованої колишніми членами Капели Української опери (директор і організатор М. Кучерів), яка невдовзі дала свою першу оперу-виставу «Запорожець за Дунаєм» в «оркестрації та з доповненнями С. Євсєвського» [57]. Крім того, О. Чехівський, як диригент, співпрацював з Театральним ансамблем (створений трупю українського театру з Полтави, який в роки Другої світової війни виїхав через Кам'янець-Подільський до Франції, де давав концерти в таборах і виступав перед американськими солдатами), беручи «участь в академії на честь Тараса Шевченка», театральних виставах й естрадно-концертних програмах [88; 85, с.109]. Він був депозитором архіву і бібліотеки С. Петлюри та його родини в Парижі, музичним критиком та музикознавцем [85, с.109].

А. Чехівський (*07.12.1879, с. Гороховатка – †12.12.1941, католицький дім «Нуазі ле сек» під Парижем [41]), після нетривалої праці в хорі «Прометей» та Українській опері, співпрацював з пресовою агенцією «Офінор» (Женева, 1938), що діяла під егідою Державного Центру УНР в екзилі [89]. О. Кошиць у статті «Помер Андрій Чехівський» (Нью-Йорк, 1942) писав: «Відійшов з цього світу один з тих незломних, висококультурних, активних українців давнього типу, які все своє життя віддавали українській ідеї й за неї клали голови». «Суворий присуд долі, який тяжить над українським народом тяжким тягарем», упав і на славу родину Чехівських: Віктор, славний український революціонер, поклав голову в Першій світовій війні; Володимир, прем'єр Директорії, та Микола, полковник синьожупанників і комендант м. Києва за Директорії, загинули на Соловках; Андрій, тенор і диригент, помер у страшних злиднях і повній самотності; Олекса і Зіна тиняються на вигнанні. Доля тяжко відплатила «лицарям України, які ні разу не згнъбили українського прапору і не запрудили українського імені» [41].

Друга частина Капели на чолі з М. Кириченком, вирушила в турне по Іспанії [2; 26; 47, с.27-28; 58, с.3388], після цього із її співаків утворились різні хорові організації [125].

Найважче було третій групі співаків, так званим «приходьківцям» (прихильникам Олекси Приходька)» [48, с.98], яким адміністрація Капели не виплатила «ніяких ліквідаційних грошей (хоча в касі Капели було кілька десятків тисяч німецьких марок)» і вони залишилися «абсолютно без копійки грошей [3, с.2]». В. Приходько в своїх спогадах згадує: «Коли об'їзд столиць Європи закінчився і Капела рішила перенести свої виступи до Північної і Південної Америки» [32, арк.13] О. Приходько «не захотів покидати Європи» [32, арк.14] і разом із 18-ма національно свідомими колишніми членами Капели, серед яких В. Січинський з дружиною

Михайлиною, наприкінці липня 1920 р. переїхали на Закарпаття та осіли в Ужгороді. Тут вони заснували Українське музично-драматичне товариство «Кобзар» (керівник Р. Кирчів, диригент М. Рошаківський, народився 26.01.1891 р., у с. Концеля на Поділлі – авт.) [10, с.29; 14, с.10; 70, арк.10; 90, с.122]), а згодом і постійний український театр «Руський театр» Товариства «Просвіта» [2; 10, с.29; 13; 26; 44; 45; 47, с.28; 49; 58, с.3388]. П. Стерчо в некролозі «Св. п. Олекси Приходька» (Нью-Йорк, 1979) писав, що О. Приходько ще в 1919 р. перебуваючи з Капелою в Ужгороді «познайомився з провідними українськими діячами Закарпаття», що «промостило йому шлях до поселення в Ужгороді в 1920 р. з гуртом членів Капели» [45].

Вже 11 серпня 1920 р. музично-драматичний ансамбль «Кобзар» дав в Ужгороді перший концерт [3, с.2; 14, с.10], програма якого складалася з хорових та сольних номерів. Основу хору склали солістки колишньої Капели – альт (Ніна Машкевич – авт.), сопрано (Марина Терпило, Ольга (Туся) Приходько, Михайла (Михайлина) Січинська-Орисик – авт.), які репрезентували творчість композиторів Наддніпрянської України і Галичини. Концерт, на якому були «присутні – крім місцевої влади, представники антантської місії», пройшов з величезним успіхом, зал був переповнений [3, с.2]. Цим концертом члени товариства «Кобзар» розпочали свою культурно-просвітницьку працю серед місцевого українського населення «руснаків», «зустрінувши саме прихильне відношення» української, словацької і мадярської публіки у містах і селах Закарпаття, де протягом двох місяців дали 35 виступів [3, с.2; 10, с.29; 44; 45; 46, с.47-67; 70, арк.10].

Високохудожні концерти товариства «Кобзар» викликали десятки похвальних рецензій місцевої преси [44]. Так, газета «Народ» писала, що «той хор артистів української Капели, співає, як небесні ангели; «Руська нива» – «Так красно співала капела, чи ангели. Спів очарував публіку, яка обсіпала хор квітами. То було щось чудесне, небесне»; «Наука» – «публіка фрапірована була так, що не могла перестати плескати». Гарні рецензії вмістила місцева «мадярська часопись, що має надзвичайно велике значення, маючи на увазі, що через місцеві відносини, завжди був наявний антагонізм поміж мадярами й українцями-русинами», а також газета «Русин» та інші [3, с.2], які виявили «признання й похвалу» членам «Кобзаря», діяльність яких мала «велике національно-культурне пробуджуваче значення» [10, с.29]. В жовтні 1920 р. «Кобзар» вирушив, але вже без Володимира і Михайлини Січинських, у турне по Словаччині, яке також мало великий художній, моральний і матеріальний успіх [3, с.3].

Невдовзі драматичний гурток «Просвіти» запросив членів товариства «Кобзар» брати участь у своїх виставах «Ой не ходи Грицю» (14 вересня 1920 р.) [3, с.3; 46, с.52], «Ясні зорі» (28 жовтня) [46, с.52], «Наталка Пол-

тавка» (2 грудня) [3, с.3; 46, с.52; 90, с.122], «Вечорниці» та інші [3, с.3], що викликало захоплення в населення [54, с.147]. Дуже швидко члени товариства «Кобзар», серед них і подоляни Олекса Приходько, Ганна Кирчів (дів. Ватич), Ольга Приходько, Михайло Роццахівський, В. Січинський з дружиною Михайлиною та інші, стали активними просвітянами [82, с.7] та зробили вагомий внесок у становлення національної свідомості населення краю. До речі, членом «Просвіти» був і подолянин П. Кукуруза [54, с.143-144].

Але, не зважаючи на те, що концерти «Кобзаря» мали великий успіх у глядачів, незначні фінансові надходження призвели до розпаду колективу [26; 47, с.25]. На його базі, у співпраці з «Просвітою», 15 січня 1921 р. було засновано український професійний театр «Руський театр» товариства «Просвіта» в Ужгороді [26; 47, с.25; 48, с.98; 54, с.145;], який дебютував народною драмою М. Старицького «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці» [45]. О. Приходько став диригентом хору і оркестру театру [44], а його акторами подоляни Ганна Кирчів (дів. Ватич), Ольга Приходько, Микола Роццахівський та інші колишні члени Капели [82, с.7]. А. Волошин виступаючи на відкритті театру, говорив, що він «має бути храмом, котрий проповідує правду, чистоту звичаїв, благородні ідеали культурного життя» [91, с.20]. Режисерами театру були М. Біличенко та М. Дніпрова-Приємська, з 1 квітня 1921 – Б. Кривецький, у серпні театр очолив М. Садовський [92, с.170], але він був дуже невдоволений умовами праці, хоча «Руський театр» отримував «дуже схвальні відгуки від чеських діячів культури». Через нехватку коштів для утримання театру [93, с.175], конфлікт усередині трупи та з диригентом О. Приходьком, який наполягав на своєму варіанті постановки п'єси Ібсена «Примари», Микола Садовський в 1923 р. залишив театр [46, с.104]. Невдовзі керівником театру став відомий український театральний діяч О. Загаров [94, с.53] і разом із ним в Ужгород переїхали талановиті актори – Г. Совачева, Ф. Базилевич, Л. Гаєвська [96, с.28], а також Марія Морська (Петкевич-Фессінг), уродженка містечка Остропіль (нині с. Старий Остропіль Старокостянтинівського району). Ці актори суттєво зміцнили творчий склад театру та піднесли його мистецький рівень. О. Загаров докорінно змінив стиль і репертуар, замінив твори української класики найкращими творами світових драматургів, що значно розширило глядацьку аудиторію і викликало інтерес в місцевої інтелігенції [46, с.109; 94, с.53]. Проте невдовзі ситуація сильно змінилася, адже чеські урядові кола скоротили грошову допомогу театру [46, с.141; 95, арк.37-38] і влітку 1925 р. через нестачу коштів О. Загаров залишив театр [46, с.142], а 1 січня 1930 р. «Руський театр» товариства «Просвіта» в Ужгороді офіційно припинив свою діяльність [95, арк.37-38].

Крім того, товариство «Просвіта» організувало Руський національний хор, диригентом і керівником якого з травня 1921 р. був Олекса Приходько. Хор постійно виступав на державних, народних і релігійних святах,

масових заходах, популяризуючи українську пісню. Його концерти мали надзвичайний успіх, і як згадував О. Приходько, – «після концерту багато присутніх записалися в члени хору... навіть сам віце-губернатор Еренфельд» [96, с.13]. Хор під керівництвом О. Приходька з успіхом виступав до березня 1939 р. [97].

Крім того, О. Приходько був «запрошений на посаду учителя української мови і співу до учительської семінарії в Ужгороді», де навчав учнів диригентському мистецтву, і вони, «розійшовшись по Підкарпаттю, створили по селах українські хори», що стало великим кроком у справі національного відродження краю [32, арк.14]. Так, у травні 1926 р. в Ужгороді відбувся фестиваль хорів Карпатської України, в якому взяло участь біля шістсот співаків і серед них виховані О. Приходьком керівники сільських хорів – Міньо, Повхан, Світлик, Шимоновський та інші [32, арк.14; 98, с.52]. Пізніше О. Приходько, «з ласки Божої блискучий викладач, людина виняткової точності, діловитості, чесноти та скромності», завжди «акуратний, урівноважений, надзвичайний педагог», зразок для всіх своїх учнів [98, с.51], став професором руської мови Торговельної академії в Мукачеві, де одночасно був диригентом та організатором українських національних вистав [32, арк.14]. Зокрема під його керівництвом учні академії поставили в міському театрі «Ревізора» та «Суету» [98, с.51]. Крім того, він «підготував до друку читанку на основі етимологічного правопису, бо фонетичним правописом не було дозволено видавати шкільні підручники» [98, с.60]. О. Костюк (1967) оцінюючи працю О. Приходька писав, що він протягом своєї діяльності «намагався дати свою помічну руку туди, де відчував найбільшу потребу, а саме – в галузі літературознавства, театрального і музично-хорового мистецтва» [44]. І, коли б він «більше нічого не зробив, то цілком вистачало б його заслуг» для України [32, арк.13].

Його дружина, донька священика, випускниця Маріїнської гімназії, колишня конферансьє, перекладач і сопрано-солістка Капели Ольга Приходько (дів. Ватич), у 1939 р. разом із родиною оселилася в Празі, де займалася науковою діяльністю, переклала на українську мову підручник з природознавства французького вченого А. Вагнера, виступала в українському музично-драматичному театрі «Май» (Прага), яким керував її чоловік О. Приходько, а син Андрій диригував оркестром театру [99, с.11], опублікувала дуже цінні спогади «Прадід Ілія. Родинна хроніка з життя подільського духівництва минулого століття» (Ч. 1, 1966; Ч. 2, 1967; Ч. 3 і 4, 1968), «Кам'яне Серце» (1972), «З моря житейського... Розповідь з часів старого Поділля» (1972) та інші, копії яких зберігаються в родинному архіві А. М. Трембіцького.

Один із найвидатніших педагогів, український культурний діяч, диригент і драматург Олекса Приходько помер 8 лютого 1979 р. [32, арк.15; 45],

а його дружина, знана актриса і письменниця Ольга Приходько – 14 січня 1981 р. [100, арк.1]. Обоє поховані на Ольшанському цвинтарі в Празі.

Ольга (Туся) Приходько в 1923 р. перебралася із Закарпаття [32, арк.22] в Прагу, де співала в Українському академічному хорі студентів при Товаристві «Академічна громада» в Празі під керівництвом М. Рошахівського і П. Щуровської-Росиневиц. Потім вийшла заміж за молодого науковця-історика, учасника бою під Крутами, Ігоря Лоського і переїхала з ним до Львова, де в них у 1928 р. народилась донька Олена. На жаль, І. Лоський захворів на туберкульоз і 27 травня 1936 р. помер [101]. Пізніше Ольга (Туся) вдруге вийшла заміж (за другим шлюбом Башко) [32, арк.23], померла вона 5 травня 1996 р. у Львові.

Перекладач Капели та всіх її видань впродовж гастрольної подорожі по Європі, Ганна Кирчіва (дів. Ватич) разом із чоловіком у 1920 р. переїхала в Ужгород, де в 30-х рр. померла [9].

Сучасний дослідник Й. Баглай характеризує внесок колишніх членів Капели пише, що «чи не найбільше значіння мала їх праця на Закарпатті», адже завдяки їй «настало національне відродження Срібної Землі й було підготовлено чудодійне перетворення Підкарпатської Русі в Карпатську Україну», їхня праця «в значній мірі підготувала там національну революцію» [48, с.97]. Т. Росул у праці «Музичне життя Закарпаття 20–30-х років ХХ століття» стверджує, що «одним із найважливіших чинників розвитку музичної культури» Закарпаття став приїзд у 1920 р. частини членів Капели, які підготували «грунт для створення професійної організації – Крайового хору вчителів, як основного репрезентанта хорового виконавства краю». Вони, як виконавці, керівники музичних колективів, організатори концертів і викладачі музичних шкіл брали активну участь у культурному житті краю, що призвело до появи «лідерів серед композиторів і виконавців», які «стимулювали процес професіоналізації регіонального музичного середовища» [49].

Колішній адміністратор Капели М. Чайковський після її розпаду в читав лекції з вищої математики в Львівському таємному українському університеті (1922-1924 рр.), брав активну участь в організації фізико-хіміко-математичного інституту в Одесі (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова – авт.), де впродовж 1925-1933 рр. був першим проректором. 19 березня 1933 р. його заарештували в сфабрикованій справі «УВО» (Українська військова організація) та засудили до 10 років ув'язнення, яке відбував у таборі Кемь (Карелія), потім в Архангельській області. Після звільнення в березні 1943 р., викладав у Томському і Семипалатинському університетах. Помер 7 жовтня 1970 р., похований на Личаківському цвинтарі у Львові [67].

А. Криськов у статті «Володимир Січинський: чеський період діяль-

ності» (2000) пише, що В. Січинський виїхавши на початку 1919 р. з Капелю на гастролі по Західній Європі і «дівнавшись про встановлення на Поділлі радянської влади, вирішив не повертатися до Кам'янця-Подільського і від 1920 р. проживав у Львові» [102, с.501]. Проте це не зовсім відповідає дійсності, адже після розпаду Капели в 1920 р. В. Січинський з дружиною Михайлиною деякий час мешкали в Ужгороді, де приймали активну участь в діяльності товариства «Кобзар» і «Просвіти». Мандруючи під час першого турне з групою співаків і музикантів товариства «Кобзар», В. Січинський виступав з лекціями і бесідами серед населення про Наддніпрянську Україну, про події української революції, а також зібрав багатий матеріал про матеріальну культуру та будівництво в регіоні, який згодом сповна використав у своїй творчості [47, с.28]. В жовтні 1920 р. мандрівне театральне життя для вагітної Михайлини стало несприятливим [37] і подружжя Січинських, враховуючи цю та родинні обставини (в одному журналі була вістка, що Євфимія Січинського розстріляли більшовики), повернулися з Ужгорода на деякий час до Кам'янця-Подільського [33, с.174]. На щастя, вістка про батька виявилась неправдивою [33, с.174; 46, с.47]. Кам'янець-Подільська газета «Слово» від 9 листопада 1920 р. писала, що в «неділю 7 листопада відбулися організаційні збори Ради Кам'янець-Подільського Товариства «Просвіта», на якому була «обрана президія (Управа) Ради Товариства», а її головою став присутній на зібранні В. Січинський [103]. Але незабаром у місто остаточно вступили більшовицькі війська, які розгорнули червоний терор на Поділлі. Побоюючись стати жертвами репресій, в грудні 1920 р. В. Січинський разом із дружиною змушений був виїхати до Львова [104, с.52]. В. Січинський і гадки не мав, що залишає Україну і рідний Кам'янець назавжди, що стане до кінця днів своїх емігрантом, розділить складну долю чужинця за кордоном і не здійснить своєї мрії – повернутись на Батьківщину, визнаючи за кордоном до кінця своїх днів лише паспорт Української Народної Республіки, не приймаючи іноземного громадянства. В. Січинський став відомим громадським діячем, гідним патріотом своєї Батьківщини, якій віддавав всі свої сили, знання та енергію, незважаючи на те, що радянська влада не тільки його цькувала, ігнорувала і не визнавала, але й заборонила цитувати і згадувати в публікаціях та занесла в список 50 своїх найнебезпечніших ворогів [52, с.166].

Володимир Січинський помер 25 червня 1962 р., а його дружина, сопрано-солістка Капели і актриса театру М. Садовського (Кам'янець-Подільський, Львів, Прага) Михайлина Січинська – 19 червня 1989 р. Обоє поховані на українському цвинтарі в Савт Бавнд Брук (Нью Джерсі, США), де спочивають В. Приходько, О. Чехівська та багато інших відомих подолан.

Таким чином, не зважаючи на всі перипетії, виступи Капели в країнах Європи були тріумфальними, вони «яскравим потужним прожектором» освітлювали «незнання, необізнаність, що панували (і, на превеликий жаль, панують ще й досі!) в умах навіть інтелектуалів» щодо України як держави та її «свободолюбного, працьовитого і талановитого, співучого народу» [18, с.83]. Сьогодні про значення подорожі Капели не доводиться багато говорити – воно є очевидним і загально визнаним. Л. Безручко, оцінюючи значення концертної подорожі Капели, пише, що вона є «дорогоцінною вкладкою, золотою сторінкою в історії культурно-національного руху українського народу». Адже з пісню на устах «ширила ідею визвольних змагань українського народу серед широких мас населення різних національностей», популяризувала ідею самостійності українського народу, «розкривала його невичерпані скарби духовної творчості» [10, с.30]. Завдяки Капелі С. Петлюра інтернаціоналізував «українське питання пісню» і показав світові, що «повстає на півдні Україна, як країна пісень і радощів життя» [104, с.425]. Душа захоплюється піснями Капели, які «виявляють глибоку віру, гордість, нахил до авантур, презирство до грошей, культ жінки і танця, і над усе прагнення до свободи» [105].

Таким чином гастролі Української республіканської капели, членами якої були відомі особистості знаних українських родин Сіцінського-Чехівського-Січинського-Шандора і Солухи-Приходька-Герасименка-Філя, «не тільки виконали своє завдання, але перевищили всі покладені надії» [10, с.30] і «запрезентувала перед Заходом високу музичну культуру України, – і була живим свідченням окремішності українського народу, його мови, історії й культури» [2]. Надзвичайний успіх концертного турне Капели, як однієї з найбільш резонансних культурних подій 1919-1920 рр. у Європі, «став атракцією не тільки музичного співу, але справді звернув увагу цілого світу на оригінальність і високий мистецький рівень української культури [26].

Загалом про Українську республіканську капелу, її подорож та окремі виступи, її успіхи та невдачі, були опубліковані і продовжують появлятися сотні більших чи менших статей та заміток. Проте докладно праця як самої Капели, так і її членів, ще й досі висвітлена не в повній мірі і чекає на свого українського історика, мистецтвознавця та музикознавця.

Джерела та література:

1. Українська Республіканська Капела // Робітнича газета. Орган Центрального Комітету УСДРП (Кам'янець-Подільський). – 1919. – Ч. 434. – 16 січня. – С. 1.
2. Українська республіканська капела // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (17.03.2013). – Назва з екрану.

3. «С.» Артисти Української Республіканської капелі на Підкарпатській Україні / [В. Січинський] // Слово (Кам'янець-Подільський). – 1920. – Ч. 38. – 12 листопада. – С. 2-3.

4. Січинський В. Відношення західноєвропейського громадянства до українського руху в зв'язку з подорожжю Української Республіканської Капелі. Доповідь в Українському Клубі Кам'янця-Подільського 13 листопада 1920 р. / В. Січинський // Слово (Кам'янець-Подільський). – 1920. – Ч. 39. – 13 листопада. – С. 4.

5. В Українським Клубі // Слово (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 13 листопада. – С. 4.

6. «Моренко». Українська Республіканська Капеля в Лондоні / Моренко // Наш Шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – Ч. 50. – 20 лютого. – С. 2.

7. Щербаківський В., проф. Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця / Вадим Щербаківський. – Лондон : Накладом Української Видавничої Спілки, 1955. – 54 с.

8. Українська пісня. Ще про українську капелу // Україна (Кам'янець-Подільський). – 1919. – № 27. – 13 вересня. – С. 1-2.

9. Праця для Енциклопедії Українознавства // Наше життя (Нью-Йорк). – 1957. – Ч. 8. – вересень. – С. 14.

10. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / С. Наріжний ; Ч. 1. Репринтне видання 1942 року. 2-ге вид. – Львів ; Кент ; Острого, 2008. – 250 с., І-XX, 834 іл.

11. Nejedlý Z. Ukrajínska republikánska Kapela. – Прага : [б. в.], 1922. – 68 с., іл.

12. Безручко Л. Українська Республіканська Капеля; спогади з концертної подорожі по Європі / Л. Безручко // Народна Воля (Скрентон). – 1932. – Ч. 23-27.

13. Нові книжки й журнали [Лев Безручко. З піснею по світах і рідних закутках. – Нью-Йорк : [б. в.], 1951. – 128 с.] // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 255. – 1 листопада. – С. 5.

14. Пеленський О. Українська пісня в світі. Світова концертна подорож Української Республіканської капелі. Спомини учасника / О. Пеленський ; Обкладинка В. Січинського. – Львів : Друкарня НТШ, 1933. – 62 с.

15. Чехівський О. Мое слово (з приводу книжки «Українська пісня за кордоном») / Олекса Чехівський // Українське Слово (Париж). – 1935. – Ч. 99; Окремий відбиток. – [Париж, б. р.]. – 16 с.

16. Гордійчук М. Чародій української музики / М. Гордійчук // Україна (Київ). – 1989. – № 27. – С. 19-21.

17. Калущка Н. Б. Мистецька діяльність Олександра Кошиця в контексті музики ХХ сторіччя. Автореф. дис... канд. мистецтвознав. 17.00.03 Наталія Борисівна Калущка; НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Рильського. – К., 2001. – 21 с. – укр.

18. Головащенко М. Олександр Кошиць і його хор як вісник світової слави української пісні / М. Головащенко // Народна творчість та етнографія (Київ). – 2004. – №. 4. – С. 80-84.

19. Головащенко М. Феномен Олександра Кошиця / М. Головащенко. – К. : Музична Україна, 2007. – 576 с.
20. Чудний В. Зоряна година маестро / В. Чудний // Урядовий кур'єр (Київ). – 2008. – № 52. – 20 березня. – С. 7.
21. Семенко Л. І. Подільські сторінки життя диригента Олександра Кошиця / Л. І. Семенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 14. Серія: Історія: 36. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця : [б. в.], 2008. – С. 347-350.
22. Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. – Вінніпег: [б. в.], 1947-1948. – Ч. I-II.
23. Кошиць О. З піснею через світ. Спогади / О. Кошиць. – Вінніпег: [б. в.], 1952. – Ч. I; 1970. – Ч. II; 1974. – Ч. III.
24. Кошиць О. З піснею через світ / О. Кошиць // Україна (Київ). – 1989. – № 27. – С. 21; № 28. – С. 15-17; № 29. – С. 18-20; № 30. – С. 13-15; № 31. – С. 15-17.
25. Кошиць О. З піснею через світ [Текст] : (Подорож Української республіканської капели) / Олександр Кошиць. – К. : Рада, 1998. – 326 с. : іл.
26. Січинський В. Українська Республіканська Капеля / В. Січинський // Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – Ч. 43. – 5 березня. – С. 2.
27. Колобов О. О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень / О. О. Колобов // Українська біографістика. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К. : «РІО», 1999. – С. 201-212.
28. Приходько О. Пробудилася Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / О. Приходько. – Нью-Йорк : Карпатський Союз ЗСА, 1972. – 32 с.
29. Січинський В. Промова на святкуванні свого ювілею 15 грудня 1954 р. в Нью-Йорку; Зустріч з М. Грушевським / В. Січинський // Дукля (Пряшів). – 1994. – № 3. – С. 35-53.
30. Калуцка Н. Приховане буття, або криза Української республіканської капели / Наталія Калуцка // Студії мистецтвознавчі. Театр. Музика. Кіно. – К. : Видавництво ІМФЕ, 2007. – Ч. 2 (18). – С. 34-42.
31. Січинський В. Українська Республіканська Капеля / В. Січинський // Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – Ч. 45. – 9 березня. – С. 4.
32. Короткий життєпис родини Приходьків, що народились і жили в бувшій Подільській губернії в роках 1884-1925. Склав Віктор Приходько 6 червня 1981 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Рукопис. Копія – 23 арк.
33. Січинська-Шандор О. З Україною в серці / Оксана Січинська-Шандор // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: 36. наук. праць / За ред. В. П. Мацька. – Хмельницький : Просвіта, 2005. – С. 173-175.
34. Січинський Я. Список членів Капели. Сімейний архів Ярослава Січинського (Кергонксон, США). Машинопис, липень 1994 р. Оригінал. – 1 арк.; Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія. – 1 арк.
35. Капела О. Кошиця // Українська культура (Київ). – 1992. – № 12. – С. 36-37.
36. Склад хору (що виїхав з України) в 1919 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.pisni.org.ua/articles/190.html (17.03.2013). – Назва з екрану.

37. Український хор «Прометей» // Свобода (Джерзи Сіті). – 1925. – Ч. 5. – 8 січня. – С. 1.

38. Алфавитний список випускниць Каменец-Подольської Марининської гімназії: 1864-1919 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: zhurnal.lib.ru/k/kitlinskij_a_a/kamenec.shtml (17.03.2013). – Назва з екрану.

39. Баженов Л. «Просвіта» мовою документів / Л. Баженов, В. Мацько // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України»: Зб. наук. праць / За ред. В. П. Мацька. – Хмельницький : Просвіта, 2005. – С. 8-27.

40. Наріжний С. Українська пісня за кордоном / С. Наріжний. – Прага : [б. в.], 1941. – 42 с.

41. Кошиць О., д-р. Помер Андрій Чехівський / Олександр Кошиць // Свобода (Нью-Йорк). – 1942. – Ч. 41. – 21 лютого. – С. 3.

42. Січинський В. Українська Республіканська Капеля / В. Січинський // Свобода (Нью-Йорк). – 1954. – Ч. 44. – 6 березня. – С. 2,

43. Розгін І., д-р. Лікарська обслуга Богданівського полку / Іван Розгін // За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник XI. – Торонто : Видає український воєнно-історичний інститут, 1966. – С. 190-191.

44. Костюк Ю. Олекса Приходько – диригент і педагог (До 80-річчя від дня народження) / Ю. Костюк // «Нове життя» (Пряшів, Словаччина). – 1967. – Окремий відбиток № 41. – С. 2.

45. Стерчо П. Св. п. Олекси Приходька / Петро Стерчо // Свобода (Нью-Йорк). – 1979. – Ч. 58. – 15 березня. – С. 4.

46. Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Пряшів ; Львів : [б. в.], 1993. – 412 с.

47. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини / М. Мушинка. – Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 1995. – 122 с.

48. Баглай Й. Диригент школи Олександра Кошиця. До 110-річчя від народження Платоніди Іванівни Щуровської-Росиневич / Й. Баглай // Календар «Просвіти» на 2003 рік. Історико-краєзнавче видання / Укладач П. Федака. – Ужгород : [б. в.], 2003. – С. 97-99.

49. Росул Т. І. Музичне життя Закарпаття 20–30-х років ХХ століття [Текст] : Автореф. дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.03 / Росул Тетяна Іванівна ; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. – К., 2003. – 20 с.

50. Логвіна В. Л. Кам'янецькі періоди життя Володимира Січинського / В. Л. Логвіна // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 144-146.

51. Логвіна В. Л. Кам'янецький період Володимира Січинського / В. Л. Логвіна // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Зб. наукових праць за підсумками Другої Між-

народної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С. 200-203.

52. Логвіна В. Л. Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиріччя – початок 60-х рр. ХХ ст.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Логвіна Валентина Львівна ; Кам'янець-Подільський державний університет. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 229 с.

53. Калуцка Н. Приховане буття, або криза Української республіканської капели / Наталія Калуцка // Студії мистецтвознавч. Театр. Музика. Кіно. – К. : Видавництво ІМФЕ, 2007. – Ч. 4 (20). – С. 23-28.

54. Стряпко І. О. Товариство «Просвіта» в культурному житті Закарпаття 20-30 рр. ХХ ст. / І. О. Стряпко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: // www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N133-134/N133p143-148.pdf (17.03.2013). – Назва з екрану.

55. Стряпко І. Крайове товариство «Просвіта» і становлення професійного театру на Закарпатті в 20–30-і рр. ХХ ст. / І. Стряпко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vpnu/Ist/2009_15/.../123-130.pdf (17.03.2013). – Назва з екрану.

56. Українська пісня за кордоном: голос закордонної музичної критики. – Париж: [б. в.], 1929. – 381 с.

57. Українська опера в Парижі // Свобода (Нью-Йорк). – 1936. – Ч. 82. – 8 квітня. – С. 1.

58. Українська Республіканська Капеля // Енциклопедія Українознавства-ІІ (далі – ЕУ-ІІ). – Львів : НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3387-3388.

59. Чуприна-Чехівський Олекса // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (17.03.2013). – Назва з екрану.

60. Кошиця іспанці назвали «божественною лисиною» // Газета по-українськи [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://gazeta.ua/index.php?id=276994> (17.03.2013). – Назва з екрану.

61. Співоче поле України / В кн. Митці української пісні / Упоряд. Артищук Б. А. – К. : Вид-во «Молодь», 2004. – С. 365.

62. Приходько Олекса // ЕУ-ІІ. – Львів : НТШ, 1996. – Т. 6. – С. 2346.

63. Приходько Олекса Кіндратович // Митці України. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : Укр. енциклопедія, 1992. – С. 476.

64. Приходько Олекса Кіндратович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (17.03.2013). – Назва з екрану; Гамкало І. Приходько Олекса Кіндратович / І. Гамкало // Мистецтво України: Біографічний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : [б. в.], 1997. – С. 491.

65. Читальня філії товариства «Просвіта» в м. Берегове (Закарпатська Україна). 1920-1935 рр. // Центральний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 3965, оп. 2, спр. 7, арк. 2.

66. Софія Колодїївна. Журнал Української республіканської капели. Ручкопис // ЦДАВО України, ф. 3965, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

67. Пташник Б. Й. Життя для народу (1991) / Б. Й. Пташник [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: lp.edu.ua/Institute/IFN/himath/history/.../Chajkovskij-Aksiomy_dla_nashchadkiv.html (17.03.2013). – Назва з екрану.

68. Будзей О. Родом з Підгороддя / О. Будзей // Подолянин (Кам'янець-Подільський). – 2003. – 5 вересня.

69. Будзей О. Кам'янець театральний / О. Будзей // Подолянин (Кам'янець-Подільський). – 2005. – 25 березня.

70. Січинський В. За українське мистецтво. Спогади 1900-1960. Сімейний архів Ярослава Січинського (Кергонксон, США). Машинопис. Оригінал. – 18 арк.; 3 архіву Я. Січинського. Січинський В. Із «Спогадів 1900-1960 років» / За ред. М. Мушинки // Дукля (Пряшів). – 1993. – № 3. – С. 49-52; Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія. 18 арк.

71. Лист Ярослава Січинського до Анатолія Трембіцького від 16 липня 2011 р. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал. – 1 арк.

72. Закордонний паспорт В.Січинського. Сімейний архів Ярослава Січинського (Кергонксон, США). Оригінал.

73. Січинська-Шандор О. Спогад дочки про батька / О. Січинська-Шандор // Володимир Січинський та Україна. Матеріали міжнародної конференції. – К. : Абрис. – 1996. – С. 22-26.

74. Мацько В. П. Стежками життя вченого («Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини») / В. П. Мацько // Майбуття (Хмельницький). – 1997. – № 8. – С. 4.

75. Біографія В. Січинського. Рукопис. Архів редакції «Українська загальна енциклопедія» // Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 328, оп. 1, спр. 104, арк. 21.

76. Біографія В. Січинського. Рукопис. 30.10.1932 р. // ЦДАВО України, ф. 3972, оп. 1, спр. 189, арк. 24-31.

77. Зайцев П. Спогад про Олександра Кошиця. Вересень 1949 / П. Зайцев // Народна творчість та етнографія (Київ). – 1997. – № 1. – С. 66-73.

78. Автобіографія В. Січинського // ЦДАВО України, ф. 3972, оп. 1, спр. 285, арк. 42зв.

79. Читальна філія товариства «Просвіта» в м. Берегове (Закарпатська Україна). 1920-1935 рр. // ЦДАВО України, ф. 3965, оп. 2, спр. 53, арк. 17.

80. Склад хору на Польщу (виїхав з Чехії) в 1920 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.pisni.org.ua/articles/190.html (17.03.2013). – Назва з екрану.

81. Склад хору на Францію, Іспанію, Бельгію та Німеччину в 1921 р. (виїхав з Польщі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.pisni.org.ua/articles/190.html (17.03.2013). – Назва з екрану.

82. Баглай Й. У вирі українського національного пробудження (До 115-ої річниці від дня народження видатного актора, директора і педагога в Карпатському краї Івана Трухлого) / Й. Баглай. – Ужгород : Гражда, 1999. – 23 с.

83. Іванченко М. І словом, і ділом / Михайло Іванченко // Персонал Плюс (Київ). – 2010. – № 10-11. – 17-23 березня. – С. 12.

84. Легія Українських Націоналістів // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (17.03.2013). – Назва з екрану.

85. Чехівський Микола Мусійович // Бухарєва І. В. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1939): біографічний довідник / І. В. Бухарєва, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 109-111.

86. Пятнують Шаповала // Свобода (Нью-Йорк). – 1928. – Ч. 200. – 23 серпня. – С. 2.

87. Інсценізація «Гайдамаків» Шевченка // Свобода (Нью-Йорк). – 1935. – Ч. 115. – 18 травня. – С. 1.

88. Гайдабура В. Париж-Монреаль-Торонто / Валерій Гайдабура [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: www.ktm.ukma.kiev.ua/show_content.php?id=211-23k (17.03.2013). – Назва з екрану.

89. «Побратими» // Свобода (Нью-Йорк). – 1938. – Ч. 144. – 23 червня. – С. 2.

90. «Й. Б.» Українська пісня над Карпатами / [Й. Баглай] // Календар «Просвіти» на 2000 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 2000. – С. 121-123.

91. Баглай Й. На вітвар єдності українського народу (Промова о. Августина Волошина при відкритті «Руського театру» товариства «Просвіта» в Ужгороді 15 січня 1921 року) / Й. Баглай // В кн. Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород : [б. в.], 1997. – С. 17-20.

92. Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – 196 с.

93. Протокол XVIII Засідання Головного відділу товариства «Просвіта» дня 11. V. 1922. // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : «Два кольори», 2003. – С. 175-177.

94. Нікеєв В. Олександр Загаров і український театр / В. Нікеєв. – К. : «Мистецтво», 1960. – 88 с.

95. Правління культурно-освітнього товариства «Просвіта», м. Ужгород, 1920-1939 рр. // Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської області), ф. 72, оп. 2, спр. 147, арк. 37-38.

96. Баглай Й. Олександр Загаров – визначний діяч «Руського театру» товариства «Просвіта» в Ужгороді (До 125-річчя від дня народження актора й режисера) / Й. Баглай // Календар «Просвіти» на 2002 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 2002. – С. 28-30.

97. Правління культурно-освітнього товариства «Просвіта», м. Ужгород, 1920-1939 рр. // Держархів Закарпатської області, ф. 72, оп. 2, спр. 17, арк. 12; спр. 21, арк. 7; спр. 24, арк. 24.

98. Шандор В. Спомини. Том І. Карпатська Україна 1938-1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПП «Гражда», 1995. – 388 с.: іл.

99. Печенюк Л. Почесна членка Союзу українок України Тамара Сис-Бистрицька / Людмила Печенюк // Наше життя (Нью-Йорк). – 1999. – Ч. 3 – березень. – С. 10-12.

100. Лист Ярослава Січинського до Анатолія Трембіцького від 1 березня 2003 р. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал. – 2 арк.

101. «В. Й. П.» Д-р Ігор Лоський [Некролог] // Новий час (Львів). – 1936. – Ч. 119. – 30 травня. – С. 1.

102. Криськов А. А. Володимир Січинський: чеський період діяльності / А. А. Криськов // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 501-504.

103. Кам'янець-Подільське Т-во «Просвіта» // Слово (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 9 листопада. – С. 3.

104. «Б. А.» Фляндрія і Українська Республіканська Капеля (на підставі фламандської преси) / Б. А. // Воля (Відень). – 1920. – № 9.

105. «Г. В.» Українська Республіканська Капеля в Бельгії і Голяндії (лист з Бельгії) / Г. В. // Воля (Відень). – 1920. – № 7.

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

Кузіна Б.С.

м.Хмельницький

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬО-ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ БРОНІСЛАВОМ ГРИЩУКОМ

Життя і діяльність одного із впливових та багатих землевласників Поділля польського графа Ігнатія Мархоцького та його Миньковецької держави останнім часом викликає все більшу цікавість подільської читаючої спільноти. Особливо тієї її частини, яка досліджує історію рідного краю. І з кожним днем з'являються нові наукові статті, мемуарні розповіді, художні твори. Дослідження йдуть у кількох напрямках. Як вказував голова Хмельницької обласної організації Національної Спілки краєзнавців, академік Лев Васильович Баженов, найбільше останнім часом вирізняються суто науковий та художньо-документальний напрямки¹. Л.В. Баженов ґрунтовно дослідив і відобразив об'єкти і результати наукового напрямку досліджень цієї теми, починаючи від самих витоків у зарубіжній і вітчизняній історіографії до сьогодення. А ми у цій статті прагнемо більше уваги приділити вивченню деяких сторін реалізації художньо-документального пошуку.

Не підлягає сумніву, що «уперше в українській прозі більш прагматично і історично охарактеризував Мархоцького сучасний відомий Хмельницький письменник Броніслав Грищук в романі «Поділля – колиска і доля»². У Броніслава Антоновича в той час було багато роботи, але попри все у 2007–2008 рр. разом із режисером Олександром Бойцовим він завершує працю над сценарним планом нової п'єси «Трон і корона». Згодом, у театральному сезоні 2009–2010 рр., на сцені Хмельницького обласного музично-драматичного театру ім. М.Старицького вона була поставлена. (Броніслав Грищук, Олександр Бойцов (режисер постановник) «Трон і корона» (Миньковецька держава) історична драма на 2 дії). Таким чином Броніслав Грищук виступив перед нами не лише як прозаїк, а і як драматург, який так само вперше виставив об'єкт свого художньо-документального дослідження постаті графа Мархоцького і історичних подій на території Поділля XVIII – XIX ст.

Автор цієї статті у 2009 р. переглянув нову виставу – спільну велику творчу роботу письменника і колектива театру, підготував газетний звіт для публікації, але, за деяких причин, не надрукував його. Пройшли роки, змінилась ситуація, сучасна Україна вийшла на новий етап національно-визвольної боротьби за незалежність.

Українське суспільство приходять до розуміння, що Історичний факт – протистояння графа Мархоцького політиці Імперської Північної держави у віддалені від нас часи не тільки відтворює історичну реальність, але набуває більшої актуальності і політичної гостроти. Тим виразніше нині і думка про те, що сучасна Польща від самого початку утворення української незалежної держави, а надто в ХХІ ст. постійно і твердо займає проукраїнську позицію. Тому ми вирішили сьогодні подати давно написаний звіт, з певними доповненнями.

Хто такий Ігнатій Сцибор Мархоцький?

Це – багатий польський граф, який займав важливі посади у польському королівстві ХVІІІ ст. на Кам'яниччині, але втратив свої державницькі повноваження після приєднання подільських земель до Російської імперії³. Він привернув увагу до своєї особи і діяльності ще в ХVІІІ ст., заборонивши не тільки тілесні покарання своїх кріпаків, а й, навіть, вживання до них лайливих слів: хам, холоп, раб. Крім того у 1804 р. він відмінив підданство, панщину, подарував у власність селянам садиби з городами, надавав люду право участі в управлінні Миньковецькою державою⁴, по суті, скасував на своїх землях кріпацтво.

Звичайно прогресивні гуманні реформи Мархоцького, у межах його володінь, не могли не викликати спротиву, як представників імперської держави так і тодішнього дворянського суспільства. Деякі читачі творів Б.А. Грищука, театралі, пересічні глядачі вважають, що тільки це протиріччя показав письменник у драмі. Проте таке судження дещо поверхове. Справа у тому, що кожна драматична театральна постановка, по суті, у задумі і інтризі виявляє і показує вирішення конфлікту. Це – або психологічний (внутрішній) конфлікт. Коли герой підводить підсумок певної частини власної біографії, а й, часом, усього свого життя, аналізує і розглядає свої вчинки через призму власної совісті. Або (частіше) зовнішній - громадський конфлікт між головним героєм і його суспільним оточенням – відомий метод, широко використаний багатьма драматургами з часів Шекспіра.

Новаторство Б.А. Грищука полягає у тому, що він зумів побудувати головну сюжетну лінію на основі обох видів: і психологічного і суспільного конфліктів, і це додало нових фарб у здійсненні авторського задуму. Звичайно, без напруженої спільної роботи драматурга і великого за чисельністю (понад 100 чол.) колективу обласного музично-драматичного театру над таким епічним твором, досягти успіху було неможливо.

Тому, перш за все, відзначимо нові підходи в праці над реалізацією складного багатоходового сюжету однодумця і співавтора письменника, режисера-постановника, заслуженого діяча мистецтв України Олександра Бойцова. Він вірно визначив контрапункти театрального дійства. Зумів знайти і використати для них нові художні прийоми і засоби сценічної виразності. Через це вся постановка була побудована ніби на потужних сплесках енергії пристрастей діючих персонажів, що виривались із сонячного горнила п'єси, мов протуберанці, вдало підтримуючи протягом всієї вистави напружену увагу глядача. Серце якого то завмирало у передчутті неминучої біди, то знову оживало у надії і солодкому очікуванні перемоги головного героя і його соратників. І, через це, вся драма сприймається як один цілісний подих. Глядач забуває про час.

Такими контрапунктами в картині 1-й були сцени зіткнення юного романтичного Мархоцького (артист Я. Дмитрик) і його дядька Войцеха (заслужений артист України М. Нелюба)⁵. А невдовзі, в картині 9-й, сцена смертельної словесної дуелі уже зрілого змужнілого Ігнатія (залужений артист України І. Сторожук) і Войцеха. Величезна психологічна напруга очікувала глядача у наступному епізоді виставлення межових стовпів на кордонах Миньковецької держави. У ході його Мархоцький проголошує «От і звершилося! От і заснував я державу! Миньковецьку державу! Сей 1793-й рік вкарбується в історію...»⁶. (запам'ятаймо цю фразу і дату). Крім виразної патетики, у цій картині автор вміло показує і підступність тогочасного дворянського суспільства. Тут, серед широкої галереї персонажів польських дворян і їхніх дружин випукло відтворено артистом О. Топоринським образ «сердечного приятеля» Мархоцького з юнацьких років – Антося Стадницького. Показ натури продовжується і у сцені замаху на життя Ігнатія, організованого Стадницьким⁷, і в епізоді з картини 11-ї, коли Антося просить генерал-губернатора Бахметьєва (заслужений артист України Л. Діса) покарати Ігнатія. Тут подано справжню ціну «дружніх» почуттів цього персонажа до головного героя⁸. Затримує увагу глядача сцена пишної коронації самопроголошеного Редукса і облудні вихвалання його шляхтою.

Найдовша за протяжністю і, очевидно, найскладніша за сценографією і пошуком динамічної пластики сценічних подій картина 12-а. Вона багатопланова. Її текст у сценарному плані зайняв понад 20 сторінок. Спочатку перед глядачем повнометражний пишний аристократичний бал. Тут – вишукані танці подільського провінційного бомонду змінюються сольним концертом колишньої кріпачки, селянки Анастасії (заслужена артистка України Г. Чайковська). Згодом, після цього, постановка невеликої театральної вистави «Поет і кат», у якій, в ролі одного із персонажів, виступає сам господар, граф Ігнатій. І саме у цій картині надзвичайно май-

стерно поєднані два конфлікти психологічний – вибух ревнощів Ігнатія на залициння шляхтичів до його єдино істинного, поруганого ним же самим, кохання до Анастасії⁹. У тому ж сценічному ключі, на другому плані психологічного конфлікту, не залишився непомітним для глядача нервовий зрив законної дружини графа – Еви Руффо (заслужена артистка України Л. Курманова). А також пік зовнішнього суспільного конфлікту аристократії, спровокований проти Мархоцького, все тим же, ззовні «сердечним другом», а в реальності смертельним ворогом – героя п'єси Антосем Ставницьким (артист О. Топоринський).

Мабуть цю багатопланову задачу навряд чи й можна було би розв'язати, якби автори не ввели універсальний об'єднуючий персонаж - придворного Блазня. Прийом не новий, але не з тих, що легко підкоряються драматургам. Він підвладний тільки майстрам і сміливим експериментаторам, які вміють тонко і точно балансувати на небезпечному канаті невинного гумору і гострого, спопеляючого сарказму. Ця роль виявилась по силах С. Бортнічуку, заслуженому артисту України. Він був у всіх сценах тим чутливим нервом, який ніби електричним струмом наповнював складні епізоди та мізансцени. Пам'ятаю суперечку глядачів після вистави – про те, що хотів сказати автор, зображаючи у завершальних епізодах ті біди та нещастя, які, мов фатальна злива, одна за одною полились у фіналі на Ігнатія Мархоцького? Як на мене, відповідь на це питання дається на протязі всієї вистави, у багатьох сценах. Причини всіх бід і нещасть – непростий, протирічливий характер героя, закони і звичаї дворянського життя плюс тяжкі удари фатуму.

Зрештою дає відповідь і могутня фінальна сцена, коли Ігнатій Мархоцький промовляє свої останні в житті слова, прощається з усіма оточуючими людьми, із своєю втіленою мрією, яка стала справою його життя – гуманною Миньковецькою державою. Герой заповідає сину Карлу любити людей, життя, перлину України Поділля, а найбільше – волю!¹⁰

Пригадую, вистава Б.А.Гришука, О.Ф. Бойцова мала гучний успіх в середовищі громадськості Хмельницького. П'єса сподобалась глядачам, і я очікував, що вона пройде парадним маршем на гастролях театру і по Хмельниччині, і по інших областях України. Та ба – й у Польщі! А чому б і ні? Проте такого не сталося. З невідомих мені причин виставу зняли з показу. В театр у той час прийшов новий директор. Розпочалось якесь незрозуміле мені сум'яття, яке супроводжувалось бродіннями в колективі, сварками, скандалами. Утворились ворогуючі угруповання. З театру раптом почали звільнювати художників, акторів, режисерів, навіть бутафорів. Знаю, що письменник прагнув захистити переслідуваних членів колективу. Але, з волі нового керівництва, дорога до театру відтоді стала для нього закрита. Справа дійшла до суду. Колектив міської газети «Проскурів» на чолі із Богданом Петровичем

Теленько встав на захист скривджених свавільниками. Короткі інформації про перебіг боротьби, що з'являлись на шпальтах міської газети, нагадували оперативні зведення про хід бойових дій. Ми з Броніславом Антоновичем, у той період, були не в кращих стосунках через розбіжність у поглядах на літературний процес. Тим не менше і я, якимось випадково, попав на розгляд справи у суді, прагнучи хоча би своєю присутністю, підтримати письменника і театральний колектив. На жаль, суд виніс несправедне, як на мою думку, рішення. І дарма. Тому що сьогодні, в пору очищення влади, коли не проходить дня без сенсаційних повідомлень про нові сенсаційні приклади злочинних дій суддів, прокурорів і виявляється картина суцільної корумпованості цих інституцій, всім стає зрозуміло де була істина.

В своїй відомій творчому загалу області рецензії «Рецепт для коронації» Тетяна Слободенюк назвала виставу «Трон і корона» театральною перлиною Поділля.¹¹ Це – справедлива і цілком слухна оцінка.

Правда у мене дещо інша думка, щодо використання авторкою епітету «бездоганно». У виставі, на мою думку, є прорахунки у тексті, а також, в оформленні, сценографії й інших. Вважаю, що над їх усуненням варто було би попрацювати при відновленні спектаклю.

Я – не театрознавець. Хоча під час роботи на одній з посад у минулому, службовими обов'язками був тісно пов'язаний із колективом Хмельницького музично-драматичного. Це вимагало серйозної роботи над питаннями історії і практики світового і українського театрального мистецтва. Окрім того мав можливість ближче познайомитись з корифеями (Г. Юрою, Г.Фігурським, Г.Білецькою, А.Кацем, Т. Калініною). Знаю багатьох молодших акторів (В. Павленка, М. Нелюбу, В. Карася, П. Попач, О. Топоринського, Л. Курманську), режисерів (О. Чайковського, В. Мельника, Ю. Старченка, О. Бойцова), художників, хореографів, музикантів, їх сім'ї. Крім того, я – постійний глядач від 1945 року (з перервою в 1949-1952). Інколи друкував свої відгуки на спектаклі.¹² У моїй пам'яті багато вистав, режисерів, акторів, інших творчих працівників, які створювали і берегли його давні мистецькі традиції і досягнення. Душа раділа кожній прем'єрі, появі кожного талановитого актора, деякі з яких тепер перебралися у столицю, чи в мільйонні міста України, але пам'ятають і цінують м. Хмельницький, наш прославлений театр, наших людей.

І сьогодні гіркі роздуми бентежать серце. Чому так легко перекреслюється важкий багаторічний труд людей театру, його досягнення? Де, на яких принципах формується репертуарний план? Хто виступає проти постановки вистави Б.Грищука, О.Бойцова, яка відтворює минуле Поділля, його історію? Хто не хоче відображення відлуння Великої французької революції в її найвищій фазі – 1793 році, на Поділлі? А головне, коли ж, врешті, знову засяє «Трон і корона» – наша Подільська театральна перлина?

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Граф Мархоцький у зарубіжній та українській історіографії XIX – початку XXI ст. //Наукові записки Центру Мархоцькознавства, т. I. Миньківці на Ушиці. 2009. – с.5...
2. Там само –С. 7.
3. Wielka Encykloptdia Powszeczna slustrowana. Serya I. TOM 35-36/ Warszawa,1911. Str. 426-428. /Мархоцький Сцибор Ігнатій (переклад з польської П. Даниляка). С.154 // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький. Цюпак. 2014. Т. 6. с.153.
4. Там само – С.154.
5. Броніслав Гришук, Олександр Бойцов. Сценарний план. Трон і корона. (Миньковецька держава) історична драма на 2 дії. (рукопис) – Хмельницький 2008. 87с. – С.7.
6. Там само – С.45.
7. Там само – С.43.
8. Там само – С.с.48 – 49.
9. Там само – С.52.
10. Там само – С.87.
11. Тетяна Слободенюк. Рецепт для коронації // Подільські вісті 3 квітня 2009. – №46.
12. Кузіна Б.С. (Б. Проскурівський) На високому реєстрі // Радянське Поділля. – 9 січня 1985.

Клімчук Ю.А.

м. Кам'янець-Подільський

Зоін А.О.

м. Хмельницький

**РЕСПУБЛІКА ЯКА СВЯТКУЄ ЮВІЛЕЙ:
ДО V-РІЧЧЯ МУЗИЧНО-МИСТЕЦЬКОГО ФЕСТИВАЛЮ
СУЧАСНОГО ВУЛИЧНОГО МИСТЕЦТВА**

Засновник фестивалю «Республіка» Андрій Зоін перед тим, як повернутися до України, десять років жив у Мадриді. В один момент він вирішив змінити своє життя і переїхати у місто свого народження – Кам'янець-Подільський. Щоб у ньому можна було жити та працювати, він вигадав фестиваль, який з одного боку забезпечував роботою, а з іншого – показував, що якісний культурний продукт можна зробити і на периферії. Ідеолог фестивалю розповів, як за допомогою муралів (живопис на архітектурних спорудах та інших стаціонарних основах) оживляє спальні райони міст.

«Республіка» – музично-мистецький фестиваль сучасного вуличного мистецтва, який проводиться щорічно у Кам'янець-Подільському. Вперше відбувся 16–18 вересня 2011 року. Щороку захід поділяється на художню, літературну та музичну частину. Художня частина відбувається на території старої та сучасної частини міста.

Аби відрізнитися від інших фестивалів, ми вигадали соціальну складову: музичною частиною заробляємо гроші й повністю витрачаємо їх на художню складову, у межах якої розмальовуємо фасади будинків.

До часу проведення другого фестивалю сформувалися наші цілі і задачі. Ми вирішили малювати у спальних районах міста, де проживає близько 95% населення. Замість того, аби робити це у старому місті, до якого прикута увага влади та туристів, ми вирішили працювати у новому, щоб за 5-6 років перетворити його в музей соціальних мистецтв під відкритим небом і створити новий туристичний маршрут, показавши інший Кам'янець-Подільський.

Проблема з якою ми зустрілись

Коли ми починали малювати, то думали, що світ складається з того, що ти бачиш кожного дня навколо себе. І для того, щоб діти, які живуть у спальних районах, споглядали довкола красиві зображення, ми почали малювати.

Потім стало зрозуміло, що картинки потрібні не тільки дітям. Коли ти повертаєшся з роботи чи з базару, обвішаний торбами, і раптом, посеред району на тебе дивиться обличчя дівчини, розміром з дев'ятиповерховий будинок, ти зупинишся, і може, навіть, задумаєшся.

Наші роботи змушують людей думати, що це? навіщо? чому? хто зробив? добре чи погано? Телевізор не дає шансів думати. Там вже все вигадали за нас. А наші роботи, як картини в музеї, тільки для тих, хто в музеї не ходить.

До художників немає особливих вимог — вміти малювати на великих фасадах, робити це швидко і бути невимогливим до побутових умов. Звичайно, ми враховуємо те, де малюємо і для кого. Тому поки що не можемо привозити усіх, хто нам подобається. Ми розуміємо, що деякі роботи можуть викликати у людей, що живуть у будинку, культурний шок. Тому намагаємося робити «вакцини прекрасного» обережно, ледь-ледь збільшуючи їхню дозу і переходячи від фотореалізму до абстракції.

Ресурси нашої творчості

Ми багато ходимо, дивимося, вигадуємо. Оскільки у наших містах майже ніхто нічого не робить, то ідеї виникають кожного дня.

Якщо з'являється якийсь невеликий задум, ми втілюємо його самостійно. Якщо проект масштабний, шукаємо партнерів і фінансування. Іноді щось виграємо у культурних фондів, іноді збираємо кошти за допо-

могою краудфандингових платформ (це співпраця людей, які добровільно об'єднують свої кошти разом, як правило через Інтернет, щоб підтримати зусилля інших людей або організацій). Якщо нічого не виходить знайти, йдемо до бізнесменів і розповідаємо їм про «соціально відповідальний бізнес» і втілюємо проекти з їх допомогою.

Наша команда

Протягом року займатися фестивалем собі може дозволити лише я. Є ще 2-3 людини, які поєднують роботу на фестивалі з основною роботою. Уся інша команда набирається за місяць до події. Серед художників є ті, з якими ми працюємо постійно впродовж різних проектів у містах України. На сам фестиваль намагаємося привозити райтерів з різних регіонів України та з інших країн. У нас малювали художники з Австралії, Німеччини, Італії, Іспанії, Польщі, Франції, Росії, Білорусі. Протягом року ми малюємо у різних містах.

Етапи творення

Процес завжди відбувається за одним сценарієм. Ми розпочинаємо у жовтні планувати лайн ап (список розважальних заходів і артистів, які повинні виступати цього разу на фестивалі) музичної сцени для того, аби на фестиваль приїхало якомога більше людей. Виходячи з того, як продаються квитки, є у нас партнери або не має, ми приблизно починаємо розуміти скільки фасадів зможемо «зробити» цього року. Зазвичай повне бачення отримуємо у травні. Далі надсилаємо фото стін художникам, чекаємо на ескізи, купуємо фарбу і малюємо. На сьогодні у місті є близько 40 малюнків.

Проект з дахами вийшов випадково. Я його вигадав два роки тому. Оскільки у нас ніколи немає коштів, я завжди думаю як і на чому їх можна зекономити. Зараз у Кам'янець-Подільському графіті розмальовані дахи деяких будинків.

Якось, йдучи мостом, я побачив унизу будинки і подумав, що їх дахи чудово продивляються. Малюючи на дахах, заощаджуєш кошти на гідравлічних підйомниках. Залишається вигадати, хто це зможе побачити. Оскільки Кам'янець-Подільський — місто, де відбувається фестиваль повітряних куль, я спочатку подумав, що за допомогою малюнків на дахах ми створимо туристичний маршрут для людей, які катаються на цих кулях. Пізніше зрозумів, що ці малюнки може побачити будь-яка людина з будь-якої точки світу за допомогою Google Maps або Google Earth. Мені видалося це цікавим і ми написали листа в Google і ще запропонували деяким компаніям. Ідея сподобалася французам і вони профінансували три дахи, а через рік відповів google, запитав про наші будинки і розмістив у своєму проекті.

У планах у нас доробити ще три дахи. Два вже є, тобто, усього буде п'ять. Далі подивимося, як швидко Google оновить карти над містом і як наші дахи виглядають з космосу. Якщо буде добре, ми продовжимо.

Результат творчості

Мурали і сам фестиваль добряче вплинули на популяризацію міста. 17 березня ми увійшли до Google Art Project, і тепер фестиваль «Республіка» і стіни Кам'янець-Подільського – єдині, хто представляє Україну у цьому проєкті. Безліч фото, інтерв'ю, відеороликів стали популяризувати місто не тільки як те, в якому є Стара фортеця і законсервована старовинна частина з сувенірним базаром, де можна придбати дерев'яну китайську булаву, а як сучасне маленьке європейське містечко, у якому можна подивитися на безліч арт-об'єктів, малюнків, графіті; де прокладені нові туристичні маршрути для велосипедного та пішохідного туризму.

Ми розробили нову карту міста, де зазначені майже всі наші роботи. Тепер будь-яка людина, яка бажає їх переглянути, може зробити це сама або за допомогою екскурсовода. Місцеві жителі вже знають про нас, про фестиваль, що і навіщо ми робимо. Якщо в перший рік ставились обережно (питали чи це депутат якийсь робить, чи ЖЕК, чи партія), то зараз вони знають, хто це робить і доволі часто ми отримуємо пропозиції від лікарень, шкіл, дитячих садочків, будинків.

Половина наших робіт малюється за дозволами, а половина — «партизанським» методом. Інколи ми можемо обрати будинок опитати мешканців і, якщо вони не проти, одразу починаємо малювати. Одну стіну в нас малювали художники з Донецька. П'ять днів, кожного дня люди виходили на вулицю, чоловік 10-12, накривали там стіл сідали і дивились, а потім годували художників і поїли чаєм, спілкувалися, дехто з них до цих пір підтримує зв'язок. Мешканцям подобаються малюнки, і вони за ними доглядають. Один раз, коли були вибори, під одним з наших малюнків з'явилося велике політичне гасло. Коли ми приїхали подивитись, то люди з будинку вже його замальовували самі, навіть фарбу підібрали у тон до малюнку.

Зараз у нас дуже багато спільних проєктів з іншими містами України. Настільки багато, що навіть не вистачає часу на фестиваль, і це трохи лякає. Зараз є три проєкти в Хмельницькому (ми зробили фасад на пішохідній вулиці, вже розмалювати тролейбус і дев'ятиповерховий будинок). По одному проєкту в Луцьку, Львові, Івано-Франківську, Чернігові, Кременчузі. Нещодавно телефонували з Луганської області з міста Старобельськ. Також літом ми втілили в життя проєкт «Painting Dialogues» під час якого ми зібрали художників з Донецька, Харкова, Криму, Львова, Києва і разом в автобусі проїхати з Харкова до Карпат, зупинялись у різних селах та містах, малювали та спілкувались з місцевим населенням. Ну, а у вересні цього року ми провели ювілейний фестиваль «Республіка», якому виповнилося п'ять років. Ми малюємо на дахах, стінах, тролейбусах, білбордах, під мостами, на заводах, робимо художні пленери, ми малюємо скрізь, де нам здається, що не вистачає мистецтва.

Додатки: Мурали від «Республіки».

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Адамський Віктор Романович, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Блажевич Ольга Іванівна, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Григоренко Любов Олегівна, учениця Хмельницької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 18 ім. В'ячеслава Чорновола

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Зоїн Андрій Олександрович, громадський діяч, організатор фестивалю «Республіка»

Єсюніна Галина Вікторівна, завідувач відділу інформаційних технологій Хмельницької централізованої бібліотечної системи

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ

Каленська Алла Вікторівна, кандидат історичних наук, викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Клімчук Юрій Аркадійович, історик, краєзнавець, член НСКУ

Комарницький Олександр Борисович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Красносілецький Денис Павлович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Кузіна Борис Станіславович, кандидат історичних наук, член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАНУ, член НСКУ

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ

Мороз Володимир Степанович, старший викладач Дніпропетровського національного університету, заслужений працівник культури, член НСКУ

Старенький Ігор Олександрович, молодший науковий співробітник сектору археології та фортифікації Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, начальник постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» ДП ОАСУ «Подільська археологія», член НСКУ

Суховірська Олена Андріївна, провідний бібліограф Хмельницької обласної бібліотеки для дітей імені Т. Шевченка

Ткач Борис Васильович, лікар Хмельницької обласної лікарні, керівник Хмельницької Крайової Організації Всеукраїнського Лікарського Товариства

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НТШ і НСКУ

Трембіцький Андрій Анатолійович, магістр, історик і краєзнавець, член Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту та Південно-Східної Волині історії України НАНУ

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ:

<i>Суховірська О.А.</i> ЙОГО РОКИ – ЙОГО БАГАТСТВО	4
<i>Єсюніна Г.В.</i> ПАВЛОВИЧ ЯКІВ МАР'ЯНОВИЧ – МАЙСТЕР ДИЗАЙНУ ТА ГРАФІКИ	9

НАУКОВІ СТАТТІ

<i>Адамський В.Р.</i> БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ	17
<i>Блажевич Ю.І., Блажевич О.І.</i> ТОРГІВЕЛЬНО-ВІЗНИЦЬКИЙ ТА ВІДХІДНИЦЬКИЙ ПРОМИСЛИ В ПРОСКУРІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)	34
<i>Блажевич Ю.І., Блажевич О.І.</i> ПОДІЛЬСЬКА ЄПАРХІАЛЬНА БІБЛІОТЕКА (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	39
<i>Григоренко Л.О., Григоренко О.П.</i> ГРИГОРІЙ ТКАЧУК: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НА ФОНІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ ..	44
<i>Григоренко Л. О., Григоренко О.П.</i> МІСТО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1940-Х РОКІВ	53
<i>Єсюнін С.М.</i> ДО ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПИВОВАРІННЯ: ПРОМИСЛОВЕЦЬ ЛЕОН КЛЯВЕ	63
<i>Захар'єв В.А.</i> АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ СЕЛА МІЦІВЦІ, ЩО НА ДУНАЄВЕЧИНІ	69
<i>Захар'єв В.А.</i> ХМЕЛЬНИЧАНИН ОЛЕКСІЙ ГЛУШОК (1985-2008) – ЯСКРАВИЙ МЕТЕОР НА АРХЕОЛОГІЧНОМУ НЕБОЗВОДІ (до 30-річчя з дня народження)	76
<i>Каленська А.В.</i> КОЗАЦЬКІ ХРЕСТИ НА ПІВНОЧІ ХМЕЛЬНИЧЧИНІ	82
<i>Комарницький О.Б.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНІ ЧИСТКИ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1930-Х РР.	87
<i>Красносілецький Д.П.</i> АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАГОНУ ВІНЬКОВЕЧЧИНІ У 1921–1922 РР. ПІД ПРОВОДОМ ОТАМАНІВ БЕРНАЦЬКОГО ТА БЕРЕЗНИЦЬКОГО	94
<i>Мороз В.С., Мороз В.С.</i> РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ (від найдавніших часів до кінця XX ст.)	99

Старенький І.О. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ НА ДІЛЯНЦІ ЗА АДРЕСОЮ ВУЛИЦЯ УСПЕНЬСЬКА, 2/1-3 В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ	117
Ткач Б.В. ТОВАРИСТВО ПОДІЛЬСЬКИХ ЛІКАРІВ – ОДНЕ ІЗ ПЕРШИХ НАУКОВИХ ЛІКАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	129
Трембіцький А.М., Трембіцький А.А. ПОДОЛЯНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ КАПЕЛІ	135
КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ	
Кузіна Б.С. ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬО-ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ БРОНІСЛАВОМ ГРИЩУКОМ	174
Клімчук Ю.А., Зоін А.О. РЕСПУБЛІКА ЯКА СВЯТКУЄ ЮВІЛЕЙ: ДО V-РІЧЧЯ МУЗИЧНО-МИСТЕЦЬКОГО ФЕСТИВАЛЮ СУЧАСНОГО ВУЛИЧНОГО МИСТЕЦТВА	179
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	185

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 6

Верстка та друк – ПП Мельник А.А.
Підписано до друку 11.12.2015 р.
Формат 60x84/16, Папір офсетний, Гарнітура Times,
Друк офсетний, Ум. друк. арк. – 11.
Наклад. 100 прим. Зам. №76.

ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37
Тел./факс: (0382) 74-69-49, 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.